

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра теоретичної і прикладної економіки

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Курс лекцій

Для студентів 2 курсу
економічних спеціальностей
усіх форм навчання

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2009

УДК 330.8(042.4)
I-90

Рекомендовано до видання методичною радою факультету банківських технологій Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 10 від 16.06.2009.

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри теоретичної і прикладної економіки, протокол № 9 від 20.05.2009.

Укладачі:

кандидат економічних наук, доцент

Л.В. Лощина;

кандидат економічних наук

В.Г. Подлесна;

кандидат історичних наук, доцент

І.В. Ткаченко

Рецензенти:

кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії

Сумського державного університету

Т.І. Іванова;

доктор історичних наук, професор

Ю.Г. Осадчий

Відповідальний за випуск

доктор економічних наук, професор

Л.В. Кривенко

I-90 **Історія** економіки та економічної думки [Текст] : курс лекцій / [уклад.: Л. В. Лощина, В. Г. Подлесна, І. В. Ткаченко] ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2009. – 207 с.

Курс лекцій підготовлений відповідно до освітньо-професійної програми бакалавра напрямку 0501 – “Економіка і підприємництво” з врахуванням вимог Болонської декларації. Мета видання – формування у студентів наукового світогляду, заснованого на знаннях історії розвитку економічних систем, отримання ними теоретичних знань і практичних навичок, необхідних для прийняття рішень і здійснення господарської діяльності в умовах глобалізації економічного життя.

Призначений для студентів 2 курсу економічних спеціальностей усіх форм навчання.

УДК 330.8(042.4)

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ТЕМА 1. Предмет і метод історії економіки та економічної думки	5
ТЕМА 2. Господарство первісного суспільства та його еволюція на етапі ранніх цивілізацій	15
ТЕМА 3. Особливості господарського розвитку та економічної думки періоду формування світових цивілізацій (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)	23
ТЕМА 4. Господарство та економічна думка суспільств Європейської цивілізації у період Середньовіччя (V-XV ст.)	31
ТЕМА 5. Формування передумов ринкової економіки в країнах Європейської цивілізації (XVI – перша половина XVII ст.)	44
ТЕМА 6. Розвиток ринкового господарства в період становлення національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)	64
ТЕМА 7. Ринкове господарство країн Європейської цивілізації в період монополістичної конкуренції (друга половина XIX – початок XX ст.)	87
ТЕМА 8. Особливості розвитку ринкового господарства та основні напрямки економічної думки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)	106
ТЕМА 9. Господарство та економічна думка в період державно-монополістичного розвитку суспільств Європейської цивілізації (перша половина XX ст.)	127
ТЕМА 10. Розвиток національних економік країн Європейської цивілізації в системі світового господарства під впливом НТР (друга половина XX ст.)	144
ТЕМА 11. Світове господарство та основні напрямки економічної думки на етапі інформаційно-технологічної революції (кінець XX – початок XXI ст.)	165
ТЕМА 12. Економічний розвиток України в умовах радянської економічної системи та його трактування в економічній думці	182
ТЕМА 13. Формування основ ринкового господарства в Україні (90-ті роки XX ст.)	198
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	206

ВСТУП

У запропонованому виданні за новою структурою курсу висвітлюються питання економічної історії та економічної думки від найдавніших часів до сучасності. Особлива увага приділяється аналізу трансформаційних етапів і структурних змін у національних економіках і світовому господарстві новітнього часу. Розвиток економіки та економічних вчень аналізується у взаємопов'язаному вигляді. Значна увага приділяється комплексному критичному аналізу сучасних західних та вітчизняних економічних теорій, які набули значного поширення в українській економічній літературі.

Зроблено спробу викласти матеріал системно, пов'язуючи гуманітарну та аналітичну складову з історичною динамікою. Історичні процеси розглядаються у взаємозв'язку з політичними аспектами, економічні реалії порівнюються з різними теоріями та концепціями. У виданні розглянуто історичні аспекти економічного розвитку на українських землях, враховуючи становлення економіки незалежної України наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття.

Сучасні вимоги вищої школи передбачають посилення уваги до самостійної роботи студентів, для чого спочатку необхідно засвоїти загальні тенденції, закономірності та характерні риси розвитку господарських систем країн світу та відповідного генезису економічної думки. Даний курс лекцій дозволяє зрозуміти специфіку розвитку економіки Європейської цивілізації в цілому та української економіки зокрема; проаналізувати взаємний вплив різних напрямів економічної думки на всіх етапах становлення економічної теорії.

Укладачі лекцій, що подані у виданні: канд. екон. наук, доц. Л.В. Лощина (теми 10-13), канд. екон. наук, ст. викладач В.Г. Подлесна (теми 1-5), канд. іст. наук, доц. І.В. Ткаченко (теми 6-9).

Тема 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

ПЛАН

1. Історія економіки та економічної думки як наука.
2. Предмет і методи історії економіки та економічної думки.
3. Завдання курсу історії економіки та економічної думки.
4. Етапи розвитку історії економічної думки.
5. Підходи та критерії періодизації господарського розвитку суспільства.
6. Цивілізаційний підхід в аналізі стадій господарського розвитку.

1. Історія економіки та економічної думки як наука

Історія економіки – наука відносно молода. Її зародження припадає на XVI ст. У період з XVI ст. до середини XIX ст. вона була представлена окремими історико-галузевими описами та дослідженнями. Вони сприяли формуванню історико-економічної науки, але лише з розвитком капіталізму дослідження історико-економічного напрямку стали більш регулярними і фундаментальними. В середині XIX ст. ця наука сформувалась у самостійну галузь. Біля її джерел стояли такі вчені: А. Тойнбі, Т. Роджерс, Дж. Ешлі, К. Бюхер, М. Вебер, В. Зомбарт, В. Левитський, М. Ковалевський, Д. Багалій, П. Виноградов, В. Воронцов, І. Кулішер.

Історія економіки вивчає всі прояви економічної діяльності людства з найдавніших часів до сьогодення. Об'єктом дослідження є економіка на макро-, мезо-, мікро та глобальному рівнях. Нині сферою вивчення історії економіки є економічні моделі (типи), в яких організовується господарська діяльність людини, механізм функціонування, взаємодія та взаємовплив економічних систем. Такий підхід дає змогу зберегти у дослідженнях спадковість історичного процесу і розкрити багатоваріантність його розвитку.

Економічна думка – найзагальніше, надзвичайно широке і багатопланове поняття, яке відомий дослідник історії економічного аналізу Й. Шумпетер визначив як “сукупність усіх поглядів і побажань з економічних питань, які наявні у суспільній свідомості в певний час і в певному місці” [8].

У XIX ст. нагромадження емпіричного матеріалу щодо багатства економічних поглядів та ідей, їх просторової та часової мінливості спонукало вчених не лише до виокремлення та опису окремих теоретичних здобутків, але й до роздумів над закономірностями та характером історичної трансформації економічної думки. Першим фундаментальним дослідженням з історії економічної науки була праця відомого

австрійського вченого Й. Шумпетера “Історія економічного аналізу” (1954), яку він охарактеризував як “історію інтелектуальних зусиль, зроблених людьми для того, щоб зрозуміти економічні явища”.

Мета історії економіки та економічної думки як науки полягає в дослідженні генезису економічної діяльності людства та відповідного розвитку економічних поглядів і концепцій. Тому важливо знати, які фактори є найбільш вагомими для розвитку економічної науки.

Найбільш вагомими факторами, під впливом яких формуються і розвиваються економічні погляди і концепції, є такі:

- об’єктивні умови, потреби та інтереси економічної практики;
- праці та погляди представників більш ранніх концепцій, їх підходи, термінологія, проблематика;
- взаємовплив національних шкіл;
- розвиток суміжних розділів економічної науки;
- удосконалення методів наукового дослідження;
- розширення (зміна) тематики і поглядів на предмет економічної науки;
- взаємозв’язок і узгодження окремих розділів економічної теорії, наявність або, навпаки, відсутність внутрішньої логічності, поєднання економічних законів і категорій.

Таким чином, еволюція економічних поглядів і концепцій відбувається під впливом практичних потреб, у процесі порівняння та узгодження різних підходів, позицій, методів при певній спадковості знань і висновків [29].

2. Предмет і методи історії економіки та економічної думки

Предмет історії економіки був визначений вже в другій половині XIX ст. як еволюція господарської діяльності народів від первісної епохи до сучасності. Протягом 150 років існування зазначеної науки змінилося декілька її назв: історія господарського побуту, історія народного господарства, історія економіки. На думку П.І. Юхименка, ***економічна історія*** – це наука, яка вивчає економічне життя людей у всій його багатогранності, з найдавніших часів до наших днів [28].

Історія економічної думки розкриває передумови та закономірності еволюції світової економічної науки, систематизує та аналізує економічні знання, знайомить із науковою спадщиною видатних учених-економістів, сприяє усвідомленню досягнень основних шкіл та напрямів економічної думки. ***Предметом історії економічної думки*** є історичний процес виникнення та розвитку системи економічних ідей, течій і шкіл, формування і розвиток економічної науки як особливої системи знань [8].

Зміст історії економіки та економічної думки полягає в історії наукових підходів до розуміння дії економіки. Складність дослідження економічних механізмів, моделей, систем полягає у тому, що їх структура з часом значно змінюється, що потребує постійного вдосконалення концепцій і методів аналізу. Неможливо використовувати висновки, які отримані одним методом аналізу, який відповідає певній економічній обставині, для винесення міркувань за результатами іншого методу, що відповідає іншим обставинам, – одну модель не можна використовувати для оцінки іншої моделі.

Метод – це шлях пізнання, спосіб та інструмент дослідження, наукова значущість та пізнавальна цінність якого визначаються насамперед його евристичним потенціалом, здатністю збагатити науку новими знаннями.

Узагальнюючи досвід теоретичної діяльності економістів різних шкіл і напрямів, слід виділити такі *методи дослідження*: метод спостереження економічних явищ, історико-генетичний, системно-структурний, проблемно-логічний, компаративний економічний аналіз, статистичний аналіз, експеримент.

Наприклад, застосування *методу спостереження* такого економічного явища, як банкрутство середнього класу внаслідок інфляції, що спричинило в свою чергу зростання соціального неспокою (безробіття), дозволило Дж. Кейнсу обґрунтувати теорію державного втручання в економіку.

Історико-генетичний метод дослідження дає змогу виявити історичні умови виникнення та розвитку економічних ідей, їх спадкоємність, загальні закономірності та історичну специфіку у змісті та пізнавальних пріоритетах економічних теорій, взаємозв'язок економічних учень з політикою та господарською практикою.

Системно-структурний метод дослідження сприяє усвідомленню еволюції економічної науки як цілісного системного процесу у всій різноманітності його внутрішніх і зовнішніх зв'язків, структурних елементів і рівнів.

Проблемно-логічний метод дослідження розкриває глибинні сутнісні характеристики історії розвитку економічної науки на основі виявлення внутрішньої логіки економічних теорій, їх категоріального та понятійного апаратів.

Компаративний (порівняльно-історичний) метод дослідження дає можливість виявити загальне й особливе у різних економічних ученнях, простежити роль традицій та революцій в історії ідей, взаємодію загального, особливого та одиничного в той чи інший період розвитку економічної науки.

Історичні факти є основою для економічної науки, та до них слід долучати *економічний аналіз*, бо саме через розвиток і перевірку економічних теорій можна впорядкувати і організувати сукупність даних і фактів у чітку систему. Цілісне розуміння економічної діяльності потребує використання економічних даних і *статистичного аналізу*. Кількісні характеристики економічної діяльності наведені в урядових статистичних збірниках. Практичне дослідження економічної діяльності потребує розвиненого апарата теорії ймовірності та економетрики [8].

Економічне життя суспільства надзвичайно складне, тому дослідники досить часто вдаються до *контрольованого експерименту*. Для його проведення певну кількість населення або суб'єктів господарювання ділять на дві або більше груп, кожна з яких досліджується в один і той же спосіб, за винятком одного фактора. Дослідник вимірює вплив фактора, що досліджується, за інших незмінних факторів. Проведення експериментів в економіці ускладнюється тим, що складно відтворити реальну економіку в лабораторних умовах. Незважаючи на це, економісти покладаються дедалі більше на експерименти. Наприклад, такі експерименти досить часто застосовують задля вивчення реакції різних верств населення на різні види урядових програм, що підтримують малозабезпечених.

Таким чином, застосування зазначених методів забезпечує прогрес економічної науки щодо дослідження історії економічної діяльності людства та історії економічної думки [29].

3. Завдання курсу історії економіки та економічної думки

Завданнями курсу є:

- аналіз основних історичних фактів та процесів, що характеризують становлення та розвиток господарств країн Східної та Європейської цивілізацій;
- формування цілісного уявлення про еволюцію економічної науки на основі усвідомлення закономірностей та загальної логіки розвитку світової економічної думки;
- аналіз економічних процесів та їх відображення в економічній думці на різних етапах розвитку людської цивілізації;
- оволодіння категоріальним апаратом дослідження історичного розвитку господарства;
- виявлення взаємозалежності, спадкоємності, розбіжності економічних учень, поглиблення знань з економічної теорії та інших економічних дисциплін;
- виявлення взаємозв'язку та спадкоємності економічної політики держав з теоретичними концепціями минулого та сучасності.

4. Етапи розвитку історії економічної думки

Сучасні економічні знання відображають тривалий історичний шлях розвитку економічної науки, який ніколи не був прямолінійним процесом. Формування тих чи інших економічних поглядів та ідей завжди було об'єктивно зумовлене розвитком суспільного виробництва, соціально-економічними умовами та потребами господарського життя, інтересами суспільства, його окремих груп [8].

Зародження економічної думки (докласичний період). Найдавніші відомості про формування економічної науки містяться у пам'ятці часів Вавилону (XVIII сторіччя до н.е.) – “Кодексі царя Хаммурані”, яка відображала період існування рабовласницького ладу і фіксувала відсоток на лихварський капітал, передбачала можливість відстрочки виплати боргу на випадок неврожаю та певні положення існування боргового рабства.

У працях стародавнього китайського мислителя *Конфуція* (551-479 рр. до н.е.) заслуговує на увагу здатність освіченого правителя справедливо розподіляти створене в суспільстві багатство. Він не засуджував прагнення людей до багатства й знатності, але вважав, що це становище має бути досягнуте чесно, з дотриманням моральних принципів, щоб не завдати шкоди народові. Китайські *легісти* спирались на ідею державного регулювання господарської системи, передусім ринку хліба.

Давньогрецький філософ *Ксенофонт* спробував показати вплив корисності на вартість товарів, вважав річ корисною, якщо нею можна користуватись як потрібною, а некорисну можна поміняти на корисну, а отже, висунув ідею про двоїстість вживання речей. Інший давньогрецький філософ *Платон* (427-348 рр. до н.е.) основою держави вважав поділ праці, який, у свою чергу, залежить від потреб і здібностей людей. *Аристотель* розрізняв речі для безпосереднього задоволення потреб, для обміну, але не з'ясовував основи такого порівняння, вважаючи, що і гроші роблять товари порівнянними. Проблеми земельної власності, організації та ведення великого рабовласницького господарства, відносин рабів та рабовласників знайшли відображення у працях староримських мислителів *Катона Старшого* (234-149 до н.е.), *Варрона* (116-27 до н.е.), *Колумелли* (I ст. н.е.) та ін.

Важливу роль в історії економічної думки відіграло християнське вчення. Принципи християнської економіки – комплекс вихідних положень і основ християнського вчення щодо розвитку господарства, в яких відбиваються базисні закономірності взаємодії праці і власності, цінності праці, роль віри, релігії в діяльності людини, колективу, суспільства, розвитку особистості.

Економічна думка раннього і класичного Середньовіччя мала натурально-господарську орієнтацію, яскраво виражений теологічний (богословський) характер, відзначалась догматизмом та схоластикою (твори представників раннього та пізнього канонізму: *Августина Блаженного* (354-430), *Фоми Аквінського* (1225-1274) та ін.). Урізноманітнення економічних поглядів пізнього Середньовіччя було пов'язане з процесами розпаду феодалізму та новою господарською етикою *епохи Реформації*, що знайшло відображення у вимогах селянських повстань, антифеодальних рухів та соціальних утопій. Твори *Т. Мора* (1478-1535), *Т. Кампанелли* (1568-1639) та інших були спрямовані на критику наявного суспільного устрою та пропаганду ідей життя, позбавленого експлуатації та гноблення.

Важливою віхою в історії економічної думки є зародження і формування політичної економії, яка бере свій початок з першої школи політичної економії – меркантилізму. Меркантилізм виник ще до Великих географічних відкриттів і тривав до середини XVII сторіччя. Видатний меркантиліст *А. Монкретьєн* увів у науковий обіг термін “політична економія”, хоча предметом науки вважав сукупність правил господарської діяльності. Він стверджував, що багатство створюється працею, надавав найважливішого значення природному багатству, виступав за втручання держави в економічне життя.

Заслугою меркантилізму є також введення в науковий обіг поняття “*національне багатство*”, акцентування уваги на дослідженні якісної сторони вираження вартості, на еквівалентній формі товару, постановці проблеми про першоджерело доходів, еквівалентність обміну. *Водночас вони проголошували сферу обміну вирішальною сферою економічного життя суспільства* [8].

Оскільки наукова школа меркантилістів відбивала в основному інтереси торговельної буржуазії, то вже наприкінці XVI – на початку XVII сторіччя її ідеї увійшли у протиріччя з інтересами промислової буржуазії. У мануфактурний період розвитку капіталізму їй на зміну у другій половині XVII сторіччя приходять класична політична економія.

Класична політична економія (класичний період) виникла в період становлення капіталістичного способу виробництва і завершила свій розвиток у першій половині XVII сторіччя. Її основоположниками були англійський економіст *У. Петті* і французький економіст *П. Буагільбер*. Свій розвиток класична політична економія отримала у працях *В. Франкліна*, *Ф. Кене*, *Р. Кантільйона*, *А. Тюрго*, *Сисмонді*, *А. Сміта*, *Д. Рікардо* та ін. На відміну від меркантилістів, *класики політичної економії вважали предметом свого дослідження не сферу обігу, а виробництво.* Завдяки цьому класична політична економія вперше підій-

шла до наукового визначення предмета політичної економії. Першим це зробив У. Петті, який такою сферою вважав промислове виробництво, добувну промисловість. Багатство, на його думку, створюється у сфері матеріального виробництва, а розподіляється у сфері обігу. Водночас він помилково стверджував, що вартість створює не всяка праця, а лише та, що витрачається на виробництво золота і срібла.

П. Буагільбер першим використав поняття “національний дохід”, але лише щодо сільського господарства. Р. Кантільйона вперше дав характеристику сутності підприємництва. А. Тюрго започаткував основи концепції корисності. Найбільшого розвитку класична політекономія отримала у працях А. Сміта і Д. Рікардо.

А. Сміт у своїй науковій праці “Дослідження про природу і причини багатства народів” виділив основну проблему – економічний розвиток суспільства та підвищення його добробуту. У своїй теорії про продуктивну працю він переконує, що не торгівля, а сфера виробництва є основним джерелом багатства, але для збільшення багатства кращим є розвиток сільського господарства, а не промисловості. Центральне місце в методології А. Сміта займає *концепція економічного лібералізму*, в основу якої він поклав ідею ринкових економічних відносин. *Внесок А. Сміта в економічний аналіз полягає у розкритті ним ролі ринків в організації економічного життя та забезпеченні швидкого економічного зростання. Він доводив, що система цін і ринків здатна координувати діяльність людей і фірм без будь-якої директиви згори.*

Вихідною позицією у дослідженнях Д. Рікардо була прихильність до концепції економічного лібералізму, який не допускає ніякого державного втручання в економіку і дозволяє економічні свободи. Характеризуючи методологічну позицію Д. Рікардо, слід відзначити, що він вважав, що при вільній конкуренції інтереси індивіда і цілого збігаються і що режим вільної конкуренції є найбільш доцільним. Щодо теорії вартості Д. Рікардо наполягав, на відміну від А. Сміта, на однофакторній її оцінці: “Вартість товару або кількості якогось іншого товару, на який він обмінюється, залежить від власної кількості праці, яка необхідна для його виробництва”. У трактуванні категорії “капітал” Д. Рікардо зумів показати, що через нерівність прибутку на вкладений капітал останній “переміщується із однієї діяльності в іншу”. Важливою є розроблена ним *концепція ренти*: рента завжди платиться за користування землею, оскільки її кількість не безмежна, якість – неоднакова, а із зростанням населення починають оброблятися нові ділянки землі, гірші за своєю якістю і розміщенням, що потребують більших витрат праці, за якими визначається вартість сільськогосподарських продуктів.

Класичний період також представлений працями таких вчених, як Ж.-Б. Сей, Т. Мальтус, Дж.С. Міль.

Економічна теорія К. Маркса (1818-1883), як закономірний етап розвитку економічної науки, зумовлена відповідними соціальними інтересами та вимогами часу, сприяла розвитку *трудової теорії вартості, природи циклічності та криз надвиробництва, подальшому аналізу проблем суспільного відтворення, джерел економічного зростання та виявленню ролі додаткової вартості як визначального чинника й основи відтворення капіталізму.*

Неокласичний період: упродовж останніх 30 років XIX сторіччя класичну політекономію змінила *маржинальна теорія*, в економічній літературі цей час характеризують як “*маржинальну революцію*”. Основна ідея маржиналізму – дослідження граничних економічних величин як взаємопов’язаних явищ економічної системи в масштабі фірми, галузі, а також і всього народного господарства. Перший етап “маржинальної революції”, який охоплює 70-80-ті роки XIX сторіччя, відображений у працях К. Менгера, Ф. Візера, О. Бем-Баверка, Л. Вальраса, У. Джевонса. Другий етап “маржинальної революції” припадає на 90-ті роки XIX сторіччя. Головне досягнення маржиналістів на даному етапі – відмова від суб’єктивізму і психологізму 70-х років XIX сторіччя. Найбільший внесок у формування маржинальної теорії на другому етапі зробили А. Маршалл, Дж.-Б. Кларк та В. Парето.

Парадигми XX сторіччя. Провідними напрямками розвитку економічної теорії у XX ст. були *інституціоналізм, неокласика та кейнсіанство*, які пройшли тривалу теоретичну еволюцію впродовж XX ст., утворивши “*mainstream*” (провідну течію) сучасної економічної думки.

Ідеї видатного англійського економіста, державного та політичного діяча Дж.М. Кейнса (1883-1946), започаткували появу у 30-ті роки XX ст. *макроекономічного аналізу та теорії державного регулювання ринкової економіки*. Подальша еволюція *кейнсіанства* була пов’язана з розвитком *некейнсіанської теорії* у 50-60-ті роки XX сторіччя у працях Е. Хансена (1887-1976), Дж. Хікса (1904-1989), П. Семюелсона (1915), Р. Харрода (1900-1978), Є. Домара (1914) та започаткуванням у 80-90-ті роки XX ст. *посткейнсіанства і нового кейнсіанства* (Дж. Робінсон (1903-1983), Н. Калдор (1908-1986) та ін.).

Еволюція *неокласичних* ідей у XX сторіччі знайшла відображення у формуванні та розвитку *неортодоксальних* концепцій ринку та підприємництва (Дж. Робінсон (1903-1983), Е. Чемберлін (1899-1967), Й. Шумпетер (1883-1950)), економічних теорій *неолібералізму* (Л. Мізес (1881-1973), Ф. Хайєк (1899-1992), В. Ойкен (1891-1950) та *неоконсерватизму* (М. Фрідмен (1912), А. Лаффер (1940), Р. Лукас (1937), Т. Сарджент (1943) та ін.).

Теоретичною альтернативою неокласики став *інституціональний* напрям економічної думки, започаткований у першій третині ХХ сторіччя американськими дослідниками *Т. Вебленом* (1875-1929), *Дж. Коммонсом* (1862-1945), *В. Мітчеллом* (1874-1948). Звернувшись до позаекономічного тлумачення суті та рушійних сил економічного розвитку, представники нової течії збагатили методологію та розширили предметну сферу економічної теорії. Еволюція інституціонального напрямку у ХХ ст. пов'язана з розвитком *неоінституціональної* теорії (*Дж. Гелбрейт* (1908), *В. Ростоу* (1916), *Д. Белл* (1919), *Е. Тоффлер* (1928) та ін.) та *нової інституціональної* теорії (*Р. Коуз* (1910), *Дж. Б'юкенен* (1919), *Д. Норт* (1920) та ін.) [8].

5. Підходи та критерії періодизації господарського розвитку суспільства

Досить важливим і в той же час дискусійним є питання щодо періодизації економічної історії. За час існування історико-економічної науки розроблено багато варіантів періодизації господарської історії людства. На сьогодні переважають три основні підходи до цієї проблеми:

- трактування економічної історії людства як сходження по висхідній;
- теорія історичного кругообігу;
- теорія цивілізацій.

Останнім часом більш значного поширення набуває цивілізаційний підхід. *Цивілізації* – це прогресивний рух суспільства від простого до складного, а соціально-економічні формації – сходинки цивілізації, які з часом, зживши себе, вимагають заміни.

Важливу роль у періодизації історії відіграла формаційна теорія К. Маркса. Маркс розглядав лінійну модель розвитку суспільства, аналізував його еволюцію як закономірну зміну соціально-економічних формацій, в основу якої покладено суперечність розвитку продуктивних сил і виробничих відносин [8].

У 60-х роках ХХ ст. популярними стали теорії “*індустріального суспільства*” французького соціолога *Р. Арона* і “*стадії економічного розвитку*” американського соціолога *У. Ростоу*. Продовженням цих теорій стала *концепція постіндустріального суспільства*, а видатними її представниками – *Д. Белл*, *Г. Кант* та інші науковці. В основу поділу всесвітньої історії (зокрема й економічної історії світу) вони поклали поділ на *доіндустріальне* (аграрно-ремісничче, традиційне) та *індустріальне* (прогресуюче) і *постіндустріальне* суспільство. В основу цього поділу покладено рівень розвитку виробництва,

а також галузевий і професійний поділи праці. Відповідно до концепції “постіндустріального суспільства”, залежно від технічного рівня суспільства, послідовно відбувається перехід від “первинної” сфери господарської діяльності (сільське господарство) до “вторинної” сфери економічної діяльності (промисловість) та на сучасному етапі до “третинної” сфери (сфери послуг та інформатики, в якій провідне місце належить науці та освіті) [13].

6. Цивілізаційний підхід в аналізі стадій господарського розвитку

У сучасній західній літературі цивілізаційний фактор розглядається не як історичне явище, а як найважливіша обставина, яка визначає розвиток [28].

Цивілізаційний підхід – концепція періодизації історії суспільства, що передбачає історичний кругообіг різних типів суспільства та історичних епох через декілька стадій від зародження до завершення. У такому кругообігу одні дослідники виділяють багато стадій, інші – лише три. Всесвітньовідомий філософ і історик *А. Тойнбі* виділяв у світовому розвитку *21 цивілізацію*, а відтак скоротив їх до 13. Якщо в *марксистській теорії* основою періодизації людського суспільства є *матеріальне виробництво, розвиток продуктивних сил*, то в теорії *А. Тойнбі* основою періодизації людського суспільства були *культурно-історичні чинники*, тобто *наявність самозамкнених дискретних одиниць (цивілізацій)*. Саме на такі цивілізації розкладається історичний процес. Водночас вони формують її цикли. Розвиток цивілізації *А. Тойнбі* пояснює світовими релігіями, в межах яких відбувається вільне самовизначення людини. Зокрема, у період знаходження при владі *творчої меншості* відбувається консервація влади, така меншість втрачає здатність до самовдосконалення і прогресу, що призводить до надлому, а за наявності відповідних умов цивілізація гине. Згідно з цивілізаційним підходом *рушійною силою* цивілізації проголошено “*творчу меншість*”, а *визначальною сутністю* майбутнього розвитку – *духовне оновлення людства*.

В основі поділу людської цивілізації на три етапи – *аграрний, індустріальний, постіндустріальний* – лежить передусім *критерій розвитку техніки*. Приблизно 40 тисяч останніх років триває активне втручання людини у природу, що зумовлено виснаженням природних ресурсів і переходом від привласнюючого до відтворюючого господарства. Цей перехід отримав назву *неолітичної революції*, яка була першою у світі *технологічною революцією*, що знаменувала перехід людства від етапу *варварства* до етапу *цивілізації* (згідно з характеристикою видатного ученого-етнографа *Л. Моргана*). Аграрна

цивілізація існувала до кінця XVIII – початку XIX сторіччя, тобто періоду розгортання *промислової революції*, наслідком якої стала поява *індустріального суспільства* (термін введений соціологом *Р. Ароном*). Наступним етапом розвитку економічної системи за критерієм засобів праці є *постіндустріальне суспільство*. Ця назва введена в науковий обіг соціологом *Д. Беллом*. Її різновидом є *нове індустріальне суспільство Дж. Гелбрейта*, *інформаційне суспільство Д. Стіглера*, *К. Ерроу*, *суперіндустріальне суспільство А. Тоффлера*. Початок цьому суспільству поклала науково-технічна революція, яка розгорнулася в середині 50-х років XX сторіччя [6].

Література: 8, 6, 13, 28, 29.

Тема 2. ГОСПОДАРСТВО ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО ЕВОЛЮЦІЯ НА ЕТАПІ РАННІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

ПЛАН

1. Привласнююче та виробничо-відтворююче господарства: визначення, структура, досягнення та обмеженість.
2. Неолітична революція та її вплив на господарський розвиток первісного суспільства.
3. Еволюція господарства в Стародавньому Єгипті та його відображення в пам'ятках економічної думки.
4. Господарський розвиток та економічна думка Месопотамії. Закони Хаммурапі.
5. Особливості господарського розвитку Стародавньої Індії та його відображення в пам'ятках економічної думки.
6. Особливості господарського розвитку та економічної думки Стародавнього Китаю.
7. Система “влада – власність” та її роль у розвитку господарства Стародавнього Сходу.

1. Привласнююче та виробничо-відтворююче господарства: визначення, структура, досягнення та обмеженість

Розвиток первісного суспільства поділяють на кілька етапів, але в цілому він має такі ознаки: низький темп розвитку продуктивних сил і повільне їх удосконалення; низький темп розвитку суспільства; колективне привласнення природних ресурсів і результатів виробництва;

рівномірний розподіл і соціальна рівність; відсутність приватної власності, експлуатації, класів, держави.

Первісне суспільство хронологічно збігається з кам'яним віком. У ньому можна виділити три періоди: *палеоліт* (давній кам'яний вік): 5 млн. – 12 тис. років до н.е.; *мезоліт* (середній кам'яний вік): 12-8 тис. років до н.е.; *неоліт* (новий кам'яний вік): 8-3 тис. років до н.е.

У різних частинах світу в різних племен і народів поява певної форми праці і суспільного життя відбувається в різні періоди. Проте їх об'єднує низка загальних рис: *господарство привласнення (користування природними благами)*; колективна, общинна власність на засоби виробництва.

У період мезоліту було накопичено значні обсяги інформації, знань з метеорології та медицини; всередині рас виділилися гілки і почався процес формування народів. Відмінність у темпах і характері господарського розвитку окремих людських спільнот посилювалася.

Неоліт став періодом завершення переходу до вищих форм привласнюючого господарства і переходу до *відтворюючого господарства, тобто заснованого на виробництві матеріальних благ, необхідних для життя і діяльності людей*. Основними галузями економіки стали землеробство, скотарство і ремесла. Вперше стало можливим постійне, а не епізодичне, як раніше, отримання додаткового продукту [28].

2. Неолітична революція та її вплив на господарський розвиток первісного суспільства

Розвитку продуктивності праці сприяли *перший* (землеробство і скотарство) і *другий* (виокремлення ремесла із сільського господарства) суспільні поділи праці. Це сприяло індивідуалізації праці, виникненню і розвитку приватної власності. Ці переходи в історико-економічній літературі прийнято називати *неолітичною революцією*.

Неолітична революція – процес переходу від привласнюючих форм господарювання до відтворюючих.

Прогресом у розвитку продуктивних сил став перехід до обробки землі. У період неоліту люди освоїли практично всі відомі в сучасний період сільськогосподарські культури. Поступово вдосконалювалася агротехніка. У IV тис. до н.е. у землеробстві з'явилися такі форми, як обробка постійних ділянок і перелогів неполивних і навіть поливних земель. У Європі, Західній і Середній Азії почався перехід від ручного землеробства до орного.

Важливою галуззю господарства стало скотарство. Скотарські племена жили у степах Північної Африки, Аравії, Середньої та Центральної Азії. Європа було зоною переважно рослинного землеробства зі стійловим скотарством.

Найдавнішим ремеслом було гончарство. Гончарне горно вперше з'явилося на Сході. Гончарний круг відомий з IV тис. до н.е.; його поява значно підвищила продуктивність праці. Розвивалось також ткацтво. На територіях сучасних Індії, Єгипту, Передньої Азії у VI-IV тис. до н.е. зародилось металургійне виробництво. На кордонах племен з різною господарською діяльністю, а пізніше і всередині племен, все інтенсивніше розвивався обмін.

Перехід до відтворюючого господарства привів до помітного збільшення розмірів общин, до виникнення територіальної общини, яка являла собою постійні поселення, що налічували десятки, а то й сотні житлових будинків і споруд. На межі 5-4 тис. до н.е. на Землі вже проживало 80 млн. осіб.

Кам'яні знаряддя праці вичерпали свій потенціал у IV тис. до н.е. У період неоліту матеріалом для виготовлення знарядь праці стає метал – спочатку мідь, залізо, потім бронза, починаючи з I тис. до н.е. – сплави заліза та його похідних, зокрема чавуну та сталі. Винахід і освоєння принципово нових матеріалів (бронзи), технологій (систем зрошення і плугового землеробства), посилення майнової нерівності, поява приватної власності привели до виникнення класів та держави. Удосконалювалися знання, з'явилися рахункові системи. Розвиток землеробства сприяв розвитку геометричних знань. Було складено перші географічні карти. Наприкінці неоліту було винайдено колесо, почав розвиватись колісний транспорт. Винятково важливою подією було виникнення *писемності*. Це стало межею, яка відокремила первісну історію від епохи цивілізації.

Руйнування первісного суспільства у різних регіонах світу відбувалось у різний час. Відмінними були і моделі подальшого розвитку. Перші держави виникли в Месопотамії та в Єгипті наприкінці IV тис. до н.е. [28].

3. Еволюція господарства в Стародавньому Єгипті та його відображення в пам'ятках економічної думки

Специфіка географічного положення Стародавнього Єгипту визначила основу економічного життя стародавніх єгиптян – *землеробство*. Єгиптяни збудували просту і надійну басейнову систему іригації. Будівництво та експлуатація такої системи штучного зрошення вимагали зусиль всіх номів (так в Єгипті називали перші держави), що вплинуло на політичну організацію староегипетського суспільства. Виконуючи роль організатора робіт і розпорядника земель, племінна знать з часом захоплювала владу. Ремонт дамб, очищення каналів, регулювання послідовності багаторазового поливу полів, польові роботи, пов'язані

з режимом зрошення, – все це могло здійснюватися за жорсткого дотримання графіка, за постійного контролю й управління з єдиного центру, здійснюваних державою.

Впровадження штучного поливу землі забезпечувало високий валовий збір зерна у країні. Але культура землеробства в Єгипті була досить простою і зводилася у Верхньому Єгипті до примітивних заходів запобігання солончакам, а в Нижньому Єгипті зерно висівали прямо в мул і відразу ж виганяли на засіяне поле домашню худобу.

Єгиптяни займались тваринництвом та птахівництвом, знали і бджільництво, яке найімовірніше саме вони і вигадали, тримали коней. Вже в I тис. до н.е. єгиптяни почали постачати коней на ринок Передньої Азії.

Досить розвиненим було ремесло. Особливих успіхів єгиптяни досягли у таких галузях ремесла, як столярство, каменярство, будівництво, суднобудування, гончарство, ткацтво, ювелірна справа.

Періодом найвищого господарського розквіту країни стала епоха Нового царства (1580-1085 рр. до н.е.). У цей період найбільш швидко стали розвиватись ремесла. Виникли нові методи обробки золота. Єгиптяни значно удосконалили виробництво скла, ливарництво, суднобудування. Ще в I тис. до н.е. вони навчилися виробляти з фарфороподібної маси фаянс, який користувався значним попитом на міжнародному ринку. Єгиптяни вперше розробили технологію виготовлення матеріалів для письма – папірусу.

Щодо розвитку торгівлі, то в період Стародавнього царства відбувалась примітивна обмінна торгівля. Протягом всього періоду існування Стародавнього Єгипту його економіка залишалася *натуральною*. Товарного виробництва в країні не було, збувався не товар, а надлишок продукції, виготовленої для власних потреб. Забезпеченість країни та її географічна ізольованість, можливість легко грабувати сусідні території були основним гальмом розвитку торгівлі в період Пізнього царства (XI-IV ст. до н.е.).

Також в епоху Нового царства товарообмін залишався незначним. Наприкінці цієї епохи почав складатися загальноєгипетський ринок, а в I тис. стали розвиватись товарно-грошові відносини. Торгівля сприяла розвитку мореплавства. В Єгипті доби Пізнього царства процвітало лихварство з усіма його соціальними наслідками.

Одержавлення економіки, загальна регламентація суспільного життя, його бюрократизація були пов'язані з найважливішою рисою єгипетського суспільства – прагнення стабільності та незмінності в усьому: економіці, соціально-культурному та політичному житті.

Із пам'яток економічної думки цивілізації Стародавнього Сходу найдавнішою вважається “Повчання гераклеопольського царя своєму синові” (Стародавній Єгипет, XXII ст. до н.е.). У ньому мова йде про правила мистецтва державного управління та господарювання. Ще одна з найдавніших пам'яток економічної думки Стародавнього Єгипту початку XVIII ст. до н.е. “Речення Іпусера” надає критичну оцінку стихійного, некерованого зростання масштабів боргового рабства і лихварства, завдяки чому в країні почалась громадянська війна [28-29].

4. Господарський розвиток та економічна думка Месопотамії. Закони Хаммурапі

До країн східного рабства, а саме так історики називають країни Стародавнього Сходу, належали також державні утворення Месопотамії (Межиріччя). *Особливістю східного рабства було те, що основною продуктивною силою суспільства були селяни – общинники, землероби, вільні ремісники. Раби становили незначний відсоток населення, належали в основному державі, використовувалися як домашня прислуга в господарствах царів, деспотів, численних чиновників, при храмах.*

У долинах рік Тигру і Євфрату успішно здійснювалося землеробство, спорудження гребель, каналів, інших іригаційних споруд. Зростання сільськогосподарського виробництва стимулювало розвиток ремесел і торгівлі. Найпоширенішими ремісничими професіями були такі: каменярі, теслярі, ковалі, металурги, пекарі. За часів могутнього централізованого Вавилонського царства значного розвитку набули зовнішня та внутрішня торгівля [13].

У XVIII сторіччі до н.е. для Вавилонського царства, що було розташоване у межиріччі Тигру і Євфрату, виникла реальна загроза руйнування його цілісності і незалежності. Швидкий розвиток *товарно-грошових відносин* почав супроводжуватися різким скороченням надходжень податків у державну казну, а відповідно – послабленням ефективності діяльності державних структур, особливо армії. За умов, коли люди встигли звикнути до самостійності, до відносної волі, до прибутків від ринкової торгівлі, Хаммурапі виявив мудрість і визнав за підлеглими право самим турбуватись про своє життя. У його законах знайшли відображення розвиток товарно-грошових відносин та заходи, які сприяли розширенню торговельних угод. Закріплені в “Кодексі Хаммурапі” правові норми жорстко регламентували натурально-господарські основи, пов’язавши їх не тільки з майновою відповідальністю. Так, за зазіхання на особисту власність мірою покарання могли бути рабство чи смертна кара. Намагання звільнити чужого раба чи сприяння його втечі також каралось смертю. Крадіжка майна

в особи, що близька до царя, каралася суворіше, ніж аналогічний злочин, але скоєний проти селянина.

Хаммурапі почав стягувати податки не продукцією, а сріблом. Новий закон також давав можливість царським воїнам та іншим громадянам-вавилонянам не втрачати свої земельні наділи за борги. Тому, хто віддавав або продавав за борги в рабство своїх дружину чи дітей, закон гарантував, що після трьох років рабства членів його сім'ї звільнять з одночасним анулюванням боргу. Масштаби лихварства були впорядковані таким чином, що межа грошової позики не перебільшувала 20 %, а натуральної позики – 35 % від первинної суми. Хаммурапі декілька разів скасовував всі накопичені в країні борги [29].

5. Особливості господарського розвитку Стародавньої Індії та його відображення в пам'ятках економічної думки

Землеробство та тваринництво, які з часом досягли досить високого рівня розвитку, були основними видами господарської діяльності в Стародавній Індії. У долинах рік Інду і Гангу зрошувальне землеробство зародилося вже у IV ст. до н.е. На високоврожайних полях збирали двічі на рік урожаї бавовни, цукрової тростини, рису, пшениці, проса, льону та інших культур. Високого рівня розвитку досягли ремесла, зокрема ковальство, ткацтво, гончарство, ювелірна справа тощо. Розвивалася торгівля, яка мала регіональну спеціалізацію [13].

Економічна думка Давньої Індії IV-III ст. до н.е. (*осьовий час*) узагальнена у трактаті “Артхашастра”, автором якого є Каутілья – радник царя. Сама назва цього твору розкриває його зміст. Вона походить від слів “артха” (користь, вигода, прибуток) і “шастра” (наука, науковий твір, вчення). У творі особливо підкреслюється роль керівника держави у розробці і реалізації “правильної” економічної політики. Державотворець мав регулювати ціни на товари, створюючи товарні фонди, і зберігати активним баланс державного бюджету – “збільшувати доходи і зменшувати витрати”. Рабство визнається природним явищем для нагромадження багатства та досягнення суспільної користі. Розділити долю нижчого стану суспільства (рабів) тимчасово чи на все життя повинні, згідно з трактатом, і ті, хто не сплачує борги та належні податки за одержану в користування землю. Автор трактату заявляє, що державне багатство складається з результатів праці населення, тому винагорода за неї має збігатися із загальнодержавними потребами – будівництвом, охороною іригаційних споруд, пільговим землекористуванням, освоєнням джерел руди, будівництвом шляхів, боротьбою з купцями-лихварями.

В “Артхашастрі” знаходить своє відображення і проблема “вартості речей”: величина вартості визначається кількістю “днів роботи”, а винагорода має знаходитись у строгій відповідності до результатів праці. У зв’язку з цим слід відрізнити ринкову ціну від вартості, тому що “конкуруючий продавець збільшує ціну на товар, роблячи її вищою від дійсної вартості”. Але, щоб обґрунтувати регламентоване присвоєння прибутку купцями, торговцями, автор виходить з того, що оскільки ціна товару на ринку складається не тільки з витрат на виробництво, а й з торговельних витрат, то насамперед слід встановити частку прибутку торговця від ціни товару в розмірі 5 % ціни на місцеві товари і 10 % – на привізні [29].

6. Особливості господарського розвитку та економічної думки Стародавнього Китаю

До початку нашої ери Китай уже був могутньою державою – імперією, економічно могутньою та з великою кількістю населення. Щоб захищатися від кочівників, було зведено Велику китайську стіну. Китайська цивілізація виникла в зоні так званого пшеничного поясу, в долині річки Хуанхе, а процес колонізації прямував на південь. Розвивається поливне землеробство, що стає панівним завдяки будівництву великих зрошувальних систем. Технологія поливного землеробства, як і вирощування рису, консервативна, зрошувальні системи будуються на тривалий період, що нараховує століття, а інколи й тисячоліття. Вони потребують постійного нагляду і ремонту, яке не може здійснювати сільська община. Тож необхідне втручання потужного інституту – держави з глибокою централізацією управління, що зумовлює форму землекористування і землеволодіння [21]. Центральною постаттю старокитайської економічної суспільної і філософської думки є Конфуцій (551-478 рр. до н.е. – осьовий час). Конфуцій підтримує розподіл суспільства на стани, але при цьому закликає до морального удосконалення, до осягнення природних правил про повагу до старших і про синівську шанобливість і дружбу між братами. Відповідно до вчення Конфуція “у народу буде достаток”, якщо уміло господарювати при регламентованих патріархальних відносинах. Порядок, достаток залежать від багатьох факторів, але особливу увагу серед них Конфуцій приділяє “мистецтву керувати народом”. Особливої уваги заслуговує думка Конфуція про здатність освіченого правителя справедливо розподіляти створене в суспільстві багатство. Вчення Конфуція спрямоване на забезпечення стабільності нового рабовласницького ладу, зміцнення авторитету держави, широке використання з цією метою традиційних форм і обрядів.

Конфуціанство знайшло свій розвиток у поглядах *Мен Цзи* (372-289 рр.). Переконання Мен Цзи виправдовували соціальну нерівність “небесною волею”. Але разом з тим він був *проти рабовласницького гніту*, закликав до общинного землекористування, виступав на захист общини та економічних інтересів селян. Таким чином, протиріччя, що були започатковані у вченні Конфуція, знайшли подальший розвиток у поглядах Мен Цзи.

Критиками конфуціанства були *Мо Цзи* і його прихильники (*моїсти*). Вони проповідували *природну рівність людей*, заперечували становість і привілеї знаті. Моїсти обґрунтували необхідність підтримки розвитку виробництва для задоволення потреб усього населення, всезагальну участь людей у фізичній праці, розвиток вільної ініціативи дрібних виробників.

У IV-III ст. до н.е. (*осьовий час*) у Китаї набули широкого розповсюдження ідеї колективного економічного трактату “*Гуань Цзи*”. У ньому *праця проголошується джерелом багатства*, а як багатство розглядається не золото і перли, а матеріальні блага (товари). У трактаті відстоюється думка про необхідність стабільного розвитку економіки. Для регулювання економіки автори пропонують створення в державі запасів хліба, введення пільгових кредитів землеробам, заміну податків безпосередньо на залізо і сіль посередніми, тобто розповсюдити податки на товари, що виробляються з їх використанням. Турботу щодо поліпшення добробуту автори трактату поклали на державу, яка повинна активно втручатись в економічні справи [29].

7. Система “влада – власність” та її роль у розвитку господарства Стародавнього Сходу

Значна участь держави у господарському житті, чим відрізнялось *східне рабство*, яке виникло в IV ст. до н.е., сприяла формуванню специфічного, так званого азійського способу виробництва.

У країнах Стародавнього Сходу рабство мало патріархальний характер, сільська община була домінуючою в економіці цих країн. Головними джерелами рабства були війни, піратство, заборгованість селян общинам [13].

Східній (азійській) моделі господарського розвитку, що була реалізована, наприклад, у Стародавньому Єгипті, властиві такі риси, які характеризують і такий аспект, як система “*влада – власність*”: земля перебувала не в приватній, а в державно-общинній власності; між державою і общинниками-землеробами склалися відносини підданства; держава набула форми *деспотії*, тобто повного безправ'я підданих перед державою; община характеризувалася стійкістю; раби не були

основною виробничою силою суспільства, в “азіатських” общинах був надлишок трудових ресурсів (у період припинення сільськогосподарських робіт населення потрібно було залучити до роботи, тому майже всі держави Стародавнього Сходу будували величні культові та світські споруди – піраміди в Єгипті, “висячі сади” в Месопотамії) [28].

Література: 13, 21, 28, 29.

Тема 3. ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРІОДУ ФОРМУВАННЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.)

ПЛАН

1. Осьовий час та його роль у формуванні Західної та Східної цивілізацій.
2. Господарський розвиток Стародавньої Греції в осьовий час. Реформи Солона.
3. Економічні погляди Ксенофонта, Платона та Аристотеля.
4. Особливості господарського розвитку Стародавнього Риму доби республіки. Закони XII Таблиць.
5. Вілли та латифундії. Характеристика аграрного господарства Стародавнього Риму в працях Катона Старшого, Варрона та Колумелли.
6. Криза рабовласницької системи господарства та її висвітлення у працях Луція Колумелли.

1. Осьовий час та його роль у формуванні Західної та Східної цивілізацій

Осьовим часом, коли в людській цивілізації відбувся “первинний вибух”, що породив Новий час, К. Ясперс називає період VIII-II ст. до н.е. Цитуючи К. Ясперса, слід зазначити, що “нове, що виникло (в епоху “осьового часу”) у трьох згаданих культурах, зводиться до того, що людина усвідомлює буття в цілому, саму себе і свої межі. У цей час жили в Китаї Конфуцій та Лао Цзи, в Індії виникли Упанішади, жив Будда, у Греції – Парменід, Геракліт, Платон. У філософії Індії та Китаю були розглянуті всі можливості філософського осмислення дійсності, аж до скептицизму, матеріалізму, софістики та нігілізму... Усе те, що пов’язане з цими іменами, виникло майже одночасно, протягом небагатьох століть у Китаї, Індії на Заході незалежно одне від одного” [21].

Характеристика Східної цивілізації в осьовий час викладена в працях Конфуція, Каутіля (праця “Артхашастра”), в ідеях колективного економічного трактату “Туань Цзи”, Лао Цзи (Лао Цзи – один з учителів даосизму). Даосизм керується принципом наслідування природності й дотримання другого постулату – недіяння, тобто непротидії природному перебігу речей. Характеристика Західної цивілізації в осьовий час подається в працях Платона, Ксенофонта, Аристотеля, Геракліта, Парменіда.

2. Господарський розвиток Стародавньої Греції в осьовий час. Реформи Солона

У період VIII-VI ст. до н.е. (архаїчний період) економічний розвиток Стародавньої Греції характеризується значними змінами у господарському житті, що привели до створення нової економічної системи. Греція обігнала у своєму розвитку всі сусідні країни. Вдосконалення сільськогосподарського виробництва відбувалося шляхом *інтенсифікації*: селяни перейшли до вирощування більш прибуткових культур – винограду і маслин. Головними осередками сільського господарства були *дрібне селянське господарство* і *більший фільварок родової знаті*. Землі здавались в оренду, за яку аристократи виручали 1/2 врожаю. Набуло значного розвитку ремесло, що зосереджувалося в містах, чітко сформувалися його галузі: металургія, металообробка, кораблебудування. Гончарне виробництво мало масовий, серійний характер. Провідною галуззю стала зовнішня торгівля, почав утверджуватися *товарно-грошовий обмін*.

У цей же період здійснювалася велика грецька колонізація. Виділяють *три основні напрями колонізації*. Перший – західний, найбільш потужний (Сицилія, Італія). Другий – північно-східний (узбережжя Чорного моря). Третій – південний і південно-східний – найбільш слабкий, оскільки тут греки натрапили на потужний опір фінікійських купців.

В архаїчний період відбувалось формування античних *полісів* – *міст-держав*. **В основі поліса лежить антична форма власності, що становила собою єдність державної і приватної форм власності. Поліс як колектив громадян мав право верховної власності на землю, і тільки його громадяни були могли бути власниками землі. Головним економічним принципом поліса була ідея автаркії (самозабезпечення) – основа економічної свободи.**

В історії розвитку Стародавньої Греції виокремилися два види полісів:

1) *аграрний*, з абсолютним переважанням сільського господарства, слабким розвитком торгівлі і ремесла, товарно-грошових відносин,

великою часткою праці залежних робітників, як правило, з олігархічним ладом (Спарта, міста Фессалії, Бестії);

2) *торговельно-ремісничий*, з великою часткою ремесел і торгівлі, товарно-грошових відносин, втіленням рабської праці у виробництво, демократичним ладом (Афіни, Коринф, Сиракузи та ін.).

Афіни були найбільш розвинені в економічному відношенні. Закони *Драконта* (621 р. до н.е.) оформили право приватної власності. Головним виробничим осередком стала велика земельна ділянка (3-5 га), власником якої був громадянин поліса. Господарства мали, як правило, багатогалузевий характер і в їх обробітку застосовувалася праця рабів.

Найбільш важливою з реформ *Солона* (*Салона*) (594 р. до н.е.) була так звана *сейсахтейя* (*страхування тягаря*) – всі борги, зроблені під заставу землі, були скасовані (борги селян перед земельною знаттю), селянам відновили статус власників, заборонялось навернення афінян у рабство за борги, обмежувався позичковий відсоток [28]. Скасування боргової кабали та боргів завдали нищівного удару по лихварських операціях із землею та її концентрацією, а це сприяло введенню *сівозміни*. Встановлена в результаті реформи *свобода заповіту* передбачала дроблення родових маєтків, що завдало удару по родовій знаті. Реформа *Солона*, безперечно, заохочувала *підприємництво* [21, с. 34-35]. Закони *Солона* передбачали, що вивіз маслинової олії з метою наживи дозволявся, а зерна – заборонявся. Заохочувалась реміснича діяльність. Вводився *земельний максимум* для обмеження концентрації земельної власності. Велике значення реформи мали і для підриву політичного панування знаті (були знищено спадкове право обіймати високі посади): всі афінські громадяни були поділені на *чотири категорії* за величиною земельного прибутку. Тепер розмір приватної власності визначав становище людини в суспільстві [28].

Реформа *Солона* має чітко виражену *військову мету*: афіняни, яких було віднесено до першого розряду, мали обладнувати бойові кораблі; до другого – служити в кавалерії; до третього – в піхоті; до четвертого – гребцями на кораблях. *Реформа віддзеркалювала основу Афін: суспільство тримається на рабській праці, що забезпечується воєнними методами* [21, с. 34-35].

Основною рисою соціально-економічного розвитку *класичного періоду* (V-VI ст. до н.е.) стало панування полісів і поширення в торговельно-ремісничих полісах рабства класичного типу, хоча зберігалась залежність типу ілотії.

В *еллінський період* (кінець IV-I ст. до н.е.) розвитку давньогрецької цивілізації поліс не зник з історичної арени, а дістав новий

імпульс для існування при залученні до складу великої держави, яка забезпечувала йому автономію і безпеку. У період існування елліністичної монархії відбувається синтез грецьких (еллінських) і східних елементів у всіх сферах життя – економічній, соціально-політичній, культурній та ін. Все це сприяло зростанню товарності та збільшенню торговельного обігу [28].

3. Економічні погляди Ксенофонта, Платона та Аристотеля

Ксенофонт (430-354 рр. до н.е.) – автор трактату “Домострой” – один із перших в історії економічної думки звернувся до *проблем поділу праці в суспільстві*. Ксенофонт обґрунтував досить нове для того часу твердження, що “найбільш проста робота” може виконуватися більш продуктивно, що ступінь поділу праці зумовлений, як правило, розмірами ринку. Отже, Ксенофонт вказував на взаємозв’язок між поділом праці та ринком.

Одним із перших Ксенофонт вдався до осмислення двох сторін будь-якого товару, виражених в його *корисних якостях* (споживна вартість) і *здатності до обміну* (мінова вартість). Будучи прихильником натурально-господарської концепції, тобто засуджуючи обіг грошей як торговельного і лихварського капіталу, він визнавав *необхідність існування і корисності грошей*, вказуючи на притаманні їм функції обігу та засобу нагромадження. Він пропонував нагромаджувати гроші як скарб, страховий фонд на випадок війни, для розширення натурального господарства.

Платон (428-347 рр. до н.е.) – найближчий учень Сократа. Платон *основою держави вважав поділ праці*, який залежить від потреб і вроджених здібностей людей. Ним були розроблені *два проекти державної будови ідеального типу*, спрямовані на зміцнення основ натурально-господарської політики. Зміст одного з таких проектів Платон виклав у своїй відомій праці “*Держава*”. У ній провідна роль у забезпеченні суспільних інтересів відводиться *аристократії*, оскільки саме цей стан включає філософів і разом з воїнами (армією) становить апарат управління державою. У його проекті “ідеальної держави” ні філософи, ні армія не повинні були займатися фізичною працею, а також не повинні обтяжуватися власністю, оскільки саме вона, на думку Платона, є джерелом протиріч і розбіжностей у державі. Їх матеріальне забезпечення за принципом “кожному порівну” має взяти на себе держава. Всі господарські турботи, зокрема володіння і розпорядження власністю, мали покладатися на так звану чернь – третій стан суспільства (ремісники, землероби, дрібні торговці).

Раби розглядались Платоном як власність вільних громадян або живого знаряддя праці, тому не віднесені ним у “Державі” до жодного стану суспільства.

Другий проект був запропонований Платоном у праці “Закони”. У ньому, на відміну від попередньої роботи, Платон протиставляє ідеальному типу “негативний” тип суспільного устрою. Головною рушійною силою поведінки людей у ньому були *матеріальні турботи і стимули*. У праці “Закони” Платон розвиває попередні параметри матеріальної забезпеченості громадян вищих станів, тобто тих, хто повинен знаходитись на державному утриманні. На думку Платона, усі громадяни зможуть в ідеальній державі одержувати (за жеребком) житло і земельний наділ. Цінність загального майна громадян не повинна відрізнятися більш ніж у чотири рази.

Обидва проекти Платона збігаються у тому, що апарат управління державою (в першому) і громадяни (в другому) не повинні мати золота й срібла, а також не займатися лихварством. Серед галузей економіки найважливішою Платон вважав землеробство, відносив ремісництво і торгівлю до менш престижних.

Аристотель (384-322 рр. до н.е.) був сином свого часу, тому *вважав рабство природним явищем*, яке має бути основою виробництва, і був твердо переконаним *ідеологом натурально-господарських відносин*. Аристотель глибше від своїх сучасників дослідив конкретні економічні проблеми; ним вперше проаналізовано основні економічні явища і закономірності тогочасного суспільства.

У своїх творах, особливо у “Нікомаховій етиці” та “Політиці”, йому вдалося розробити найоригінальніший на той час *проект ідеальної держави*. У цьому проекті багато схожого на проекти його попередників – Ксенофонта та Платона. Зокрема, підтримка поділу суспільства на вільних і рабів, праці – на фізичну і розумову, негативне ставлення до ремесла. Оригінальність побудови проекту Аристотеля полягає в тому, що всі види господарської діяльності людей розглядаються ним з точки зору експлуатації нижчого стану і належать до *природної сфери (економіки)* або до *неприродної – хрематистики*.

Для Аристотеля *економіка* – це природна господарська діяльність землеробів, ремісників і дрібних торговців, пов’язана з виробництвом життєво необхідних продуктів, що мають споживну вартість. Вона включається в обмін, але тільки в межах, необхідних для задоволення власних потреб, і *межі цієї діяльності також природні – це розумне особисте споживання людиною*.

Хрематистику мислитель порівнює з “*мистецтвом наживати багатство*” за допомогою великих торговельних угод для перепродажу

і лихварських угод. Іншими словами, *хрематистика* – це “*мистецтво*” *вкладання і нагромадження капіталу*.

Ідеалом для Аристотеля є *невелике землеробське господарство*, в якому, зрозуміло, працюють раби і яке повинне забезпечувати себе майже всім необхідним, а те нечисленне, чого не вистачає, можна одержувати шляхом “*справедливого обміну*” з сусідом.

Про незавершеність Аристотелевої концепції про економіку і хрематистику свідчить *двоєка характеристика обміну*. В одному випадку обмін розцінюється ним як акт задоволення потреб і дозволяє трактувати споживну вартість як категорію сфери економіки, а в іншому випадку – навпаки: обмін символізує акт наживи, дає підстави вважати мінову вартість категорією сфери хрематистики. З цієї позиції Аристотель не сприймає великої торгівлі і грошового обігу. Функції грошей щодо відображення *міри вартості і засобів обігу* Аристотель відносить до сфер *економіки*, а їх застосування як *засобу нагромадження*, як *лихварського капіталу* до сфери *хрематистики* [29].

4. Особливості господарського розвитку Стародавнього Риму доби республіки. Закони XII Таблиць

Період республіки в історії Стародавнього Риму тривав протягом *VI-II ст. до н.е.* Рим у цей час – *місто (державу)* подібно до грецьких полісів, підкоряючи інші держави, не включав їх до складу поліса. У Стародавньому Римі земля належала або знатним патриціанським сім'ям, або плебеям, але частина її була власністю міста – держави, вважалася загальною. Її можна було займати, вносячи до казни орендну плату. Спочатку плебеї не мали такого права, що змусило їх боротися протягом *VI-III ст. до н.е.* за допуск до загальної землі, за зниження позичкового відсотка, за політичне рівноправ'я, а також проти боргового рабства. Щоб послабити боротьбу за землю, Рим почав засновувати на завойованих землях колонії і роздавати там землі плебеям. Заснування колоній у *V ст. до н.е.* супроводжувалося частковим задоволенням вимог плебеїв. *Закони 12 таблиць* закріпили *приватну власність, рабство, зменшили позичковий відсоток до 8 % на рік, водночас заборонили шлюби між патриціями і плебеями*.

У *IV ст. до н.е.* плебс здобув ще низку перемог: було скасовано боргову кабалу для римських громадян і членів їх сімей, на рабів можна було перетворювати переважно військовополонених, було заборонено володіти більш ніж *0,25 га* землі. У *III ст. до н.е.* плебеї домоглися і політичної рівноправності з патриціями.

Розвиток сільського господарства у *IV-III ст. до н.е.* сприяв активізації ремесла і торгівлі. Активізувалися торгові контракти. Потреби

торгівлі викликали появу карбованої монети. За даними істориків співвідношення рабської і вільної праці становило 3:5. *Рабство сприяло переходу від дрібного до більшого централізованого виробництва.* Це свідчило про загальну *інтенсифікацію* виробництва. Хоча традиційний селянсько-общинний сектор займав важливе місце [28].

5. Вілли та латифундії.

Характеристика аграрного господарства Стародавнього Риму в працях Катона Старшого, Варрона та Колумелли

III-I ст. до н.е. – I-II ст. н.е. – період *розквіту* Римської імперії. Сільське господарство у II-I ст. до н.е. переживало піднесення. Це можна пояснити трьома причинами: 1) широке впровадження рабства, 2) встановлення ринкових зв'язків між селом і містом, які мали потребу в продукції один одного (товарною галуззю в маєтку, як правило, ставала лише одна), 3) перехід від дрібного до великого землеробства.

Найбільш поширеним був фільварок у декілька сот югерів, середня вілла сягала 200-300 югерів (50-60 га) землі з 10-20 рабами. У таких маєтках, де контроль за рабами був більш ефективним, використовувалися елементи простої і складної кооперації.

Найбільших *успіхів* Римська імперія досягла у *I-II ст. н.е.* Пожвавилася економіка провінцій. Вводилися нові сорти зернових, використовувалися мінеральні добрива, удосконалювалася техніка. Житницею імперії став Єгипет. У той же час ознаки кризи рабовласницького сільського господарства стали помітними в Італії. На місце середніх інтенсивних господарств прийшли великі маєтки, які охоплювали ділянки в декілька тисяч югерів. Склалося кілька типів латифундій: 1) *централізована рабська*, яка керувалася із центру і оброблялася рабами; 2) *децентралізована з колонами* (колон – вільна людина, вільновідпущеник або раб, який отримував в оренду ділянку землі та інвентар); 3) *змішана*, коли вся латифундія поділялася на дві частини, одну з яких обробляли раби, а другу подрібнювали на частки і здавали в оренду колонам.

Земельні відносини – основне питання в житті Риму. Сільському господарству було присвячено сотні творів римських та чужоземних авторів. Почесне місце серед авторів посідають *Каттон, Варрон, Колумелла.*

Катон Старший (Катон Марк Порцій, 234-149 рр. до н.е.) – державний діяч, історик і письменник. Його трактат “Про сільське господарство” присвячений обґрунтуванню староримських форм рабовласництва, методів ведення великого хліборобського господарства. Трактат відобразив період *підйому римського рабовласницького виробництва.*

Ідеалом Катона було *натуральне господарство* з урахуванням торгівлі, яка дозволяла реалізувати частину надлишкової продукції і придбати те, що не вироблялось власними силами. Важливе місце у праці Катона займають поради щодо утримання рабів, використання їх праці, методів експлуатації. Катон *відносив рабів до знарядь праці*, радив утримувати їх у строгості, раціонально експлуатувати їх працю. Катон вважав доцільним купувати рабів у молодому віці, виховувати їх у дусі, що необхідний господарям; радив підтримувати в середовищі рабів ворожість, провокувати конфлікти, незгоди між ними, вчасно звільнятись від старих і слабких. Раби карались за найменшу провину і розглядались як знаряддя праці, яке розмовляє [29]. Безпосередньо щодо агрокультури, то Каттон робить акцент на одному з найважливіших її елементів – застосуванні органічних добрив [21].

Римський вчений *Варрон* (I ст. до н.е.) продовжив розробку проблем *латифундійського господарства*. У своїх працях він розглянув більш розвинені форми рабовласництва, вищий ступінь розвитку великих рабовласницьких економік, а також нові явища соціально-економічного стану, що пов'язані з поглибленням протиріч економіки Римської рабовласницької держави. Варрон висловлював занепокоєння тим, що рабовласники відійшли від справ, живуть у містах, а обов'язки щодо організації виробництва покладені на управляючих. Автор вбачав шляхи зміцнення економіки не тільки у розвитку землеробства, але й у розвитку тваринництва, в застосуванні агрономічних наук, зростанні інтенсивності виробництва, удосконаленні методів експлуатації рабів, у використанні матеріальної заінтересованості та ін. Рабів він *відносив до одного з трьох видів сільськогосподарських знарядь – такого, що розмовляє*. Два інші види знарядь – це німі (інвентар) і ті, що відтворюють нечленороздільні звуки (робочі тварини). Варрон виступав не тільки за збереження натурального характеру рабовласницьких латифундій, але й за підвищення їх прибутковості, зростання ефективності виробництва [29]. Рільництво він ототожнював з наукою [21].

6. Криза рабовласницької системи господарства та її висвітлення у працях Луція Колумелли

Криза сільського господарства Риму зумовлена загальним застоєм в економічній, політичній і соціальній сферах. *Кризу рабовласництва відобразив у своїх дослідженнях Колумелла*. Він детально розглянув стан рабовласницьких латифундій: низька продуктивність праці, раби завдають полям збитків, погано ставляться до праці, до утримання

тварин, інвентарю, крадуть та обманюють землевласників. Все це свідчило про занепад сільського господарства та про те, що економіка рабовласницького суспільства знаходилась у стані кризи, яка продовжувала поглиблюватися. У пошуках виходу з кризи римський вчений віддає перевагу більш продуктивній праці вільних робітників, ставить питання про необхідність відмовитись від праці рабів, про використання колонів [29].

Нова епоха розвитку і кінець кризи пов'язані з приходом до влади *Діоклетіана* (284). Нову епоху виділяють як період пізньої Римської імперії, коли відбувався розпад і переродження античної господарської культури і визрівали *протофеодальні відносини* як визначальні для майбутнього економічного ладу. Кінцем Стародавнього світу та початком періоду європейської історії вважають 476 р. [28].

Література: 21, 28, 29.

Тема 4. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V-XV ст.)

ПЛАН

1. Загальна характеристика Східної та Західної цивілізацій доби Середньовіччя.
2. Особливості господарського розвитку суспільств Європейської цивілізації у V-XV ст.
3. Господарський розвиток держави франків у V-XI ст. Загальна характеристика.
4. Середньовічне місто та його роль у становленні ринкових відносин у Західній Європі. Корпоративні форми організації господарської діяльності у середньовічному місті.
5. Економічні погляди Фоми Аквінського.
6. Господарство Київської Русі. “Повість временних літ”.
7. Розвиток феодального землеволодіння та його форм в Україні. “Руська правда”.
8. Місто та міське господарство в Київській Русі.
9. Економічний розвиток українських земель у складі Польщі та Литви.

1. Загальна характеристика Східної та Західної цивілізації доби Середньовіччя

Літературні джерела, які дійшли до наших часів із *Середньовіччя*, свідчать про те, що *економічні погляди цього періоду мають яскраво виражений релігійний характер*. Науковий спадок духовних ідеологів цієї епохи, зокрема в галузі господарської політики, переповнюють схоластика, софістичні роздуми, релігійно-етичні норми.

У III-VI ст. у великих східних країнах став формуватись феодалний тип натурально-господарських відносин, а в західноєвропейських – у період раннього Середньовіччя (V-XI ст.).

У цей період в арабських країнах Сходу до успадкованих традицій старовини, що дозволяли державі зберігати за собою та розпоряджатися значним фондом земельних угідь, додалися ще й “постулати Корану”, покладеного в основу виниклої в західній частині аравійського півострова на початку VII ст. нової релігійної ідеології – *ісламу*, засновником якого був пророк Мухаммед, який був досвідченим в економічних проблемах. Маючи 21 рік від роду, Муххамед став розпорядником торговельних справ вдови з Мекки, на якій пізніше одружився. Слід зазначити, що Мекка – велике місто, через яке берегом Червоного моря проходив Караванний шлях. У місті влаштовувалися великі торговельні ярмарки, на території яких не можна було сваритися, мститися, проливати кров. Саме ці історичні факти сприяли тому, що *в Корані не засуджувалася торгівля* [29].

Автором однієї із концепцій суспільного прогресу на базі економічних факторів був відомий мислитель арабського Сходу *Ібн Хальдун* (1332-1406). У його концепції (“соціальна фізика”) також не відкидається богоугодність торгівлі і схвальне ставлення до праці, засуджується скупість, марнотратство, підтверджується перевага одних людей над іншими. *Головним досягненням концепції вважається розкриття диференційованого характеру еволюції суспільства від “примітивізму” до “цивілізації”*. Остання, на думку Ібн Хальдуна, до традиційних занять людей у землеробстві і скотарстві додала такі *прогресивні сфери економічної діяльності, як ремесло і торгівлю*. Загальне багатство і досягнення такого стану, коли розкіш стане надбанням кожної людини, він вбачав в успішному розвитку всіх галузей. *Багатство держави він вбачав у наявності вироблених товарів. Перехід до цивілізації, на думку вченого, означав, що настане загальна соціальна і майнова рівність і відпаде потреба поділу суспільства на стани*. Економічний розвиток, на думку Ібн Хальдуна, залежить від заселеності міста. Саме це символізує як його розквіт, так і його занепад. Також розквіт міста пов’язується з рівнем податків, рівень яких задля розвитку міста вчений вважав за необхідне зменшувати.

Ціни на товари широкого вжитку, згідно з зазначеною концепцією, знижуються завдяки розвитку землеробства та участі в ньому всіх жителів, а на предмети розкоші зростають через підвищення попиту на них.

Гроші Ібн Хальдун вважав найважливішим елементом господарського життя, який відображає кількісний вміст людської праці, цінності рухомого майна та основу придбання й нагромадження скарбу. Характеризуючи вартість праці, вчений твердив, що її розмір залежить від “кількості праці людини”, від “її місця серед інших праць”, від “потреби людей в ній” [29].

Європейське господарство доби Середньовіччя характеризувалося насамперед пануванням приватної власності на землю. Основний дохід люди отримували від землі, яка вважалася найбільшим багатством. Особи, які нею володіли, панували в суспільстві. Домінувало натуральне господарство. Обмін відігравав другорядну роль. Майже всі багатства суспільства створювалися ручною працею; знаряддя праці були примітивними. Енергію вітру, рік, вугілля, деревини почали використовувати лише в пізньому Середньовіччі. В основі середньовічного господарства лежала власність феодалів на землю та їх неповна власність на виробників – закріпачених селян. З часом закріпачення селян набуло форми особистої, поземельної, судово-адміністративної та військово-політичної залежності від землевласників. Селяни наділялися землею та мали своє господарство. Користуючись землею феодала як наділом, вони зобов'язані були обробляти панську землю за допомогою своїх знарядь праці або віддавати йому додатковий продукт своєї праці – *ренту*. **Відомо три форми феодалної ренти: відробіткова (панщинна), продуктова (натуральний оброк), грошова (грошовий оброк)** [13].

Таким чином, доба Середньовіччя для Західної цивілізації характеризується насамперед становленням феодалізму. У новітніх дослідженнях виділяють такі етапи становлення та розвитку феодалізму в Західній Європі: 1) раннє Середньовіччя (V-IX ст.) (земля концентрується у представників найвищих станів суспільства, формується залежне суспільство, встановлюються васально-ленні відносини); 2) високе Середньовіччя (X-XIII ст.) (панування доменіальної системи господарювання, сформувалась феодальна ієрархія, значний розвиток ремесла і торгівлі); 3) пізнє Середньовіччя (XIV-XV ст.) (утвердження товарно-грошових відносин і майже повне зникнення доменіального господарства, активний процес звільнення селян, розмивання феодальної ієрархії. Поява елементів раннього капіталізму). Для інших регіонів Європи хронологічні межі феодалізму будуть дещо іншими [28].

2. Особливості господарського розвитку суспільств Європейської цивілізації у V-XV ст.

У Західній Європі біля джерел феодалізму стояли дві соціальні системи: *антична (рабовласницька)* і *варварська (родоплемінна)*. Відмінність між ними була досить значною: перша досягла високого розвитку, друга ще не знала класового поділу. В античному суспільстві у IV-V ст. почали складатися протофеодальні елементи, в той же час багато народів приходили до феодалізму шляхом самостійного внутрішнього розвитку.

Особливості господарського розвитку суспільств Європейської цивілізації у V-X ст. слід розкрити через характерні особливості феодальної економіки. *До особливостей феодальної економіки віднесемо таке:*

- панування великої земельної власності феодалів;
- поєднання її з дрібним індивідуальним господарством безпосередніх виробників – селян, що часто мали у приватній власності основні засоби виробництва, худобу;
- своєрідний статус селян, які не були власниками землі, а її утримувачами на різних умовах, аж до права спадкового користування;
- різні форми і ступінь позаекономічного примусу селян, особиста та поземельна залежність, судова підлеглість феодалу, станова неповноправність селянства;
- переважання аграрного сектора над торговим і промисловим;
- загалом низький рівень техніки та знань, ручне виробництво, пріоритетне значення індивідуальних виробничих навичок.

Процес становлення феодалізму відбувався трьома шляхами.

Перший є результатом *синтезу протофеодальних елементів* пізньоантичного і варварського суспільства (Північно-Східна Галлія, окремі південно-слов'янські народи). Другий – *безсинтезний, шлях генезису* феодалізму проходив за повної відсутності греко-римського й варварського синтезу або з дуже слабким його елементом (Англія, Скандинавія, Південна Шотландія, частково Німеччина, а також Русь, Польща, Чехія). Третій тип складався на основі *синтезу пізньоантичного суспільства з феодальними відносинами*, які сформувалися у варварському суспільстві з явною перевагою античних початків (Візантія, Південна Галлія, країни Середньоазіатського регіону) [28].

З XI ст. починають розвиватися *міста*, створюються *торговельні корпорації*, з'являються залишки продуктів у селян і сеньйорів-землевласників, які їм потрібно продати міському покупцю – новому класу, класу ремісників, які можуть існувати, тільки збуваючи свою продукцію. Будуються храми, організовуються *хрестові походи* – база

розвитку грошового обігу. Виникають нові форми відносин продавця і покупця, кредитора і боржника. Відроджується римське право, основою якого була теорія приватної власності, свобода договору. Розв'язання суперечностей, які склалися на той момент, церковники знайшли в ученні про *справедливість ціни та гріховність стягнення процента*. Але гріховність процента заперечували каноністи у своєму вченні про ренту та товариства [21].

Основними формами господарської діяльності у V-XV ст. в Європі були такі: *феодална вотчина (французька сеньйорія, англійський манор); ремісничий цех; торгова гільдія*. У цілому економіка була *аграрно-ремісничою*, що єднало її з господарством стародавніх цивілізацій і дало підставу називати цивілізацію, яка існувала до XV ст., *аграрно-ремісничою*, а суспільство – *традиційним* [13].

3. Господарський розвиток держави франків у V-XI ст. Загальна характеристика

Північна Галлія, де у 486 р. виникла *Франкська держава*, є класичним прикладом еволюції феодального способу виробництва. У V-VII ст. тут правила династія Меровінгів, з кінця VII ст. до середини IX ст. – Каролінгів. Про державу франків періоду правління Меровінгів в основному можна довідатися із *судебника “Салічна правда” (кінець V ст.)* [28].

Високого рівня розвитку у Франкській державі досягло сільське господарство. Замість перелогу, двоколки перейшли на триполку, змінився набір сільськогосподарських культур. Впроваджено пшеницю, овочі, виноградарство. Зросла врожайність. Також набули розвитку тваринництво, птахівництво, бджільництво [21]. У V-VI ст. у Франкському королівстві відбувався процес трансформації родової землеробської громади у *сусідську – марку, в якій переважало індивідуальне сімейне господарство – основна виробнича ланка франкської общини, яка базувалася на приватній власності на орні землі, колективній власності на угіддя, на вільній праці її членів*. Права відчуження (вільного розпорядження) землі франків не знали. Але поступово спадкові наділи збільшувалися і перетворювалися на *алод – приватну сімейну власність, яка вільно відчужувалася, продавалася, обмінювалася, заповідалася, дарувалася без дозволу громади (марки)* [13].

Основи феодального ладу у франкському суспільстві склалися у VII-IX ст.

Велика земельна власність розвивалась інтенсивніше, великі землевласники стали захоплювати селянські наділи, утворювалися основні класи феодального суспільства. У поземельних відносинах відбувся

переворот: змінилася форма земельної власності. *Алодіальна власність* поступалася феодальній [28].

Значну роль у цьому відіграла *бенефіціальна реформа Карла Мартелла (714-751 рр.)*. У зв'язку з *вичерпаністю земельного фонду* було встановлено, що *земельні дарування – бенефіції – даються не навечно, а на термін служби або довічно і потім можуть бути передані іншій людині*. Протягом IX-X ст. бенефіції перетворювалися з довічного у спадкове володіння і набув рис *феоду (лену)*. **Феод (лен) – спадкове умовне утримання, пов'язане з обов'язковим перебуванням на військовій службі**. Ця реформа зміцнила прошарок дрібних і середніх феодалів, закріпила феодальну земельну власність і збільшила селянську залежність, створила поземельні зв'язки між тим, хто дарує, і бенефіціарієм, сприяючи встановленню васальних відносин.

Одним із важливих засобів феодалізації стала передача землі у *прекарій*. **Прекарій** – умовне земельне тримання, яке великий власник передавав у тимчасове користування безземельній або малоземельній людині, за що та мала виконувати панщину або сплачувати оброк.

Втрата землі часто призводила до втрати особистої свободи. А особливі королівські грамоти передавали на місцевому рівні судові, поліцейські, податкові, адміністративні функції від державотворця сеньйорам.

У VIII – на початку IX ст. основою господарської організації франкського суспільства стала *феодальна вотчина – сеньйорія*. Як свідчить “*Капітулярій про вілли*” Карла Великого (кінець VIII ст.), земля у вотчині поділялася на дві частини: панську, або *домен* (становила, наприклад, 25-30 % площі), яка включала панські орні землі, і землю, яка перебувала у *користуванні залежних селян* і складалася з наділів. Селяни виконували регулярну панщину 2-3 рази на тиждень у сезон сільськогосподарських робіт та користувалися неподільними общинними лісами і пасовиськами.

Залежне селянство каролінзької вотчини поділялося на три групи: *колони* – особисто вільні, але перебували в поземельній залежності; *раби – серви* – поземельно і особисто залежні; *літи*, які займали проміжне становище, перебували під патронатом якого-небудь феодала і тримали наділ у спадковому користуванні. Поступово ця різниця стерлася, селяни перетворилися в єдину масу залежних, які сплачували оброк і виконували панщину.

Каролінзька імперія розпалася у 843 р. Розпад великої держави свідчить про завершення процесу феодалізації франкського суспільства. *Феодальна роздробленість – вагома ознака феодальної системи, що сформувалася*.

Таким чином, *феодалізація* – це перетворення алоду в утримання; зникнення вільних общинників і поява залежних і кріпосних утримувачів; утворення феодалної власності і виникнення панівного класу феодалів, землевласників-воїнів [28].

4. Середньовічне місто та його роль у становленні ринкових відносин у Західній Європі. Корпоративні форми організації господарської діяльності в середньовічному місті

Спочатку середньовічні міста (крім старих римських центрів) були власністю феодалів, які надавали міським жителям деякі права, виконували певні обов'язки. Феодали судили, накладали і збирали податки, встановлювали митні збори, дні торгу, шляхи проїзду купців; захищали місто від нападів і грабежів. З кінця XI ст. зростанню і процвітанню міст сприяли хрестові походи. У XI-XII ст. міста Європи досягли значного економічного розвитку, зріс добробут їхніх жителів, майже повністю зникла зовнішня загроза. У цей період у країнах Західної Європи відбулися *комунальні революції*, внаслідок яких міста добилися незалежності та самоврядування. Утворилися *міста-комуні* або *міста-держави*, які мали повну свободу, власні органи управління. Доступ до міст був широко відкритий для нових громадян. Хто прожив у місті один рік і один день, той мав право розраховувати на охорону з боку міської влади. Міста стали осередками ремесла. Найбільш поширені галузі міського ремесла: текстильне виробництво, виплавка і обробка металів. Характерною рисою середньовічного ремесла була його *цехова організація* – об'єднання ремісників однієї чи ряду професій в межах міста у спілки – *цехи*.

Цехи – ремісничі об'єднання економічного характеру, які виконували завдання організації виробництва та збуту продукції, охорони економічних інтересів ремісників.

Основними причинами виникнення цехів були:

- необхідність згуртування проти об'єданого розбійницького дворянства;
- потреба ремісників у спільних ринкових приміщеннях;
- зростання конкуренції з боку сільських ремісників.

Ремісничий цех як корпорація володів сумою прав і привілеїв, закріплених у відповідних документах: пожалуваннях, постановах міських властей, статутах. Внутрішні правила ремісничих об'єднань були спрямовані на *підтримання економічної рівності* серед їхніх членів шляхом стримання надмірного збагачення та недопущення збідніння окремих майстрів. Цех був військовою організацією, що брала участь в охороні та обороні міста. Цех поділявся на *соціально-вікові групи*

(учні – підмайстри – майстри (молодші майстри) – старші майстри). Кожна група мала юридичний статус, права та обов'язки, зафіксовані в цеховому статуті. Членами цехів офіційно вважалися лише молодші та старші майстри. Цехова організація у XIII-XV ст. мала прогресивне значення у розвитку середньовічної економіки. Вона сприяла виробництву високоякісної продукції. Але згодом цехи стали стримувати розвиток продуктивних сил. Сувора регламентація виробництва і збуту призвела до застою у розвитку науки, техніки і, як наслідок, до занепаду промисловості [13].

Зростання міст як центрів торгівлі і культури породило нову форму економічних відносин між містом і селом. У зв'язку зі збільшенням попиту на різноманітні товари і для зміцнення міжтериторіальних зв'язків мав з'явитися *купець*, який почав закуповувати продукцію сільських ремісників, а потім постачав їм сировину, забезпечував ґришми. Розширення і збільшення попиту породило таку форму організації праці, як *мануфактура*, де вже працювали ремісник-власник і найманий робітник.

Середньовічні міста нагромаджують економічний потенціал і на цій підставі набувають значної свободи дій. У містах Італії, Німеччини, Нідерландів, Англії, Іспанії, Португалії з'являються купці, котрі мають зв'язки не тільки з внутрішнім національним ринком, а й з міжнаціональним. У найсприятливішому становищі опинилися міста Південної Європи у XIV-XV ст. Тут виникають *міста-держави*, *непідвладні сеньйорам*. Місто притягувало село (Північна й Середня Італія), в якому селянство було вільним, а значить, могло бути резервом розширення ремісничого виробництва. Посилилась ремісницька діяльність у Мілані, Флоренції, у Луцці (тут вироблялись шовкові тканини). У Генуї, Венеції будувалися кораблі, завдяки чому були встановлені зв'язки з Алжиром, Тунісом, Марокко, Єгиптом. Тут концентрувалися значні грошові капітали. Однак до XVI ст. Італія втрачає своє панівне становище.

У містах формувалися гільдії. *Гільдії* – купецькі об'єднання, куди входили особи зі схожими професійними інтересами; гільдії мали свої статuti і, як правило, спеціалізувалися на торгівлі одним чи кількома товарами, створювали для своїх членів монопольні умови в торгівлі, забезпечували правовий захист. Деякі об'єднання виходили за межі одного міста, утворюючи асоціації купців кількох міст. Великий вплив на розвиток європейської цивілізації справив *торговельно-політичний союз купецтва північноєвропейських міст Ганзи*, який до початку XV ст. налічував до 170 німецьких та західнослов'янських міст. Ганзейський союз серед іншого охороняв своїх членів від пограбування та насильства

з боку феодалів, піратів, місцевої влади [21]. Активно розвивалася торгівля з країнами *Леванту (Сходу)*. Особливо активно з країнами Леванту торгували італійські купці, тому їхня торгівля отримала назву *левантійської* [13].

Отже, у V-XI ст. середньовічні європейські міста досягли значних успіхів і стали динамічними центрами господарського розвитку.

5. Економічні погляди Фоми Аквінського

Особливістю економічної думки раннього *канонізму* було те, що в період зародження Середньовіччя засуджувався торговельний прибуток і лихварський процент, які розглядалися як результат нечесного обміну і присвоєння чужої праці, тобто як гріх. Зміна поглядів каноністів найбільш яскраво простежується у працях *Фоми Аквінського*. У трактаті “Сума теологій” Фома Аквінський, на відміну від ранніх кантоністів, підтримує становий поділ суспільства. Якщо ранні каноністи вважали, що безмежне нагромадження золота і срібла не відповідає моральним нормам суспільства, то Фома Аквінський вважав, що “справедливі ціни” можуть бути джерелом зростання особистої власності і створення “поміркованого” багатства, що не є гріхом. Визначення “справедливої ціни” як витрат Фома Аквінський вважає недостатньо вичерпним. На його думку, необхідно визнати, що “продавець має право продавати речі дорожче, ніж вони коштують самі по собі”, і при цьому річ “не буде коштувати дорожче, ніж коштує власнику”, в іншому випадку продавець зазнає збитків, бо не отримує винагороду, яка відповідає його соціальному стану, втратить певну кількість грошей як винагороду за те, що втрачає дану річ. Саме тому, на думку вченого, дозволено продавати речі дорожче, ніж вони коштують.

Торговельний прибуток і лихварський процент засуджувалися каноністами. На думку *Фоми Аквінського*, потрібно, щоб торговельний прибуток і процент на позику були не самоціллю, а заслуженою платою і нагородою за те, що в торгівлі та позикових операціях є праця, транспортні та інші матеріальні витрати і навіть ризик [29].

6. Господарство Київської Русі. “Повість временних літ”

У IX ст. виникла сильна феодальна держава східних слов'ян (*Київська Русь*). Відбувається встановлення системи її відносин із населенням, яка передбачала виробництво продукції, збирання податків, несення військової служби. Проявом встановлення першої форми панування й підлеглості було збирання данини на користь держави – *полюддя*. Вона виражала верховне право князя на землю і встановлювала поняття підданства. Першим досвідом регламентації повинностей залежного населення стала *податкова реформа княгині Ольги*, згідно

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

з якою було встановлено “уроки” – *норми данини*, а також *час і місце її збирання* у визначених пунктах – “*становищах*” (це були пункти, де здійснювалася торгівля). Вводилась одиниця обкладання “дим” – сім’я або “плуг” – окреме господарство.

Основою господарства слов’янських земель було орне землеробство, розвивалось тваринництво. Допоміжну роль у господарстві відігравали полювання та рибальство. Значного успіху досяг розвиток ремесла. Існували спеціалізовані центри з виплавлення заліза на території сучасної Вінниччини та Львівщини. З VIII ст. слов’янські племена оволоділи гончарним кругом. Розвивались обмін і торгівля [28].

У видатному творі “*Повість временних літ*” (кінець XI – початок XII ст.), автором якого був чернець Києво-Печерського монастиря *Нестор*, стверджується, що джерелом всякого багатства є праця. Автор визнає природним поділ праці на *розумову і фізичну*, але підкреслює, що для добробуту держави ці види праці однаково важливі – і мудреця, і ремісника. Важливим також є поділ праці у процесі виробництва, що удосконалює майстерність. Суспільно значущими, на думку автора, були всі види виробництва, які збагачують державу [29].

7. Розвиток феодалного землеволодіння та його форм в Україні. “Руська правда”

Індивідуальна земельна власність зародилася у Київській Русі лише у другій половині XI ст. “Руська правда”, складена за часів Ярослава до 1073 р., ще не знала такого способу власності. У “Правді Ярославичів” 1073 р. можна знайти підтвердження наявності особистого землеволодіння, поки що князівського. У розширеній редакції “Руської правди”, що оформилась наприкінці XII – на початку XIII ст., зустрічаємо чіткі докази наявності боярського землеволодіння й ведення боярами власного господарства. У літописах перші звістки про князівське землеволодіння датуються кінцем XI ст., а боярське – з XII ст. Названі документи закріпили привілеї феодала, становище залежних від нього селян та інших груп населення. Низка статей передбачала покарання за посягання на власність, за розорення межі, за пограбування боярської садиби, за вбивство слуг феодала.

“Руська правда” відобразила походження феодалної залежності населення шляхом як економічного, так і позаекономічного примусу. Приклад останнього – розорений смерд вимушений був піти в кабалу до світського або церковного феодала. У “Правді Ярославичів” показано влаштування вотчини як форми земельної власності й організації виробництва. Її центром були палаци князя або боярина, будівлі його приближених, конюшні, приміщення для худоби. Вотчину можна було

купити, продати, передати у спадщину. *Вотчина*, як правило, з'являлася шляхом приєднання багатими людьми земельних ділянок інших общинників, зокрема збіднілих. Інколи таке приєднання здійснювалося насильницьким шляхом. Вотчина могла бути княжою, боярською, монастирською, церковною. З X-XI ст. смерди (сільське населення) не тільки сплачують данину державі, а й стають залежними від феодала (боярина) і сплачують йому за користування землею оброк або відпрацьовують барщину. Але в цей період ще значна частина жителів залишались незалежними від бояр. Існувала общинна власність, яка переважала у сільському господарстві.

У Київській Русі люди, що служили князю, були особливим класом київського населення, тільки на княжій службі можна було стати *боярином*, тобто тогочасним аристократом. Вся інша маса суспільства складалася із людей *вільних і рабів* (холопів). З розвитком міського життя і торгівлі серед вільних людей стали виділяти міських людей, яких називали "*градськими людьми*", і *селян*, яких називали смердами, які були вільними людьми і мали своє господарство. Якщо смерд йшов у батраки до іншого землевласника, він уже не вважався самостійною людиною і називався *закупом*. Але *закуп* не був рабом, якщо він міг розрахуватися зі своїм хазяїном і завести власне господарство. Окремо виділялось *церковне суспільство*, яке підпорядковувалося руському митрополиту: *духівництво, монастирі, церковні робітники, "страдні люди"* [20].

8. Місто та міське господарство в Київській Русі

У VI-IX ст. від сільського господарства відокремилось ремесло. *В епоху Київської Русі відбувався справжній розквіт ремісничого виробництва*. Інтенсивний процес відокремлення ремесла від сільського господарства приводив до зосередження в містах великої кількості ремісників, які виготовляли товар не тільки на замовлення, але й на продаж. Перші *міста (гради)* з'явилися на Русі наприкінці V – у першій половині VI ст. *Град означав укріплене поселення, огорожене місто*. Ще у IX-X ст. міста являли собою фортеці. Формування міста як центру ремісників і торговців тільки починалось.

Соціально-економічне, політичне та культурне життя Київської Русі зосереджувалося в містах. Переважна більшість їх жителів були ремісниками різних спеціальностей, які об'єднувалися в корпорації на зразок західноєвропейських цехів. Чимало городян займалися торгівлею. Міські ринки являли собою водночас головні площі, на яких вирувало життя. У Києві було вісім ринків, кожен з яких спеціалізувався з продажу певних товарів. *Через Київ проходив водний шлях "Від варягів*

до греків”. Торгівля здійснювалася з Візантією, країнами Поволжя. Постійними були контакти Русі з Німеччиною, Угорщиною, Чехією. На Русі купці об’єднувалися в корпорації, що спеціалізувалися на торгівлі певними товарами з тими чи іншими країнами.

У Києві, Галичі, Володимирі-Волинському та інших великих містах були колонії іноземних купців, для яких будували торгові двори. Розвиток міст сприяв переходу від натурального господарства до грошового. Головними платіжними засобами були іноземні монети. Близько 990 р. Володимир Святославович викарбував на честь хрещення Русі перші руські монети [28].

9. Економічний розвиток українських земель у складі Польщі та Литви

У другій половині XIV ст., в той час як в Західній Європі утворилися централізовані держави, більшу частину українських земель (Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля, східна частина Волині) було приєднано до Великого князівства Литовського, а Галичину і Західну Волинь (Холмщину і Белзщину) загарбала Польща. У 30-х роках XV ст. під владу Польського королівства потрапило Західне Поділля. Закарпаття загарбала Угорщина, а Буковина увійшла до складу Молдавського князівства [14].

Загарбання українських земель іноземними державами призвело до змін у земельних відносинах. Виникла і поступово збільшувалася земельна власність литовських, польських, угорських, молдавських феодалів. У Галичині, Холмщині, Белзщині княжі землі або перейшли у володіння польського короля (так звані королівщини), або передавалися польській шляхті.

У Великому князівстві Литовському земельна власність була умовною, тимчасовою, пов’язаною з військовою службою. Великий князь вважався господарем усієї землі, що складалася з князівських і волосних земель, які надавалися удільним князям. Після ліквідації уділів у кінці XIV ст. землі отримували князівські намісники (старости), призначені в *землі-воєводства*. Ті, в свою чергу, розподіляли землі між місцевими князями і боярами, повітовими воєводами та старостами. Так встановлювалася *ієрархія васальних відносин*. Ця залежність визначалася в угодах і присяжних грамотах. Володар землі міг передавати її у спадщину лише з дозволу уряду, якщо наступний власник продовжував служити у війську. Таке правило поширювалося на всі види земель – *спадкові, куплені, вислужені*.

Протягом другої половини XIV-XV ст. на українських землях почало складатися магнатське і шляхетське землеволодіння. Найбільшими

власниками землі були польський король, Великий Литовський князь і представники знатних родин. Вони отримали назву магнатів. У Великому князівстві Литовському найбільше магнатів було на Волині.

Військово-службовий стан (*шляхта*) складався з земських бояр, військових слуг, магнатів, заможних міщан і селян, які бажали служити у війську князя і могли утримувати себе під час походів, їхнім головним державним примусом була військова служба [13].

Продовжувала зростати власність *церковних феодалів*. З появою на українських землях католицьких митрополій і єпископств (кінець XIV – початок XV ст.) вони отримали королівські дарчі грамоти на території, населення яких не підлягало юрисдикції верховної влади і звільнялося від загальнодержавних податків.

На Закарпатті феодальна власність почала зростати з XIII ст. У Буковині землі належали нащадкам галицьких бояр і молдавським феодалам.

Еволюція земельних відносин на українських землях призвела до внутрішньої перебудови вотчин, змін у соціально-економічному становищі та юридичному статусі селянства. Почався процес *закріпачення*, що визначалося посиленням земельної, особистої, судово-адміністративної залежності селян від феодала, загальнодержавним обмеженням свободи їхньої господарської діяльності та переходу. Ці процеси були також пов'язані з розвитком товарно-грошових відносин, зростанням ринку сільськогосподарської продукції, новими формами господарства, орієнтованими на ринок [13-14].

У Великому князівстві Литовському панівним типом селянського господарства залишалося дворище, що складалося з димів. Селяни за майновим і правовим становищем поділялися на *різні категорії*: данників, тяглових, службових, їх об'єднувала поземельна залежність від феодала та відносна правова свобода.

Отже, селянське землеволодіння в результаті тривалого розвитку феодальних відносин в українських землях руйнувалося. Посилилася феодальна залежність селян, розпочався процес їх закріпачення, складалася фільваркова система сільського господарства.

Основою економіки українських земель традиційно було сільське господарство. Велике значення мала система рільництва. У Київську добу в лісостеповій зоні було поширене орне землеробство, у лісових районах – підсічне. В XI-XIII ст. парова система з дво- і трипільною сівозміною переважала практично на всій території, співіснуючи з перелоговою та підсічною. Головними землеробськими роботами були оранка, посів, боронування, жнива, молотьба. При трипільній системі землеробства збільшувалася площа ріллі, зростала врожайність, певною мірою зберігалася структура ґрунту.

В Україні-Русі культивували жито, пшеницю, овес, просо, гречку. Поряд з зерновими та технічними вирощували городні культури. З найдавніших часів в Україні було поширене садівництво. Сади насаджували монастирські та феодальні господарства, а також заможні селяни. Селяни розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз, свиней, свійську птицю: курей, качок, гусей. У господарствах князів і бояр тримали багато коней, які були потрібні на час військових походів та безперервних феодальних війн. Основні види господарства доповнювали промисли. Значну роль у господарстві мало мисливство. Особливо цінувалися хутрові звірі. З давніх часів українці займалися рибальством [14].

Література: 13, 14, 20, 21, 28, 29.

Тема 5. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (XVI – перша половина XVII ст.)

1. Передумови, роль та значення Великих географічних відкриттів у становленні ринкового господарства суспільств Європейської цивілізації.
2. Первісне нагромадження капіталу: сутність, джерела, значення.
3. Розвиток форм господарств на етапі утвердження мануфактурного виробництва.
4. Господарська система Англії в XVI-XVII ст.
5. Господарська система Голландії в XVI-XVII ст.
6. Виникнення та розвиток меркантилізму.
7. Особливості господарського розвитку українських земель у XVI-XVII ст.

1. Передумови, роль та значення Великих географічних відкриттів у становленні ринкового господарства суспільств Європейської цивілізації

У становленні європейського ринкового господарства важливу роль відіграли Великі географічні відкриття. Їхньою передумовою була *криза левантійської торгівлі*, яка виникла після загарбання турками Константинополя у 1453 році. Континентальна торгівля також занепадала. З XV ст. посилюється попит Західної Європи на благородні метали, екзотичні товари, сільськогосподарську продукцію та деякі види

сировини. Відчувалася нестача грошей в обігу. Причинами цього було збільшення кількості людей, безпосередньо не пов'язаних з харчовим виробництвом; подальше соціально-майнове розшарування; підвищення рівня споживання привілейованих та взагалі заможних верств населення. Географічним відкриттям передували господарські та науково-технічні досягнення та сприяв розвиток абсолютизму. В Європі з'явилися нові типи кораблів, зросла їх вантажність; винайдено барометр, гідрометр; вдосконалено компас та видано географічний атлас. Європейські монархи потребували значних коштів для утримання війська, чиновників, двору, прагнули розширення володінь [13].

Роль Великих географічних відкриттів у розвитку ринкового господарства виявляється в таких аспектах:

1. Почала формуватися *колоніальна система*, яка прискорила виникнення у Західній Європі капіталістичного виробництва і сприяла нагромадженню у буржуазії великих грошових сум, необхідних для організації великих капіталістичних підприємств. Піднесення Іспанії і Португалії як колоніальних держав було відносно недовгим. Отримані від колоній багатства феодали використовували непродуктивно, тоді як в Англії і Франції заохочувався розвиток промисловості й торгівлі. Позиції Англії, Франції і Нідерландів на колоніальних ринках зміцнювались. Ці країни змогли більш ефективно використати географічні відкриття для розвитку ринкової економіки та створення власних колоніальних імперій.

2. Африку, Америку і Австралію поєднали між собою торговельні шляхи, почав створюватися *світовий ринок*. Його виникнення стало ще одним потужним поштовхом до зародження та розвитку капіталістичних відносин у Західній Європі. Новий світ став *ринком збуту* для мануфактур Європи, а *монопольне володіння* ним забезпечило швидке нагромадження капіталу в країнах Західної Європи. Великі географічні відкриття створили основу для виникнення міжнародного поділу праці та світового господарства. У боротьбі за оволодіння новими ринками поступово почали створюватися торгові компанії, які регулювали торгівлю купців з певним районом світу. Найбільш могутніми з них були Ост-Індські компанії в Голландії й Англії, яким вдалося монополізувати індійський ринок.

3. Відбулась так звана *революція цін*, зумовлена ввезенням з Америки до Європи великої кількості золота і срібла. У XVI ст. загальна кількість “дзвінкої монети”, яка перебувала в обігу в західноєвропейських країнах, зросла більш ніж у 4 рази. Такий великий вплив відносно дешевого золота і срібла призвів до різкого падіння їхньої вартості

та значного підвищення цін на продукцію сільського господарства та промисловості.

4. “Революція цін” сприяла *зміцненню позицій міської і сільської буржуазії*, що зароджувалась, підвищенню її доходів і збільшенню кількості мануфактурних робітників. Розорювались великі землевласники-феодала, потерпали від збитків найбідніші селяни і наймані робітники, збагачувалась буржуазія.

5. У результаті Великих географічних відкриттів слідом за переміщенням головних торговельних шляхів *центр економічного життя перемістився* з країн Середземного моря до держав, розташованих на берегах Атлантичного океану. Стали занепадати італійські міста-республіки, виникли нові центри світової торгівлі: Лісабон, Севілья й особливо Антверпен. Саме останній став найбагатшим містом в Європі, світовим торговельним і фінансовим центром. У XVI ст. виникли товарна і фондова біржі. На відміну від Португалії і Іспанії, які мали переваги в торгівлі, основними виробниками промислових товарів були Нідерланди, Англія, Франція. Буржуазія цих країн швидко багатіла, переправляючи золото і срібло з приморських країн в обмін на промислові товари. Поступово вони витіснили конкурентів з морських шляхів, а потім – із заморських колоній. Зокрема, у дослідженнях Тихого океану і південних морів на межі XVI-XVII ст. ініціативу перехопили Нідерланди, а в 40-ві роки XVII ст. буржуазна революція в Англії вивела цю країну на арену боротьби за ринки збуту, панування на морі, колоніальні володіння.

6. Наслідком Великих географічних відкриттів стало посилення нових тенденцій *в економічній політиці європейського абсолютизму*. Вона набула яскраво вираженого *меркантилістського характеру*. Правлячі династії в Іспанії, Англії, Франції всіма доступними засобами стимулювали торгівлю, промисловість, судноплавство, колоніальну експансію. *Меркантилізм* як економічна політика епохи первісного нагромадження капіталу був породжений капіталізмом, що розвивався в надрах феодалізму та сприяв формуванню й розвитку ринкової економіки.

Таким чином, у результаті Великих географічних відкриттів окремі країни Західної Європи опинились у максимально сприятливих умовах для розвитку капіталістичного виробництва. Позитивний вплив мала на них географічна близькість до нових морських шляхів світової торгівлі й те, що Русько-Литовська та Московська держави прикрили собою Західну Європу від руйнівних монголо-татарських набігів. Великі географічні відкриття прискорили процес первісного нагромадження капіталу [28].

2. Первісне нагромадження капіталу: сутність, джерела, значення

У XVI ст. у країнах Західної Європи капіталістичний сектор виробництва мав великий вплив на господарське життя, незважаючи на те, що давав меншу частину всієї продукції промисловості і сільського господарства. Більшу частину суспільної продукції продовжували виробляти господарства тих форм, які були властиві лише феодальному суспільству. Для виникнення та розвитку капіталістичного виробництва необхідні дві **умови**:

- 1) наявність значної маси бідних людей, юридично вільних, позбавлених засобів виробництва та існування, змушених найматися на роботу до капіталіста;
- 2) нагромадження в руках невеликої кількості людей грошового багатства, необхідного для створення капіталістичного підприємства.

Найбільш престижна галузь торгівлі – зовнішня торгівля – стимулювала розвиток товарного виробництва та внутрішню торгівлю. Завдяки їй Європа наприкінці XV ст. перетворилась у центр світової торгівлі, відбувся перехід від Середньовіччя до епохи первісного нагромадження капіталу. Розвиток зовнішньої торгівлі привів до створення у цей період *нових форм організації торгового капіталу* (торгові компанії, акціонерні компанії, біржі та ін.).

Паралельно з торговим капіталом у цей період розвивався *позичковий, або банківський, капітал*, який прийшов на зміну середньовічному лихварству. Лихварський капітал обслуговував феодалів, з яких лихвар намагався отримати максимум грошей, а клієнтом банкіра був купець, у добробуті якого був зацікавлений сам банкір, оскільки його відсоток становив частину прибутку купця. Крім того, до послуг банкіра належали такі операції, як безготівкові розрахунки між купцями через його банк, обмін грошей. Таким чином, в епоху *первісного нагромадження* зародилось багато сучасних форм банківської діяльності. Країни, які утримували лідерство у торгівлі, ставали європейськими банками.

Розвиток торгівлі спричинив зміни у сфері виробництва як сільськогосподарського, так і промислового. З'явилися нові організаційні форми – *мануфактури*, організаторами яких передовсім виступали купці.

У сільському господарстві спостерігався перехід до грошової ренти, поступового звільнення селян, оренди, використання найманої праці, капіталістичного фермерства. Виробництво ставало все більш спеціалізованим.

Відбувалося *формування національних держав*, що мали економічну основу для об'єднання у вигляді національного внутрішнього ринку, що формувався і пов'язував в єдине ціле окремі райони країни. Замість торговельної політики окремих міст формується торговельна політика держави. Це була політика протекціонізму, тобто захисту вітчизняних купців у їх боротьбі проти зарубіжних конкурентів [28].

Процес первісного нагромадження капіталу найбільш яскраво проявився в Англії. Його основними шляхами були такі: аграрний переворот та Реформація; система державного боргу, в результаті якого надзвичайно збагатилися ті лихварі, купці, підприємці, які позичали державі, зокрема абсолютній монархії) гроші під великі проценти; протекціоністська політика уряду щодо національної буржуазії; колоніальна система, піратство [13].

До кінця епохи первісного нагромадження *формується перша економічна концепція*, яка отримала назву меркантилізму. Вона виражала світогляд торгової і банківської буржуазії. Проте меркантилісти уже говорили про багатство нації, а не окремої людини, хоч помилково ототожнювали його з грошима, а гроші – з золотом та сріблом. Саме з цим пов'язана їх вимога до держави проводити політику протекціонізму в інтересах нації.

3. Розвиток форм господарств на етапі утвердження мануфактурного виробництва

Розклад феодального суспільства був пов'язаний з такими процесами: розвиток товарного господарства; посилення майнової та соціальної диференціації; формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення; перетворення феодальної земельної власності на об'єкт купівлі – продажу; використання найманої робочої сили. Значну роль у занепаді феодального господарства та становленні індустріального суспільства відіграло мануфактурне виробництво. Господарство Західної Європи у період XVI-XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне [13].

Мануфактура – це підприємство, що ґрунтується на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існувало три основні типи мануфактур: розсіяна, (децентралізована), централізована і змішана.

Розсіяна мануфактура розвивалася в основному в XVI – першій половині XVII ст., ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Ремісники-надомники за такого типу виробництва, незважаючи на свою просторову відокремленість, були пов'язані поділом праці.

Централізована мануфактура характеризувалася територіальною єдністю виробництва й утвердилася в другій половині XVII ст. Була поширена в тих галузях виробництва, де технологічний процес вимагав спільної праці десятків і навіть сотень робітників, які виконували різні операції (текстильне виробництво, металургія, цукроваріння).

Змішана мануфактура передбачала поєднання основних рис розсіяної і централізованої, коли початкова обробка здійснювалася надомниками, а основна – у майстернях мануфактурного типу [9].

Мануфактури виникали в тих галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював умови для реорганізації виробництва. Такі умови в XVI ст. були в сукняному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні. Одночасно зберігалось ремесло і дрібне товарне виробництво. У сільському господарстві зміни відбувалися у трьох напрямках: створення буржуазних форм земельної власності, перетворення феодалної ренти на капіталістичну, зростання товарності.

Просте *товарне виробництво* переросло в *ринкове*, поглиблювався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейський та світовий ринки товарів і грошей. Головну роль відігравали Голландія та Англія. Європейські феодалні країни перетворилися на постачальників аграрної продукції. Значну роль у становленні індустріальної цивілізації відіграли *буржуазні революції* в Нідерландах, Англії, Північній Америці, Франції [13].

4. Господарська система Англії у XVI-XVII ст.

На початку XVI ст. Англія залишалась невеликою за кількістю населення державою. Переважна частина її мешканців проживала в сільській місцевості; в містах знаходилось 20 % жителів країни. Більшість галузей промисловості у своєму розвитку поступалися континентальним країнам Європи. Розвиток океанської торгівлі та перші морські перемоги створили сприятливі умови для господарського поступу Англії [13].

Для всіх провідних країн Західної Європи, насамперед Англії та Голландії, характерні такі **етапи на шляху розвитку капіталістичного виробництва**: *первісне нагромадження капіталу, проста капіталістична кооперація, мануфактурне виробництво, капіталістична фабрика*. У цей період найбільш наповнене подіями історичного значення економічне життя Англії. Невелике острівне королівство з населенням 3-3,5 млн. осіб, що у 5 разів менше, ніж у Франції, з міським населенням близько 20 %, у XIII-XV ст. було економічно відсталою окраїною Західної Європи та її аграрним придатком. Проте вже у XVI ст. Англія перетворилася у колоніальну імперію, передову державу світу, володіння якої знаходилися на всіх континентах.

Цьому сприяло переміщення світових торговельних шляхів у XVI ст. із Середземного моря до Атлантичного океану. Англія опинилась у центрі світових морських торговельних шляхів. Тим самим покладено край відносній ізоляції Англії від економічного життя Європи. Господарському зростанню Англії сприяло і становище континентальної Європи, промисловість якої дедалі більше потребувала англійської овечої шерсті. Англія вже не одне століття була постачальником цієї цінної сировини для європейського сукновиробництва. Крім того, репресії герцога Альби у Нідерландах, гугенотські війни у Франції, переслідування лютеран у Німеччині зумовили у XVI ст. масову еміграцію до Англії ремісників, особливо майстрів сукновиробництва.

Процес первісного нагромадження капіталу відбувався в Англії більш інтенсивно, ніж в інших європейських країнах. Відокремлення дрібного виробника від його засобів виробництва і перетворення його на бідного продавця своєї робочої сили як вихідний пункт становлення капіталізму відбувалось у різних західноєвропейських країнах у неоднакових формах, у класичній – лише в Англії. Цей процес розпочався в Англії у XV ст. і закінчився у другій половині XVIII ст. зникненням селянства цієї країни взагалі.

З часів Середньовіччя земля в Англії була феодальною власністю і перебувала в руках дворян, церкви та корони. Більша частина селян не володіла правом власності на землю. Лише 20 % англійських селян-*фригольдерів*, хоч і сплачували власникам землі – лендлордам – невелику грошову ренту, могли вільно розпоряджатися своїми земельними наділами. 60 % всіх селян Англії становили *копігольдери*, які ще в XIV-XV ст. звільнились від кріпосної залежності. Селяни цієї категорії були тільки спадковими власниками землі, за користування якою вони повинні були сплачувати феодалу грошову ренту. Щоб користуватись наділом свого батька, спадкоємець *копігольдера* сплачував спеціальну данину – *файн*, яку феодал збільшував до небачених розмірів. Тому *копігольдери* змушені були відмовитись від своїх земельних наділів і перетворювались або в *лізгольдера* – тимчасового орендаря клаптика землі на умовах, які встановлює лорд, або в *котера* – безземельного селянина, батрака і поденника, або в *паупера* – бідняка.

Сільське населення Англії в XV ст. становило 4,2 млн. із 5,5 млн. осіб всього населення королівства. На селі ніколи не припинялась вперта боротьба за землю між *копігольдерами* і феодальними землевласниками-лендлордами. Традиційні утримувачі землі стали для останніх головною перешкодою на шляху до нових форм господарського користування землею.

XVI ст. виявилось періодом різких змін у становищі селян Англії. Зі збільшенням наприкінці XV ст. попиту на англійську шерсть в Європі та цін на неї більш прибутковою справою стало вівчарство, а не землеробство. Тому більшість великих землевласників почали перетворювати землі своїх володінь на пасовища і розводити овець. Вони захоплювали общинні землі, якими раніше користувались, руйнували житла селян, зносили цілі поселення. Захоплені селянські землі обгороджували частоколами та ровами.

У XV ст. Англія займала перше місце з доставки африканських рабів до Америки. З 1562 до 1775 р. англійські торговці рабами вивезли з Африки до Америки близько 3 млн. осіб. Разом з торгівлею рабами англійці займалися і піратством, грабуючи іспанські кораблі, міста і порти у Південній Америці.

Піратські пограбування англійців завдавали великої шкоди Іспанії, іноді до 3 млн. дукатів (італійська монета високої проби, найбільш поширена у Західній Європі, 3,4-3,5 г золота) за рік. Доходи від торгівлі рабами і мореплавання під “чорним роджером” на чолі з капітаном Флінтом метрополії перетворювали у капітал, а торговцям рабами і піратам король Англії присвоював дворянські титули та звання адміралів.

У первісному нагромадженні капіталу значну роль відіграла система державної позики. Королі Англії, які весь час відчували потребу в грошах, вимушені були позичати їх у постачальників і купців під великі відсотки. У результаті потерпав платник податків, а збагачувалась англійська буржуазія.

У XVI-XVII ст. важливу роль у сприянні нагромадженню відіграла *протекціоністська політика*. Уряди багатьох країн ввели великі податки на імпортовані готові товари, забороняли експорт сировини та продуктів харчування. Така меркантилістська політика давала буржуазії можливість утримувати на внутрішньому ринку високі ціни на товари вітчизняного виробника та сприяти розвиткові національного виробництва.

У ході первісного нагромадження капіталу в країні формувалися зовнішній і внутрішній ринки. Завдяки розвитку торгівлі вони розширювались, і це стало ще одним додатковим джерелом збагачення англійських купців. Частину своїх капіталів останні вкладали в національну економіку, особливо у добувну промисловість, виробництво пороху, паперу, мила, будівництво кораблів та ін.

Ускладнення класової структури суспільства було результатом виникнення нового способу виробництва. Поряд з основними класами феодального суспільства (феодала, селяни, ремісники) виникають *нові – наймані робітники та капіталісти* [28].

5. Господарська система Голландії у XVI-XVII ст.

Зі зміною торговельних шляхів після Великих географічних відкриттів Нідерланди опинились на перехресті шляхів світової торгівлі та стали торговим посередником між Заходом і Сходом, Півднем і Північчю. *Особливістю розвитку* Нідерландів було і те, що кріпосне право не набуло значного розвитку, а селяни зберегли особисту свободу. Частка феодального землеволодіння становила лише 20-25 %. Створювалися фермерські господарства, райони “торговельного землеробства”, які спеціалізувалися на вирощуванні певних культур. Таке становище сприяло і більш ранньому, ніж в інших країнах Європи, розвитку капіталізму. Значна кількість міст, які славилися суднобудуванням, мануфактурами тощо, укорінення капіталізму в сільському господарстві та його товаризація зробили Нідерланди однією з найбільш розвинутих країн Західної Європи. Але хід економічного розвитку Нідерландів гальмувала феодальна католицька Іспанія, яка в середині XVI ст. перетворила країну на свою провінцію. Жорстока інквізиція щодо населення протестантських північних провінцій Нідерландів, високі податки щодо купців, промисловців, обмеження в торгівлі та підприємстві призвели до масового невдоволення і врешті-решт до революцій, які мали національно-визвольний характер. Революція та визвольна війна перемогли тільки у північних провінціях, які 26 липня 1581 року проголосили свою повну незалежність. Утворилася нова буржуазна держава – Голландія (Іспанія визнала її незалежність лише в 1609 році). Звільнення від іспанського феодального панування стало додатковим стимулом для економічного зростання Голландії [13].

Найбільшого розвитку в Голландії, яка вже у XVII ст. стала “зрадковою капіталістичною країною”, набули *зовнішня і внутрішня торгівля*. Головне значення для економіки Голландії XVII ст. мала зовнішня торгівля. Витіснивши ганзейську торгівлю з північноєвропейського регіону, Нідерланди стали основним постачальником хліба, лісу та інших сільськогосподарських товарів із Північної та Центральної Європи до країн Південної Європи. *Революційно-визвольні війни* Голландії поступово перетворились у так звані *торговельні війни*, спрямовані на позбавлення монопольного становища іспанців в Америці та португальців на експлуатацію колоній на Сході. Витіснивши португальців, голландці створили величезну імперію, яка простягалася від Мозамбіку до Японії. На відміну від Іспанії, а пізніше Англії і Франції, ця країна не прагнула до територіального захоплення. Голландці заклали торгові факторії, монополізували постачання прянощів та східних товарів, займалися каботажними перевезеннями. У цьому вони повторювали португальців.

Сукупний торговельний обіг Голландії в середині XVII ст. досяг 75-100 млн. флоринів (флорин – 3,5 г золота) на рік. Переважала торгівля з Індією, Китаєм, Японією, Америкою. У 1602 р. було створено *Ост-Індську компанію* (приватне акціонерне товариство, значну кількість акцій якого контролювала держава), що потім стала зразком для інших торгових компаній. Вона мала право від імені уряду укладати торгові й мирні угоди, вести війну, утримувати армію, судити своїх чиновників, тобто фактично була державою в державі. Торгівля Ост-Індської компанії приносила астрономічні прибутки, тому що гвоздика перепродувалася у 7 разів, перець – у 8-10, чай – у 3-4 рази дорожче. У 1606 р. компанія виплатила своїм членам 67 % дивідендів. У 1699 р. капітал компанії становив 4 тонни золота.

Великим попитом користувалися у голландських купців і товари з України та Росії: віск, зерно, коноплі, поташ, м'ясо та ін. Вони вивозилися через Ригу. Голландія торгувала з Францією, Англією, а також з Іспанією, що перебувала з нею у стані війни. Найголовнішим портовим містом був *Антверпен*. Найвищого розквіту воно зазнало у 1535-1557 рр. У місті проживало близько 100 тис. осіб. Сюди прибувало по кілька тисяч кораблів, іноземні фірми мали тут своїх представників, антверпенська біржа займала за обсягами угод одне з перших місць у Європі [28]. Пізніше *війна з Іспанією* стала причиною перенесення торгового центру з розореного іспанцями Антверпена до Амстердама. Однією з умов капітуляції Антверпена перед іспанцями було право жителів міста покинути його разом зі своїм майном. Тому антверпенські купці, які перебралися до Амстердама, привезли із собою капітал, свої уміння і торгові зв'язки. Половина вкладів Амстердамського банку, створеного у 1609 р., надійшла з Південних Нідерландів.

Амстердам, що виступив спадкоємцем італійських міст і Антверпена, став головним торговим центром Європи. Він був останнім торговим містом після Генуї, Венеції та Антверпена, яке представляло власні інтереси, а не інтереси нації та країни в цілому.

Таким чином, зовнішня торгівля Голландії охоплювала всі країни Європи та їх колонії, що дало їй змогу стати у XVII ст. світовим торговим гегемоном. Сприяла цьому і та особливість розвитку Голландії, що, на відміну від Англії, де капітал вкладався в основному в промисловість, головними сферами використання голландського капіталу були торгівля і морські перевезення, які давали найбільший прибуток. Наприкінці XVI ст. кораблі Амстердама перевозили 5/6 товарів, якими обмінювалися Піренейський півострів і Північна Атлантика. Розвиток зовнішньої і внутрішньої торгівлі зумовив *зростання ролі банківської справи та кредиту*. В європейській торгівлі дедалі більшого розвитку

набував комерційний кредит. На початку XVI ст. в Антверпені утворився грошовий ринок, де в міжнародних розрахунках використовували векселі (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника. Борги та кредити надходили на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук у руки, поки не анулювалися. Загальною стала практика платіжних розпоряджень (асигнацій), що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано *Страхову палату*. *Голландія стала центром ринку цінних паперів*. Сюди почали стікатися численні переказні векселі, які скуповували багаті голландські купці й банкіри, випускаючи під це забезпечення власні цінні папери. Упродовж XVII ст. Амстердам перетворюється у найбільший міжнародний фінансово-кредитний центр, чому сприяли низькі проценти (5 %) на позичковий капітал.

Амстердам повторив долю Генуї і Венеції, які наприкінці XV ст. також перейшли від торгівлі до кредиту. У XVIII ст. *Голландія остаточно стала банкіром Європи, який кредитував цілі держави, але поступилася торговельною першістю іншим країнам*. Надлишкові голландські капітали, проникаючи в економіку інших країн і отримуючи при цьому значні прибутки, водночас стали одним із факторів економічного розвитку цих країн. Отже, Голландія своїми руками “вирощувала” конкурентів. Уже в 30-ті роки XVII ст. голландська торгова система в Європі була зруйнована.

У XVII ст., крім зовнішньої торгівлі, *Голландія надавала великого значення рибальству*. У цій галузі було зайнято 100-120 тис. осіб і до двох тисяч кораблів. Отримавши у спадок від ганзейців дуже прибуткову торгівлю оселедцями, Голландія забезпечувала ними всю католицьку Європу, яка і в XVII ст. продовжувала “страждати” від частих постів. Добре розвинуте рибальство було надзвичайно прибутковою справою для купців і судновласників, справжнім “золотим дном”, що у свою чергу стимулювало розвиток торгівлі, суднобудування, виробництво парусини тощо. Голландія у XVII ст. *вирізнялась високим ступенем розвитку суднобудування*. Ця невелика республіка (площа 25 тис. км² і населення 2 млн. осіб) мала у XVII ст. флот, який і за кількістю, і за тоннажем переважав флот усієї Європи. Взагалі, голландський флот налічував 15 тис. кораблів, 150 тис. моряків, що становило 75 % світового флоту. Тільки у двох містах, Амстердамі й Зандамі, налічувалось близько 130 корабелень. Будівництво кораблів коштувало в Голландії в 1,5-2 рази дешевше, ніж в Англії, і набагато дешевше, ніж у всіх інших країнах Європи. Тому голландці будували кораблі майже для всіх європейських країн, у тому числі для Англії, Росії, Речі Посполитої та ін. Центрами суднобудування були Саардам і Роттердам.

Канатні, парусні, паперові, скляні й деревообробні мануфактури, лісопильні були майже в кожному місті. На будівництві флоту працювали тисячі теслярів, столярів та інших майстрів. У XVII ст. Голландію було визнано центром світового суднобудування. Значного розвитку в Голландії у XVII ст. набула також *текстильна промисловість*. Її центрами стали Лейден і Харем. Саме в цій галузі народного господарства у Голландії раніше від Англії, де у XVII ст. більше була розвинута розсіяна мануфактура, у Голландії поширення в основному набула централізована мануфактура. Голландські ткацькі мануфактури виготовляли тонку тканину, відоме голландське полотно, парусину, плюш, тканини з льону, шовку. І все це справедливо вважалось у тогочасній Європі першосортним. Фландрійські ткацькі верстати були відомі ще з часів середньовіччя і відзначалися високою досконалістю.

Капіталістичні форми активно впроваджувались і в *сільське господарство* Голландії, що знайшло своє втілення у передовій для того часу агротехніці, товаризації сільськогосподарської продукції і виробництва, капіталістичній оренді; великих фермах, інтенсивному садівництві. Голландці стали більше *вирощувати культури, які приносили найбільший дохід* (льон, коноплі, рапс, хміль, тютюн), та ті, що використовувалися для виготовлення барвників – пастель і марену. Це було пов'язано з розвитком такої галузі промисловості, як кінцева обробка і фарбування сирового сукна, що постачалось в основному з Англії. За допомогою гребель, дамб і насипів у моря і болота було відвойовано тисячі гектарів землі для сільського господарства. Уже в XVI ст. голландці стали вирощувати кормові культури, застосовувати дренаж, мінеральні добрива.

Таким чином, у XVII ст. Голландія була найбільш розвинутою країною у галузі промисловості та сільського господарства, її столиця Амстердам була торговим і фінансово-кредитним центром не тільки Західної Європи, а й всього світу. Наступне століття для розвитку економіки Голландії було не таким успішним. Уже в першій половині XVIII ст. вона починає відставати в економічному розвитку від Англії і втрачати лідерство у світовій торгівлі. Різко скоротились рибальство і суднобудування. Якщо в середині XVII ст. в море кожного року виходило 1 500-2 000 риболовних суден, то через століття – не більше 200. На найбільших судноверфях кількість закладених кораблів зменшилася у XVIII ст. в 10-15 разів. Незабаром англійський флот і фабрики обійшли флот і мануфактури Голландії.

Утримувати торгові позиції голландській буржуазії певний час допомагали широкі торговельні та фінансові зв'язки. Навіть наприкінці XVIII ст. більше 80 % зерна, значну частину лісу, який експортувався

зі Східної Європи, зокрема з Білорусі, перевозили голландські кораблі. Проте в цілому голландський торговий капітал уже в середині XVIII ст. потрапив у велику залежність від англійського промислового капіталу.

Таким чином, незважаючи на швидкий розвиток капіталістичного виробництва у Західній Європі, його подальший розвиток у XVI-XVII ст. стримувався панівними феодальними порядками. Монархії західноєвропейських країн за допомогою податків грабували і трудящих, і буржуазію, феодальна власність на землю і цехові організації обмежували поле діяльності підприємців. Тому гасла ліквідації феодальних порядків, встановлення вільного підприємництва і вільної конкуренції стали одними з основних вимог буржуазних революцій у Нідерландах у другій половині XVI ст. і в Англії в середині XVII ст. [28].

6. Виникнення та розвиток меркантилізму

Першу спробу осмислити капіталістичну ринкову економіку зробили меркантилісти. Поняття “меркантилізм” походить від латинського слова “*mercari*” – торгувати.

Витіснення натурального господарства товарно-грошовими, а по суті – ринковими економічними відносинами охоплює конкретний історичний відрізок часу. К. Маркс назвав його періодом “первісного нагромадження капіталу”. Значна частина економістів, зокрема і К. Маркс, пов’язують цей період з Великими географічними відкриттями, які сприяли розвитку міжнародної торгівлі. У цей період гроші стали тією економічною силою, яка протистояла силі феодального маєтку.

Меркантилісти підкреслювали, що золото і будь-який скарб є показниками багатства країни.

Вони вважали доцільним таке: підтримку владою імпорту дешевої сировини для промисловості; регулювання зовнішньої торгівлі з метою забезпечення припливу в країну золота і срібла; протекціоністські тарифи держави на імпортовані промислові товари, а також заохочення нею експорту, особливо готової продукції; зростання населення для підтримки низького рівня заробітної плати, розширення бази оподаткування і нагромадження капіталу.

Таким чином, *багатство країни меркантилісти вбачали у золоті й сріблі, а його джерелом вважали зовнішню торгівлю, яка через нееквівалентний обмін забезпечувала активний торговельний баланс* [29].

Ранній меркантилізм виник ще до Великих географічних відкриттів і тривав до середини XVI ст. Найвизначнішим представником цього періоду був *Уільям Стаффорд*. Для досягнення позитивного сальдо

у зовнішній торгівлі ранні меркантилісти вважали необхідним, *по-перше*, встановлювати максимально високі ціни на товари, які експортуються; *по-друге*, в цілому обмежувати імпорту товарів; *по-третє*, не допускати вивезення із країни золота і срібла (з якими ототожнювали грошове багатство держави). Таким чином, теорія раннього меркантилізму може розцінюватися як *теорія “грошового балансу”*.

Представники раннього меркантилізму не мали чіткого уявлення про зв'язок торгівлі і грошового обігу. Їхня концепція номіналістичного походження грошей, яка бере свій початок ще зі стародавніх часів, зокрема з праць старогрецького філософа Аристотеля (IV ст. до н.е.), була помилковою. Останній, як відомо, вважав, що монета *“існує не за природою, а встановлена людьми, і їм під силу змінити її або вилучити із обігу”*. Міркуючи так, меркантилісти заперечували не лише товарну природу грошей, але й їхній зв'язок з дорогоцінними металами.

Пізній меркантилізм тривав з другої половини XVI ст. до середини XVII ст., хоч окремі його елементи продовжували проявляти себе і в XVIII ст. На цьому етапі торговельні зв'язки між країнами стають розвиненими і регулярними. Цьому сприяло заохочення розвитку національної промисловості й державної торгівлі. Щоб досягти активного торговельного балансу, меркантилісти вважали за необхідне, *по-перше*, завоювати зовнішній ринок, пропонуючи відносно дешеві товари (держава, на їх думку, мала стимулювати виробництво товарів на експорт), а також перепродувати товари одних країн в інші; *по-друге*, дозволяти імпорту товарів, крім предметів розкоші, при збереженні в країні активного торговельного балансу; *по-третє*, вивозити золото і срібло для здійснення вигідних торговельних угод шляхом посередництва, тобто для збільшення їх маси у країні і збереження активного торговельного балансу, який приведе до активного платіжного балансу, а отже, – до припливу золота і срібла із-за кордону. Пізні меркантилісти змінили акцент у теорії монетаризму, протиставляючи ідеї *“грошового балансу”* ранніх меркантилістів *ідею “торговельного балансу”*, *згідно з якою держава стає тим багатшою, чим більшою є різниця між вартістю вивезених і ввезених товарів*.

Визнаючи товарну сутність грошей, їх цінність пізні меркантилісти, як і їхні попередники, вбачали у природних властивостях золота і срібла. Але саме вони зумовлювали перехід від *металевої* до *кількісної* теорії грошей і системи монометалізму. Якщо ранні меркантилісти ототожнювали багатство країни із золотом і сріблом та зводили функцію грошей до *засобу нагромадження*, то представники пізнього меркантилізму під багатством розуміли надлишок продуктів, який можна перетворити на зовнішньому ринку у гроші, що для них були не тільки

засобом нагромадження, а й засобом обігу. Виступаючи за посередницьку торгівлю, представники пізнього меркантилізму відстоювали *обіг грошей як капіталу*.

Найбільш стисло і точно суть меркантилізму викладена в книзі **Т. Мена** “Багатство Англії у зовнішній торгівлі, або баланс нашої зовнішньої торгівлі як принцип нашого багатства” (1664 р.). Мен бачив *багатство* переважно в його грошовому виразі – у *золоті і сріблі*. Як окремий торговець пускає в обіг гроші, щоб вилучити їх з прибутком, так країна має збагачуватися шляхом торгівлі, забезпечуючи перевищення вивезення товарів над їх ввезенням. *Розвиток виробництва він розглядав як засіб розширення торгівлі*.

Т. Мен був переконаний, що товар потрібно “продавати якомога дешевше, аби лише не втратити збуту...”. Щодо збільшення ввезення у країну товарів за готівку, то вигоду Т. Мен вбачав у тому, що досягнуте збільшення товарів врешті-решт після вивезення цих товарів знову за кордон перетвориться у ввезення значно більшої кількості грошей.

Ідеї, багато в чому схожі з ідеями Т. Мена, висловив **Джон Локк**, який вважав, що “багатство” потрібно розглядати не просто як велику кількість золота і срібла, а в порівнянні з іншими країнами.

Джона Ло, який у своїй праці “Аналіз грошей і торгівлі” (1705) наполегливо аргументував думку про те, що незначне підвищення ціни приводить до істотного зростання пропозиції, тобто про те, що *еластичність пропозиції товарів є досить високою*. Звідси цілком логічним є висновок про можливість значною мірою впливати на зростання виробництва шляхом збільшення кількості грошей в обігу [29].

У Франції найбільш активним провідником політики *протекціонізму* в XVII ст. вважався суперінтендант (міністр) фінансів **Жан-Батіст Кольбер**. При ньому у промисловості країни створювалась могутня мережа мануфактур, хоч підкреслимо, не стільки заради розвитку національної промисловості, скільки для забезпечення прибутків королівського двору, який відзначався розбазарюванням коштів. Водночас шляхом заборони ввезення хліба і безперешкодного його вивезення стримувався розвиток фермерства, що в кінцевому підсумку стало фактором “*вужкості*” внутрішнього ринку порівняно з давньою суперницею Франції – Англією. Пізніше французький меркантилізм стали називати *кольбертизмом*.

Теоретичні основи меркантилізму у Франції були закладені у “Трактаті політичної економії” (1615), автором якого був відомий **Антуан Монкретьєн**. Саме він вперше ввів у соціально-економічну літературу термін “*політична економія*”. Автор “Трактату політичної економії” найбільш корисним станом вважав купців, а торгівлю характеризував як мету ремесла. Активне втручання держави в економіку

розглядав як найважливіший фактор нагромадження, зміцнення і розвитку господарства країни. Програма А. Монкретьєна передбачала розширення *зовнішньої експансії* Франції. Вона частково відображала *монетаризм*, а також ідею активного *торговельного балансу*, до якої наближався автор [29].

Таким чином, меркантилісти першими поставили завдання “раціонального господарювання” як найважливішої проблеми економічної науки; зробили перші кроки в пізнанні законів внутрішнього механізму ринкової економіки.

7. Особливості господарського розвитку українських земель у XVI-XVII ст.

Економічний розвиток України другої половини XIV – середини XVII ст. був зумовлений її бездержавним статусом. На початку XVI ст. українські землі належали Великому князівству Литовському, Польському та Угорському королівствам, Молдавському князівству. Внаслідок об'єднання Великого князівства Литовського і Польського королівства (*Люблінська унія 1569 р.*) утворилася держава – *Річ Посполита*. Чернігово-Сіверські землі, що в 1503 р. належали Московській державі, в 1618 р. були приєднані до Речі Посполитої. У середині XVI ст. на Нижньому Подніпров'ї українські козаки заснували *Запорозьку Січ* [14].

На українських землях відбулися значні зміни у земельних відносинах. Виникла і поступово збільшувалася земельна власність литовських, польських, угорських, молдавських феодалів. У Великому князівстві Литовському земельна власність була умовною, тимчасовою і пов'язаною з військовою службою. Великий князь вважався господарем усієї землі, що складалася з князівських і волосних земель, які надавалися удільним князям. Після ліквідації уділів наприкінці XVI ст. землі отримували князівські намісники (старости), призначені на землі – воєводства. Ті, в свою чергу, розподіляли землі між місцевими князями і боярами, повітовими воєводами і старостами. Так встановлювалися васальні відносини. Васальна залежність визначалася в угодах і присяжних грамотах. Володар землі міг її передавати у спадщину лише з дозволу уряду, якщо наступний власник продовжував служити у війську. У 1447 році польський король і Великий Литовський князь Казимир IV видав привілей, що підтвердив права шляхти на землю, та поширив його на українських феодалів.

Протягом другої половини XIV-XV ст. на українських землях почало формуватися магнатське і шляхетське землеволодіння. Найбільшими власниками землі були польський король, Великий князь

Литовський і представники знатних родин. Протягом XVI ст. у Великому князівстві Литовському було законодавчо закріплено права магнатів і шляхти на землю. За привілеями 1506 і 1522 рр. великого князя Сигізмунда I землі передавалися в довічне володіння. Литовський статут 1529 р. встановлював, що шляхтич має право лише на рухоме майно, якщо володів маєтком на підставі військової служби магнатові. Привілей 1529 р. великого князя Сигізмунда II Августа гарантував недоторканність шляхетських володінь лише на державних землях за умови, що ними користувалися тільки магнати і шляхтичі, землеволодіння яких не було пов'язане з феодално-службовою залежністю від великого князя або магнатів. Литовський статут 1566 р. остаточно скасував усі обмеження шляхетської земельної власності. Для відчуження вотчини вже не потрібно було дозволу великого князя. Проте вислужені маєтки і землі відчужувалися лише з дозволу князя.

На Галичині, Холмщині, Белзщині, що перебували під владою Польщі, княжі землі або перейшли у володіння польського короля, або передавалися польській шляхті. Певна частина заможних галицьких бояр отримали ствердні грамоти на свої володіння та поступово полонізувалися. Ті з них, що виступали проти поляків, позбулися володінь або емігрували до Литви.

На землях, що належали Польщі, інтенсивно зростало велике феодалне землеволодіння та фільварково-панщинне господарство. Земельна власність зосереджувалася в руках королів, магнатів, шляхти, церкви. Державні маєтки “*королівщини*” об'єднувалися в *староства* – великі господарські комплекси, що склалися з фільварків і згрупованих навколо них “ключів” – окремих груп поселень, об'єднаних адміністративно. У Руському і Белзькому воєводствах державні помістя становили 1/5 поселень. Загалом у Речі Посполитій у першій половині XVII ст. на королівські маєтки припадало близько 10 % усіх поселень. Проте високий рівень концентрації земельного фонду в державних маєтках не свідчив про економічну могутність короля. Ця власність часто була формальною, оскільки фактичними власниками землі були магнати та шляхта, орендарі цих земель. Як форма землекористування існувала *оренда*, коли маєток і селяни з їхніми примусами віддавалися на певний, як правило, трирічний строк за визначену плату, і як застава, коли маєток давався в заклад кредитору за позичену суму. Строк застави тривав до повернення боргу, дохід йшов на сплату процентів. Застави оформлялися актами, вони були зумовлені як зростаючою потребою держави в грошах, так і втягуванням феодалних маєтків у товарно-грошові відносини, що зумовило нагромадження значних коштів у великих землевласників [13].

Більша частина земель в Україні була зосереджена у *магнатів*. Особливо швидко магнатське землеволодіння зросло після Люблінської унії 1569 р., коли почалася колонізація наддніпрянських і задніпрянських земель. Права на придбані або загарбані землі затверджувалися королівськими грамотами.

Люблінська унія підтвердила звільнення шляхетського землеволодіння від усіх обмежень. Шляхта могла володіти землею в обох частинах держави, звільнялася від військової служби і державних повинностей. Зростання феодального землеволодіння в Україні супроводжувалося перерозподілом земель на користь магнатів внаслідок скорочення землеволодіння середньої та дрібної шляхти. Були поширені захоплення магнатами шляхетських маєтків або примусовий їх продаж [13].

Разом із магнатською і шляхетською зростала власність церковних феодалів: католицької, православної, уніатської церков. Великокнязівський і королівський уряди підтримували церкву, визначаючи її важливу роль у захисті інтересів феодалів. Становище православної церкви різко погіршилося після *Брестської унії 1596 р.* Під тиском польсько-литовських феодалів, які вбачали у православної церкві опір своїм намірам покатоличення і ополячення українського народу, вона була змушена поступитися частиною своїх володінь на користь уніатської та католицької церков [13-14].

Протягом XVI – першої половини XVII ст. у структурі феодального землеволодіння відбулися зміни, пов'язані з розвитком *козацького землеволодіння*. Основною формою землеволодіння середнього козака був *хутір*. Заможні селяни, крім землеробства і тваринництва, займалися також різними сільськогосподарськими промислами.

На Закарпатті феодальна власність почала зростати з XIII ст. У Північній Буковині землі належали нащадкам галицьких бояр і молдавським феодалам. Після входження Сіверщини до складу Речі Посполитої (остаточно за Поляновським договором 1634 року) було проведено ревізію земельних володінь. Землі, право на які не було доведено, роздавали польським магнатам і шляхтичам. На Слобожанщині царський уряд здійснював політику так званих *заказних городів*, згідно з якою російським феодалам заборонялося купувати землі у південних повітах країни. Це сприяло зростанню землеволодіння *служилих* українських людей [13].

Протягом XVI ст. відбулося обезземелювання селян та їх остаточне закріпачення. Литовський статут 1529 року заборонив селянам без дозволу панів купувати або брати у заставу землю. За Литовським статутом 1566 року за селянами визнавалося лише обмежене право

на рухому власність, а продаж землі допускався тільки між селянами одного маєтку. Значно посилила залежність селян від феодалів “Устава на волоки” – аграрна реформа польського короля і Великого князя Литовського Сигізмунда II Августа, проведена в 1557 році в його маєтках у Литві, Західній Білорусі та в Україні – у Кременецькому повіті, Ратенському й Ковелівському староствах на Волині. Метою її було збільшення дохідності великокнязівських маєтків розширенням господарської ріллі й посиленням селянських повинностей.

Згідно з “Уставами на волоки” руйнувалося громадське землеволодіння. Всі землі (дворові та селянські) перемірювали і поділяли на волоки. Кожне селянське тяглове господарство за точно встановлену ренту отримало волоку землі і втратило право розпоряджатися нею. Кількість тяглових селян залежала від розмірів фільварку, оскільки площа землі його відносилася до площі, переданої в користування селян як 1:7. Волочна реформа збільшила кількість тяглових селян, в категорію яких були переведені селяни-денники, службові, челядь. Господарства, що не могли обробляти волоку і відбувати примуси, наділялися меншими наділами – півланом, “загородами” (приблизно 1/2 волоки).

Селянський наділ вважався спадковим, його можна було ділити, але не збільшувати. Купівля-продаж землі заборонялася. У великокнязівських маєтках дозволялося переселення селян, але без будь-яких прав на землю. Основою господарства став фільварок, під який відводилися кращі землі, об’єднані в одну велику площу. Селянам діставалися окраїнні та гірші землі. І хоча площа фільваркових земель була меншою, ніж селянських, забезпеченість селян землею погіршилась. Зменшувалася площа земель громадського користування (пасовища і луки), селяни фактично позбавлялися права користуватися лісами. Волочна поміра зруйнувала також громадські порядки. Дворище було замінено “димом” – селянським господарством з індивідуальною відповідальністю за примуси. Селянська влада за німецько-польським зразком поділялася на вйтів і лавників. Вйт призначався на 100 і більше селян з метою контролю селянських примусів і отримував дві волоки землі. Лавники допомагали вйтові і не звільнялися від примусів. “Устава на волоки” юридично закріпила належність селян феодалам [13-14]. *Волочна поміра 1557 р.*, під час якої перевірялися права на шляхетство, сприяла оформленню шляхетського стану. Вона в основному була польського походження або спольщена. Зростанню шляхетського землеволодіння, так само, як і магнатського, сприяли великокняжі й королівські дарування, придбання і продаж маєтків, насильне захоплення селянських земель.

Волочний переділ створив найсприятливіші умови для розвитку *фільварків – багатогалузевих товарних господарств, в яких, крім землеробства, займалися також різними промислами.*

У другій половині XVI – на початку XVII ст. фільварки створювалися у тих воєводствах, де їх до того ще не було. Розвиток фільваркової системи зміцнив феодальну власність на землю. На всі українські землі поширився принцип абсолютної неподільної спадкової станової власності, що діяла у Польщі. Шляхта домоглася виключного права на землю і на працю виробників. Нешляхетської земельної власності не могло існувати. Селян позбавили права на спадкове користування землею. Вони поділялися на групи залежно від майнового стану і господарських функцій у фільварках. На українських землях у складі шляхетської Польщі основна маса селян була закріпачена протягом перших десятиліть XVI ст. *Польські сейми (1505 і 1520 рр.)* заборонили селянам покидати свій наділ без згоди пана й узаконили дводенну панщину. Королівський асесорний суд у 1518 р. позбавив селян права подавати скарги на пана і, як правило, був на боці останніх, якщо скаржилися селяни королівських маєтків.

На українських землях Литовської держави відбувалися ті самі процеси. Селянам було заборонено скаржитися на своїх панів, які використовували право вотчинного суду. *Литовські статuti 1529 і 1566 рр.* дозволяли купувати селян без землі. “*Устави на волоки*” 1557 р. юридично закріплювали належність селян феодалові: “*Артикули*” польського короля *Генріха Валуа 1573 р.* і третій *Литовський статут 1588 р.* остаточно закріпачили селян, їм заборонялося самостійно виступати на суді, свідчити як проти, так і за своїх панів. Практично неможливим стало право переходу. Всі селяни вважалися *кріпосними*, позбавлялися права розпоряджатися своїм майном, заповідати, відчужувати його без дозволу поміщика, повинні були коритися і щодо віросповідання. Запроваджувалася необмежена панщина “з волі пана”. Шляхтич міг позбавити селянина життя на свій розсуд. У першій половині XVII ст. у Галичині, на Волині, Поділлі нормою для волочних і підволочних селянських господарств стала *щоденна панщина*. Магнати та шляхта намагалися закріпачити селян на Лівобережжі. У відповідь зросла і набула масового характеру боротьба селян і козаків за землю, знищення кріпацтва, перетворення їх на вільних землевласників [13].

Отже, протягом XVI – першої половини XVII ст. на українських землях відбулися істотні зміни в аграрних відносинах. Розширення внутрішнього та зовнішнього ринків призвело до формування й утвердження фільварково-панщинної системи господарства. Зросло магнатсько-шляхетське землеволодіння. Завершилося юридичне закріпачення

селян, які потрапили в поземельну, особисту і судово-адміністративну залежність від феодалів.

Посилилася феодална залежність селян. Найінтенсивніше ці процеси відбувалися в Галичині, на Волині, Поділлі, північно-західних районах Київщини. У Наддніпрянській та Задніпрянській Україні, де панувала народна колонізація, селяни були відносно вільними, жили в слободах, їх залежність від феодала виявлялася у сплаті йому натуральної і грошової рент. На цих землях формувалося козацьке землеводіння як зародок землеводіння фермерського типу. Наступ феодалів на права селян, прагнення покріпачити все населення України зумовили зростання чисельності козацтва і посилення національно-визвольної боротьби українського народу, найвищою точкою якої стала Визвольна війна середини XVII ст. [13].

Література: 9, 13, 14, 28, 29.

Тема 6. РОЗВИТОК РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)

ПЛАН

1. Становлення індустріального суспільства. Промисловий переворот, його суть і значення для розвитку ринкового господарства.
2. Особливості промислового перевороту в Англії, Франції, Німеччині та США.
3. Виникнення класичної політичної економії в Англії і Франції. Фізіократи.
4. Економічне вчення Адама Сміта.
5. Еволюція класичної політичної економії.
6. Історичний напрям у політичній економії.

1. Становлення індустріального суспільства. Промисловий переворот, його суть і значення для розвитку ринкового господарства

Наприкінці XVII ст. та упродовж майже всього XVIII ст. спостерігалась криза та занепад передіндустріальної цивілізації. У даний період стрімко зросли темпи приросту населення. Так, в Англії упродовж 1700-1790 рр. воно зросло з 5,8 до 8,2 млн. чол. У той же час можливість задовольнити потреби такої кількості жителів, які зросли, а також розкіш королівських дворів та знаті на вузькій базі мануфактурного

виробництва та колоніальної торгівлі постійно скорочувались. Значні прибутки від торгівлі з Індією, індонезійськими островами, Африкою, Америкою стали зменшуватись. Європа зазнала катастрофічних неврожаїв. Тому переворот у технологічному способі виробництва став невідворотним. І він відбувся у вигляді промислової революції останньої третини XVIII – на початку XIX ст. Саме в цей час почалась фаза становлення безпосередньо індустріального суспільства. Суть індустріалізму полягає у машинному характері виробництва, організації праці, що позначилося на економічних, соціальних та політичних відносинах. Машина стала великим вирівнювачем, вона спричинила тенденції до вирівнювання освіти робітників, рівня розвитку регіонів, до політичної рівності. Епіцентром становлення індустріального суспільства стала Англія з подальшим переміщенням у континентальну Європу та Північну Америку.

Промисловий переворот – це перехід від ручного, ремісничо-мануфактурного до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у виробництво і транспорт робочих машин і механізмів, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. У соціальному плані головну роль почали відігравати фабриканти та пролетаріат, тобто люди найманої праці. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною (феодальною). Промисловий переворот – це світовий процес. Для нього були характерними як загальні закономірності, так і специфіка та особливості в кожній окремо взятій країні [12].

2. Особливості промислового перевороту в Англії, Франції, Німеччині та США

У 60-ті рр. XVIII ст. в Англії раніше, ніж в інших країнах почався промисловий переворот. Саме Англія стала його батьківщиною, оскільки краще за інших була до нього підготовлена. Тут найбільш ефективно відбувалось первісне нагромадження капіталу, який концентрувався в руках невеликої кількості людей. Факторами процесу нагромадження капіталу в Англії стали зростання державного боргу, збільшення оподаткування, швидкий розвиток торгівлі, пограбування колоній, знищення класу селянства та перехід сільського господарства на капіталістичний шлях.

До *найважливіших передумов* промислового перевороту належить Англійська буржуазна революція, в результаті якої відкрився шлях для швидкого зростання виробничих сил, утвердилась буржуазна власність на землю, відбувся аграрний переворот та прискорилося формування національного ринку. Внаслідок революції було ліквідовано

необмежену владу короля, а нові класи та стани отримали доступ до державної влади. Політичним чинником становлення економічної основи індустріального суспільства стало завершення до другої половини XVIII ст. формування нації.

Стимулюючим фактором промислового перевороту була іноземна конкуренція. Перемогти своїх конкурентів (Росію, Швецію, Індію) у збуті на світових ринках металу та бавовняних тканин Англія могла за умови налагодження фабричного виробництва та випуску більш дешевої та якісної продукції.

Зовнішньоекономічними передумовами промислового перевороту стали пограбування колоній та постійний попит у Європі на англійські вироби. Суттєву роль у цьому відіграла політика *протекціонізму* та *меркантилізму*.

Промисловому перевороту передував технічний прогрес, зумовлений розвитком винахідницької думки. Серія винаходів стала можливою завдяки достатній кількості грошових засобів, які могли субсидуватись у наукові дослідження та освіту суспільства, яке позитивно сприймало наукові дослідження. В Англії в даний період діяли університети промислових центрів – Манчестера та Бермінгема, дисидентські академії, в яких отримували вищу науково-технічну освіту. У 1799 р. в Лондоні був створений Королівський інститут, який сприяв впровадженню “корисних механічних винаходів та удосконалень”. Освіта та підготовка фахівців здійснювались також у фабричних та реальних школах.

Проблема удосконалення технологічного процесу виникла спочатку у бавовняній галузі, яка була новою для англійської промисловості. Її продукція могла конкурувати з високоякісними індійськими тканинами лише за умови організації машинного виробництва. Технічному вдосконаленню текстильної промисловості сприяла низка винаходів. У 1733 р. ткач і механік Джон Кей винайшов так званий *летючий човник* для ткацького верстата, який рухався за допомогою важелів і підвищив ефективність виробництва вдвічі. Винахідник – ткач Джеймс Харгрівс із Ланкашира – створив *механічну прядку*, назвавши її ім'ям своєї дочки – “Дженні”. У 1767 р. Томас Хайс винайшов “*ватерну*” (*водяну*) *прядильну машину*, яку впровадив у виробництво підприємець Річард Аркрайт у 1769 р. Більш досконалою була *мюль-машина*, створена у 1779 р. Самуелем Кромптоном, яка приводила в рух 400 веретен та виготовляла тонку та міцну нитку.

Прогрес у прядильному виробництві потребував вдосконалення ткацтва. Дана проблема була вирішена винайденням механічного ткацького верстата Едмундом Картрайтом у 1785 р.

Після механізації прядіння та ткацтва виникла потреба у створенні універсального двигуна, який би не залежав від сил природи. Таким двигуном стала *парова машина*, створена Джеймсом Ваттом у 1769 р. У 1784 р. було побудовано першу прядильну парову фабрику. Парова машина отримала універсальне застосування у промисловому виробництві, а згодом і на транспорті.

Застосування машин значно підвищило попит на метал. У зв'язку з цим виникла проблема заміни дефіцитного деревного вугілля. У 1735 р. англійський інженер-металург Авраам Дербі для виплавки чавуну запропонував додавати до залізної руди кам'яне вугілля і негашене вапно. Генрі Корт у 1784 р. винайшов *пудлінгову піч*, яка виробляла сталь з чавуну за допомогою мінерального палива. Ним також були виготовлені прокатні вальці, за допомогою яких отримували металічні вироби потрібної конфігурації. Названі нововведення сприяли збільшенню продуктивності праці у металургійному виробництві у 15 разів.

Прогрес металургії, у свою чергу, сприяв швидкому розвитку англійської кам'яновугільної промисловості. У шахтах з'явилися рейкові шляхи для кінного вивезення вугілля. Поєднання рейок та парової машини призвело до створення *залізниці*. Перший локомотив був створений Джорджем Стефенсоном у 1814 р., а випробуваний – у 1825 р. на дослідній залізничній лінії Стоктон-Дарлінгтон. А вже у 1830 р. було збудовано залізницю між Манчестером і Ліверпулем, яка мала комерційне значення. Будівництво залізниць створило стабільні комунікації між різними районами та галузями промисловості.

Розвиток отримав також водний транспорт. У 1807 р. Роберт Фултон у США побудував перший пароплав, а вже в 1811 р. виробництво пароплавів розгорнулось в Англії.

Однією з останніх проблем промислового перевороту стало фабрично-заводське виготовлення самих машин, в результаті чого виникла нова самостійна галузь промисловості – *машинобудування*. Цьому сприяло створення основних типів *металорізальних верстатів* – токарного (Г. Модслі, 1797 р.) та стругального (Брам, 1802 р.). Створенням у першій половині XIX ст. фабричного машинобудування завершився переворот у технологічній сфері економіки Англії.

У результаті промислового перевороту Англія з аграрної країни перетворилась на індустріальну. Домінуючим сектором промисловості стало фабричне виробництво, що сприяло перетворенню Англії на *“майстерню світу”*. Рівень промислового розвитку у порівнянні з іншими країнами був значно вищим. У 1860-х рр. частка країни становила

1/3 світової промислової продукції, а з випуску продукції важкої промисловості Англія переважала США, Німеччину та Францію у 4-5 разів.

Внаслідок промислового перевороту знизилась питома вага сільських жителів країни, і до середини XIX ст. майже половина працездатного населення була задіяна у промисловості. Процес урбанізації був пов'язаний з розвитком великих промислових центрів, таких як Манчестер, Ліверпуль, Бермінгем, Лідс та ін.

В Англії утворилась *структура буржуазного індустріального суспільства*. Основним виробником став промисловий робітник, а передові позиції серед буржуазії зайняли підприємці-промисловці, витіснивши купців.

Промисловий переворот спричинив *низку соціальних проблем*. Зросло використання жіночої та дитячої праці, типовим явищем стало подовження робочого дня до 16-18 годин на добу. Виникло безробіття, одним з наслідків якого стала еміграція до США, Канади, Австралії та інших країн. Негативні прояви перевороту стали причиною стихійних виступів робітників (рух луддитів) та виникнення чартиського руху, який згодом трансформувався у тред-юніонізм.

У сільському господарстві Англії переважало велике землеволодіння. Основна частина землі передавалась в оренду фермерам, які у виробництво залучали найманих робітників. Дана галузь економіки розвивалась на інтенсивній основі. Уряд дотримувався політики протекціонізму в інтересах великих землевласників, внаслідок чого у 1815 р. були ухвалені так звані хлібні закони, які суттєво обмежили імпорт хліба.

Англія зайняла провідні позиції у міжнародних економічних відносинах. Вона стала світовим кредитором і оголосила про перехід до необмеженої свободи торгівлі – *фритредерства*. До середини XIX ст. Англія мала активний зовнішньоторговельний баланс. В означений період значно розширилась Британська колоніальна імперія.

На початок промислового перевороту у *Франції* значно вплинули революційні події кінця XVIII ст., в результаті яких у країні була ліквідована цехова система, знизилось значення протекціонізму в зовнішній торгівлі, активізувалась міграція сільського населення у міста, сформувався ринок робочої сили для промисловості. Наполеонівські війни стали стимулом для розвитку суконного виробництва та сприяли підвищенню попиту на воєнну продукцію, яка виготовлялась переважно на великих підприємствах. Соціальне розшарування на селі призвело до збільшення кількості заможного селянства, яке потребувало промислової продукції.

Промисловий переворот у Франції відрізнявся від аналогічного процесу в Англії. Він розпочався пізніше, мав затяжний характер, масове застосування машин почалось лише у 1820-1830-х рр., а завершення його відбулось у 1850-1860-х рр.

Таке відставання було зумовлене низкою причин. Феодальна економіка поступилась новій системі лише у результаті кількох революційних потрясінь (1789-1794, в 1815, 1830, 1848 рр.). Завойовницькі походи Наполеона I відволікали матеріальні та людські ресурси від народного господарства та призводили до економічних втрат. Негативно вплинула на французьку економіку *континентальна блокада Англії*, яка скоротила масштаби поширення англійських товарів, особливо техніки.

До *гальмівних чинників промислового перевороту* можна віднести слабкість французької інженерної думки та відсутність у підприємців прагнення впроваджувати у виробництво технічні досягнення, хоча у Франції наприкінці XVIII – на початку XIX ст. були зроблені відкриття світового рівня. Так, хімік Нікола Леблан розробив промисловий спосіб видобування соди з морської води, Жозеф Жаккар винайшов механічний ткацький верстат для виготовлення візерунчастих шовкових тканин, а Франсуа Жирар – систему хіміко-механічної переробки льону в пряжу. Однак згадані винаходи почали широко впроваджувати у виробництво лише в 40-50-ті рр. XIX ст., а на початку століття у Франції працювало 15 парових машин, в той час як в Англії їх нараховувалось більше 5 тис.

Негативно вплинула на темпи промислового перевороту вузькість внутрішнього ринку, зумовлена низькою купівельною спроможністю селян. У країні переважали *невеликі мануфактури*, які виготовляли товари для вищих прошарків суспільства та на експорт (модний одяг і взуття, коштовні тканини, ювелірні вироби, галантерея, парфумерія тощо). Ці підприємства базувались на праці висококваліфікованих ремісників та важко піддавались механізації.

Прискорювачем промислового перевороту стало будівництво залізниць. У 1832 р. між містами Сен-Етьєн та Ліон була збудована перша залізниця протяжністю близько 50 км. Надалі будівництво залізниць отримало державну підтримку. Одночасно будувались шосейні дороги, річкові канали, збільшилась кількість пароплавів.

Промисловий переворот у Франції був пов'язаний саме з важкою промисловістю, але перехід до фабричної промисловості відбувався і в текстильному виробництві. У 1850-1860-ті рр. стали створюватись великі підприємства з широким використанням парових машин, однак за рівнем концентрації виробництва Франція поступалась Англії та Німеччині.

Своєрідною була ситуація у сільському господарстві Франції. У ході Французької революції значна кількість конфіскованих земель була поділена на дрібні наділи та розпродана селянам. Поміщицькі господарства переводились на орендні відносини. Соціально-економічна диференціація призвела до формування міцних селянських господарств, в яких використовувалась наймана праця. Перехід до ринкових відносин сприяв піднесенню сільського господарства. Водночас велика кількість селян страждала від малоземелля. Зі зростанням кількості населення відбувалось подрібнення селянських господарств, виникали невеликі наділи – *парцелли*, що призвело до зниження ефективності господарств та їх орієнтації на ринок. Парцелярне господарство страждало від високих державних податків, що змушувало селян закладати свої наділи в банки під високі проценти.

Для промислового перевороту велике значення мала *кредитна система*, яка у Франції сформувалась у першій половині XIX ст. У цей період грошові капітали зростали інтенсивніше, ніж промислові. У 1850-ті рр. відбувався процес грюндерства – масового створення банківських акціонерних компаній (“Товариство поземельного кредиту”, “Ліонський кредит”, “Національна облікова контора” тощо). Саме в цей період у Франції почав формуватись прошарок рантьє – людей, які вкладали свої капітали в облігації та інші цінні папери і жили лише на проценти від них.

Промисловий переворот у *Німеччині* розпочався у 30-ті рр. XIX ст. і лише в *текстильній промисловості* окремих німецьких держав. До середини XIX ст. він не вийшов за межі початкової стадії, що й зумовило переважання ремісничого виробництва. Це пояснювалось тим, що в першій половині XIX ст. зберігалась *феодална роздробленість*, продовжувалось звільнення селян, Німеччина була віддалена від світових торговельних шляхів.

Створення *митного союзу* в 1833 р., який став першим кроком до об'єднання німецьких держав в одне економічне ціле, та буржуазна революція 1848 р., в результаті якої були ліквідовані залишки феодальних відносин та політичне домінування феодалів, частково усунули перешкоди на шляху індустріалізації країни.

Промисловий переворот у Німеччині мав свої особливості. У роки перевороту в країні розвивалась переважно важка промисловість, а легка – відставала. *Основними стимулами* розвитку промисловості було будівництво залізниць та воєнні потреби. У результаті прискореного будівництва залізниць Німеччина, розташована в центрі Європи, опинилась у центрі європейської сітки залізниць. Пруссія прагнула

об'єднати Німеччину, тому виникла необхідність виробництва передової воєнної техніки. У зв'язку з цим провідну роль у промисловості відігравали саме воєнні підприємства, серед яких перше місце посідали артилерійські заводи Круппа.

До особливостей промислового перевороту в Німеччині варто віднести ту обставину, що промислові об'єкти будувались на півстоліття пізніше англійських і тому комплектувались найновішою на той час технікою, завезеною з Англії. У самій Німеччині в означений період були відкриті способи виробництва анілінових барвників, винайдено динамо-машину, що зумовило стрімкий розвиток хімічної та електротехнічної промисловості.

Специфікою промислового перевороту стало використання для розвитку промисловості капіталів поміщиків, які мобілізувались через акціонерне підприємництво. Промислові фірми та банки створювались як акціонерні, продавали акції юнкерам, отримуючи їх капітали. Як наслідок, юнкери отримали міцні позиції не лише в сільському господарстві, а і в промисловості.

У результаті зазначених процесів Німеччина посіла третє місце у світі за обсягами промислового виробництва, поступившись Англії та США. За першу половину XIX ст. обсяги зовнішньої торгівлі зросли вдвічі, а в 50-60-ті рр. – втричі. В експорті країни переважала промислова продукція (вугілля, машини, тканини), в імпорті – сировина та сільськогосподарська продукція.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві Німеччини відбувався шляхом перетворення феодальних маєтків у великі капіталістичні господарства (шляхом перетворення поміщиків (юнкерів) у сільських капіталістів), а селян – у найманих працівників. При цьому експлуататори та експлуатовані залишались на своїх місцях, змінювалась лише форма експлуатації. Такий шлях утвердження капіталістичних відносин у сільському господарстві В. Ленін назвав пруським. Він був досить болісним для селян, оскільки невеликі земельні наділи не могли забезпечити їх життя, прив'язували до господаря та дозволяли експлуатувати. Водночас юнкери переходили до великого товарного виробництва, застосовуючи інтенсивні технології.

США. У XVII ст. Англія створила низку колоній на Атлантичному узбережжі американського материка. У результаті боротьби з Нідерландами і Францією вона значно розширила свої володіння в Північній Америці.

У північних англійських колоніях (Нова Англія) розвивались *різноманітні промисли* (хутряний, рибальство, скотарство), примітивні *мануфактури* (деревобробні, суднобудівні, текстильні). У сільському

господарстві домінували *дрібні і середні фермерські господарства* товарного характеру. Земля могла вільно відчужуватись.

Північні колонії виникали з вільних союзів людей, яких влада європейських країн переслідувала за релігійні переконання (квакери, пуритани, індепендисти, гугеноти). Вони відзначались підприємливістю та енергійністю. На півдні англійські колонії засновувались торговельними компаніями та англійським урядом. Тут розвивались великі плантаційні господарства, які спеціалізувались на вирощуванні тютюну, рису, бавовни, цукрової тростини. Тютюн та рис стали основними статтями експорту, що давало великі прибутки. На плантаціях використовувалась праця рабів.

Колонії мали свої органи самоуправління – законодавчі зібрання, ради при губернаторах. Незважаючи на це, вони вважались частиною Англії, а жителі – підданими короля.

Щоб обмежити конкуренцію американської буржуазії, Англія чинила опір економічному розвитку колоній. На основі *навігаційних актів* колонії позбавлялись права вільної торгівлі. Не дозволялось переробляти сировину, її можна було лише вивозити, а отже, можливості створювати фабрики обмежувались. З 1770 р. до Північної Америки заборонили вивозити щойно винайдені машини. Колоніям дозволялось торгувати лише з Англією, мито на іноземні товари було збільшене.

У такій ситуації постала проблема ліквідації британського панування та творення незалежної держави. *Війна за незалежність* закінчилась перемогою північноамериканських колоній. У 1776 р. було проголошено нову незалежну державу – Сполучені Штати Америки. Одночасно ця війна була і *буржуазною революцією*, внаслідок чого знищувались феодальні маєтки, конфісковувались і розподілялись землі прихильників Англії. На Заході створювався фонд державних земель, що сприяло розвитку фермерства.

Поява потужної самостійної держави стала головним чинником її економічного зростання. *Промисловий переворот* розпочався у Північних штатах в останньому десятилітті XVIII ст. і тривав до середини XIX ст.

3. Виникнення класичної політичної економії в Англії та Франції. Фізіократи

Класична політична економія – один із наукових напрямів світової економічної думки другої половини XVII – першої половини XIX ст. Економічні положення меркантилістів, інші протекціоністські настрої, які гальмували розвиток виробництва, зумовили необхідність виникнення нової економічної концепції – *концепції економічного*

лібералізму, яка базується на принципах вільного підприємництва і конкуренції, невтручання держави в економічні процеси. На відміну від меркантилістів класики політичної економії предметом дослідження обрали сферу виробництва.

Основоположником класичної школи політичної економії в Англії вважається **Уільям Петті** (1623-1687). Він є автором таких творів: “Трактат про податки і збори” (1662 р.), “Політична анатомія Ірландії” (1672 р.), “Політична арифметика” (1676 р.), “Декілька слів з приводу грошей” (1682 р.).

Петті є першим автором *трудової теорії вартості*. Він розрізняв внутрішню вартість, яку називав “природною ціною”, і ринкову ціну. Вважав, що утворення багатства відбувається у сфері матеріального виробництва завдяки праці. Стверджував, що торгівля не є джерелом створення національного багатства.

Приплив дорогоцінних металів вважав джерелом зростання цін. Надлишок грошей, за твердженням дослідника, призводить до зростання цін, а їх нестача – до скорочення обсягів робіт, що виконуються, і низького рівня податкових платежів. Петті створив економічну статистику і запропонував метод обчислення національного прибутку. Він також дав пояснення понять “рента”, “диференціальна земельна рента” та “позичковий відсоток”.

Фундатором класичної школи економічної думки у Франції став **П'єр Буагільбер** (1646-1714). У працях “Докладний опис стану Франції” (1696 р.), “Обвинувачення Франції” (1707 р.) та “Трактат про природу багатства” (1707 р.) розкритикував політику меркантилізму і дав пояснення кризової ситуації в економіці Франції. Незалежно від У. Петті він дав обґрунтування трудової теорії вартості, в якій величину “*істинної вартості*” визначав витратами праці.

Джерелом багатства вважав сферу виробництва, а сфера обміну є умовою для розвитку економіки. Вважав за необхідне заохочення розвитку як промисловості, так і сільського господарства, причому в останньому вбачав основу для економічного зростання Франції. До поняття “багатство” включав не лише гроші, а й інші речі та блага. П. Буагільбер вважав, що гроші заважають обміну товарів за “істинною вартістю”, пропонував звести їх роль до простого засобу обігу.

Фізіократія (з гр. – “влада природи”) стала одним з напрямів класичної політичної економії у Франції, представниками якого є Ф. Кене, А. Тюрго, В. Мірабо, В. де Гурне, П. Мерсьє де Ла Рів'єр. Фізіократи критикували меркантилізм, центр ваги теоретичних досліджень перенесли зі сфери обігу до *сфери виробництва*, вперше дали аналіз *капіталу, чистому продукту і розподілу доходів*, поставили

проблему *продуктивної і непродуктивної праці*, започаткували *теорію відтворення і теорію корисності*.

Фундатором економічної школи фізіократів став видатний французький економіст **Франсуа Кене** (1694-1774), який виклав свої погляди у працях “Загальні принципи економічної політики землеробської держави” (1758), “Економічна таблиця” (1758), “Природне право” (1765). У теоретичній системі Ф. Кене виокремлюють кілька елементів: 1) вчення про “*природний порядок*”; 2) вчення про “*чистий продукт*”; 3) вчення про *капітал*; 4) модель *суспільного відтворення* (господарського кругообігу).

Анн Робер Жак Тюрго (1727-1781) у своїх працях “Роздуми про створення і розподіл багатства” (1766) і “Цінність та гроші” (1789) узагальнив фізіократичну систему, розглянув проблеми ціноутворення, вартості та грошей, проаналізував капітал і доходи.

Істотний вплив на подальший розвиток економічної науки справили сформульовані *фізіократами* положення про природну закономірність суспільного життя, розвиток економіки за об’єктивними законами; джерело утворення багатства (вартості), яким є не товарний обмін, як стверджували меркантилісти, а виробництво; розмежування продуктивної і непродуктивної праці; капітал, його структура і роль у суспільному виробництві та відтворенні; господарський кругообіг продукту, пропорційність суспільного відтворення; спадний характер віддачі капіталу в землеробство (закон спадної родючості землі); необхідність утвердження принципів економічного лібералізму.

4. Економічне вчення Адама Сміта

У 1776 р. вийшла книга **А. Сміта** “Дослідження про природу і причини багатства”, яка ознаменувала завершення етапу становлення політичної економії як науки. У ній автор чітко визначив *предмет, методологію* і загальну *основу політичної економії* як особливої галузі знання.

Предметом економічної науки Сміт вважає суспільний економічний розвиток і зростання добробуту суспільства. При цьому розвиток економіки спирається на матеріальні (фізичні) ресурси суспільства, використання яких призводить до створення благ і багатства народу.

Методологія вчення Сміта ґрунтується на концепції економічного лібералізму. Вчений стверджував, що інтереси окремих осіб збігаються з інтересами суспільства. Він використав поняття “*економічна людина*”, під яким мав на увазі особу, наділену егоїзмом, що прагне до все більшого нагромадження багатства. Неодмінною умовою дії економічних законів Сміт вважав вільну конкуренцію, а прагнення

отримати прибуток та вільна торгівля є вигідними усьому суспільству. За твердженням дослідника на ринку діє “невидима рука”, за допомогою якої вільна конкуренція управляє діями людей через їхні інтереси і зумовлює вирішення суспільних проблем.

Завданням політичної економії Сміт вважав збільшення могутності та багатства країни.

В основі економічних поглядів Сміта є ідея, що продукти матеріального виробництва є багатством нації, а величина останнього залежить від частки населення, зайнятого продуктивною працею, та продуктивності праці. Рівень продуктивності праці вчений ставив у залежність від поділу праці або спеціалізації. Результатом поділу праці він вважав економію робочого часу, вдосконалення навичок роботи та винахід машин, які полегшують ручну працю.

Гроші, за Смітом, є особливим товаром, який виступає загальним засобом обміну. Оскільки витрати обігу мусять бути мінімальними, тому віддавав перевагу паперовим грошам.

У своїх працях визначив *три підходи до поняття вартості*: 1) вартість визначається витратами праці; 2) вартість визначається працею, що купується, тобто кількістю праці, на яку можна придбати певний товар; 3) вартість визначається джерелами прибутку, до яких вчений зараховував заробітну плату, прибуток і ренту. Останнє твердження має назву “догма Сміта” і є основою теорії факторів виробництва.

А. Сміт визнавав, що до вартості одиничного товару, крім прибутків, входить також *вартість спожитих засобів виробництва*. Водночас він стверджував, що їхня вартість створюється живою працею в інших галузях, тому вартість сукупного суспільного продукту зводиться до суми прибутків, а отже, виходить, що вартість засобів виробництва, створена працею минулих років, зникла.

Заробітну плату А. Сміт розглядав як “продукт праці, винагороду за працю”. На його думку, розмір заробітної плати залежить від економічної ситуації в країні, оскільки при збільшенні багатства збільшується попит на працю. Прибуток називав “вирахуванням з продукту праці”, різницею між вартістю виробленого продукту і заробітною платою робітників. Земельну ренту також вважав “вирахуванням з продукту праці”, який створюється неоплаченою працею працівників. Капітал, на думку А. Сміта, є частиною запасів, на яку капіталіст розраховує отримати прибуток.

Головним чинником нагромадження капіталу вчений вважав ощадливість. Капітал він поділяв на основний і оборотний. Під *основним* капіталом він мав на увазі капітал, який не вступає в процес обігу, а під *оборотним* – капітал, який змінює форму в процесі виробництва.

А. Сміт ігнорував постійний капітал, оскільки в його теорії вартості не враховувалась вартість засобів виробництва, створена працею минулих років.

Головним чинником нагромадження капіталу, за Смітом, є ощадливість. Повне невтручання держави в економіку країни – “*laissez faire*” – він вважав умовою багатства, а державне регулювання необхідне лише у разі виникнення загрози загальному благу.

Сміт сформулював *чотири правила оподаткування*: пропорційність, мінімальність, визначеність, зручність для платника.

5. Еволюція класичної політичної економії

Ідеї економічного вчення А. Сміта швидко поширювались у світі, знаходячи своїх послідовників і супротивників. Особливого поширення вони набули в Англії і Франції, де упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. завершився промисловий переворот і відбувся перехід до індустріального (фабричного) виробництва.

Економістом епохи промислової революції є **Давид Рікардо** (1772-1823). У 1817 р. була опублікована його головна праця “Основи політичної економії і оподаткування”, в якій дослідник заклав базові принципи модельного методу в дослідженнях економічної теорії.

Головне завдання політичної економії Рікардо бачив у визначенні законів, що керують розподілом продукту між класами. Розрізняючи *споживну* і *мінову* вартість, він вважав, що остання зумовлюється кількістю витраченої праці, а також величиною і тривалістю капіталовкладень.

Ціна товару, згідно з Рікардо, в короткостроковому періоді визначається попитом і пропозицією, а в довгостроковому – витратами на виробництво товару. Зміна заробітної плати працівників зумовлює зміну прибутку підприємця, а не ціну, а зростання заробітної плати – зниження прибутку і навпаки. Дане положення називають “*системою міжусобиці між класами*”.

Вчений вважав, що зниження вартості грошей як товару призводить до зростання заробітної плати та підвищення цін на товари. Заробітна плата залежить від демографічних процесів, вона утримується у межах прожиткового мінімуму внаслідок природного закону чисельності народонаселення – “залізний закон” заробітної плати.

Визначним представником класичної політичної економії в Англії був **Томас Роберт Мальтус** (1766-1834). У 1798 р. він опублікував книгу “Дослід про закон народонаселення”, основною ідеєю якої стала теорія народонаселення. В іншій його праці “Дослідження природи

і зростання земельної ренти” (1815) зроблено спробу розкрити природу *земельної ренти* та механізм її формування.

Основні положення теорії народонаселення: здатність людини до відтворювання за темпами приросту значно перевершує можливість зростання продовольчих ресурсів, тому що населення зростає в геометричній прогресії, а запаси ресурсів – в арифметичній; зростання народонаселення жорстко обмежується коштами існування; у природі, за Мальтусом, відповідність між кількістю населення і кількістю засобів існування досягається епідеміями, голодом, війнами, непосильною працею, що винищує величезну масу людей.

Проблему надмірного зростання населення Мальтус вирішував через зміну заробітної плати. Зростання населення призводить до падіння заробітної плати й обмежує зростання населення у майбутньому. Іншими словами, низький рівень життя робітників визначається біологічними законами, а не соціальними проблемами.

Мальтус виступав проти державної підтримки жебраків, оскільки бачив у цьому заохочення нерозсудливих за рахунок стягнення податків з працелюбних громадян. Автор “Досліді ...” критично ставився й до ідеї вирівнювання прибутків. Поділ на багатих і бідних корисний, тому що можливість поліпшення свого стану і побоювання щодо його погіршення є основою поліпшення добробуту суспільства.

Проблему обмеженості ресурсів Мальтус вбачав у такому: ресурси землі обмежені; через залучення до обігу гірших земель віддача вкладеної праці, капіталу буде знижуватися.

Мальтус у своїх економічних поглядах представляв *інтереси великої земельної аристократії* (лендлордів). Прибуток він визначав як різницю між вартістю товару і витратами праці та капіталу у виробництві.

Мальтус є автором положення про реалізацію *сукупного суспільного продукту*. У ньому він стверджує, що досягти достатнього рівня попиту і повної реалізації продукції, що виробляється, неможливо без участі в цьому процесі не тільки продуктивного, а й непродуктивного класу – так званих третіх осіб, які можуть створити необхідний додатковий попит на всю масу товарів, що виробляються в суспільстві. Таким чином, він заперечує думку про суспільний паразитизм непродуктивного класу (землевласники, армія, церковні служителі, чиновники). У кейнсіанстві використовується це положення теорії Мальтуса при розв’язанні питань реалізації і заходів підтримання “ефективного попиту” для регулювання економіки.

Мальтус визнає існування загальних і локальних криз, вважаючи їх тимчасовими явищами.

Жан-Батіст Сей (1767-1832) – видатний і послідовний продовжувач економічних ідей Адама Сміта у першій третині ХІХ ст. у Франції. Його основним твором є “Трактат політичної економії, або Простий виклад способу, яким утворюються, розподіляються і споживаються багатства” (1803 р.). У 1828-1829 рр. вийшла його праця “Повний курс практичної політичної економії”, яка стала підсумком всього життя Сея.

Найбільше значення в теоретичній спадщині Сея має його *теорія ринків*, яка згодом одержала назву “*закону Сея*”, в якій стверджується, що обмін продукту на продукт автоматично приводить до рівноваги між купівлею і продажем. На думку Сея, сукупний попит і сукупна пропозиція завжди зрівнюються, або, іншими словами, вартість створених товарів виражається сукупними прибутками, на які й купуються товари за вартістю, тому кризи надвиробництва в ринковому господарстві неможливі. Він припускав лише можливість надвиробництва окремих товарів.

З першою частиною цього твердження можна погодитися, оскільки попит породжує пропозицію, але друга частина себе не виправдала. Цей закон правильний, якщо вважати, що гроші лише знаряддя обміну, але в ринковій грошовій економіці можливе надвиробництво – надлишок пропозиції над грошовим попитом. Справа в тому, що розвиток товарного обміну посилює суперечність між вартістю і споживною вартістю, приводить до виокремлення грошей як товару особливого роду, до виникнення розриву між актами купівлі та продажу.

Формуючи закон вартості, Сей виходив з таких справедливих тверджень:

- збут одних товарів позитивно впливає на збут інших. Успішна торгівля в одній галузі дає кошти для купівлі продукції інших галузей;
- чим більше товаровиробників, тим більший збут продуктів;
- за підтримки споживачів (регулювання рівня заробітної плати) відбувається розвиток виробництва, оскільки збільшується платоспроможний попит.

Економічні переконання Сея зводяться до твердження, що діяльність підприємців і робітників є єдиним джерелом багатства.

Рівноправними *чинниками створення вартості* Сей вважав *землю, працю і капітал*. Відповідно до трьох основних джерел він виділив три види прибутку: заробітна плата (за працю), відсоток (плата за капітал) і рента (плата за землю).

Грошам Сей відводив роль засобу обміну, оскільки людям потрібні не гроші, а те, що на них купують.

Вартість, за Сеєм, залежить від корисності товару, витрат на виробництво товару та попиту (пряма залежність) і пропозиції (обернена залежність).

Із вищезазначеного можна зробити висновок, що Ж.-Б. Сей відмовився від трудової теорії вартості А. Сміта.

Англійський економіст *Джон Стюарт Мілль* (1806-1873) був останнім видатним представником класичної політичної економії, який називав себе послідовником Д. Рікардо. У вченні Мілля класична економічна теорія досягла кульмінації свого розвитку і з ним вона практично й завершилася.

Перша його праця в галузі політичної економії була опублікована у 1829 р. А в 1843 р. він закінчив роботу над книгою “Система логіки”, яка принесла йому популярність. Головна праця – “Основи політичної економії” (1848 р.).

Специфіка поглядів Мілля полягає в тому, що вчений *відокремив закони виробництва від законів розподілу*. Перші з них постійні, а другі – залежать від законів і звичаїв суспільства. Він спробував додати до законів незмінного суспільства динаміку політичної економії.

Багатство, на думку Мілля, – це сукупність благ, що володіють міноюю вартістю.

Ціна є грошовим виразом вартості. До чинників, що утворюють ціну, Мілль відносив конкуренцію, мотивуючи це тим, що покупець прагне купити дешевше, а продавець – продати дорожче.

Капітал, на думку Мілля, – це запас продуктів праці, що виникає внаслідок заощаджень, завдяки постійному відтворюванню. Незважаючи на обмеження виробництва наявністю капіталу, додаткові вкладення останнього за наявності трудових ресурсів можуть привести до розширення виробництва без певної межі.

Прибуток є засобом продуктивної сили праці, а її величина має бути не менша від суми відсотка на капітал, страхової премії і заробітної плати з управління. Якщо прибуток недостатній, то капітал вилучають із виробництва до того періоду, коли прибуток зросте. При процвітанні виробництва необхідне залучення додаткового капіталу.

Теорія грошей Мілля виходить із кількісної теорії грошей, її сутність така: збільшення кількості грошей при утворенні запасів або збільшенні сукупного прибутку не приведе до зростання цін.

Кредит не збільшує продуктивних ресурсів країни, але завдяки йому вони більш повноцінно використовуються у продуктивній діяльності. Джерело кредиту – капітал (грошовий), що не використовується в цей час у виробничих цілях. Депозитні банки, за Міллем, слугують інструментом надання кредиту під відсоток.

Причину торгової кризи Мілль вбачав у скороченні кредиту, а засіб її подолання – у збільшенні пропозиції і відновленні довір'я між учасниками процесу кредитування. Також він стверджував, що криза завжди супроводжувалася надлишком товарів над грошовим попитом.

Мілль поділив ринки на *статичні* й *спекулятивні*.

У своїх переконаннях щодо продуктивної праці в цілому Дж.С. Мілль солідарний з А. Смітом. *Новизна* полягає в тому, що Мілль до багатства, що створюється продуктивною працею, відносив ще й працю, спрямовану на підвищення кваліфікації тощо.

Погляди Мілля на заробітну плату зводяться до такого: сукупний попит на працю нееластичний, тому потрібно визнати *“теорію робітничого фонду”*, за якою суспільство має у своєму розпорядженні стабільний фонд життєвих коштів, запаси яких і використовують капіталісти для утримання робітників. Ця теорія при перевірці часом була визнана неспроможною.

Ідеал суспільного ладу Мілль бачив у досягненні людьми повної незалежності без обмежень, крім заборони на спричинення шкоди іншим людям; економічний прогрес пов'язував з науково-технічним прогресом, зростанням безпеки особистості.

Мілль не вважав сучасний йому капіталізм доцільним та ідеальним ладом, а тому запропонував широку програму соціальних реформ, в якій намагався, за його словами, *“поєднати максимум індивідуальної свободи в дії зі спільним володінням природними багатствами земної кулі та рівною участю всіх у продуктах праці”*.

Основні *ідеї соціальних реформ* Мілля зводились до таких вимог: 1) ліквідація системи найманої праці шляхом створення кооперативної виробничої асоціації; 2) соціалізація земельної ренти за допомогою земельного податку; 3) обмеження соціальної нерівності шляхом скасування права спадщини.

З відкритою критикою економічної системи Д. Рікардо виступив перший відомий американський економіст-теоретик **Генрі Чарльз Кері** (1793-1879). Свої економічні погляди Кері виклав у працях *“Нариси про норму заробітної плати”* (1833 р.), *“Принципи політичної економії”* (1840 р.), *“Гармонія інтересів”* (1850 р.) *“Принципи соціальної науки”* (1859 р.) та ін.

Завоювання незалежності від Англії, наявність вільних родючих земель та інших природних багатств, імміграція капіталів і технічного прогресу з Європи, відсутність феодальних гальм зумовили швидкий розвиток у США економіки ринкового типу. Особливості еволюції економіки США відбилися в економічних теоріях першого відомого американського економіста Кері.

На противагу класовій теорії розподілу Д. Рікардо Г.Ч. Кері висунув власну *теорію гармонії класових інтересів*, яка лягла в основу його *концепції вартості*. Згідно з теорією Кері вартість продукту визначається кількістю праці, необхідної не для виробництва, а для його відтворення. На думку Кері, зі зростанням продуктивності праці витрати на відтворення товарів зменшуються, що відповідно зумовлює зменшення частки засобів виробництва у вартості продукту, а отже, й частки капіталу і відсотка на нього як винагороди капіталістові за вкладений капітал. Відповідно, зростає цінність праці та її частки в продукті.

На цій підставі Кері зробив висновок, що з прискоренням технічного прогресу капіталістичного виробництва частка робітників (заробітна плата) зростає і абсолютно, і відносно, а частка капіталістів (прибуток) – зростає абсолютно, а зменшується відносно. Звідси виникає гармонія їх інтересів у виробництві, оскільки з розвитком капіталізму становище робітників покращується швидше, ніж *зростають доходи капіталістів*.

У своїй *концепції ренти* Кері ігнорував суперечності між землевласниками і капіталістами-орендарями, про які писали Д. Рікардо та його послідовники. Під земельною рентою американський економіст мав на увазі відсоток на вкладений у землю капітал, тобто вважав таку ренту однією з форм прибутку. У праці “Основи соціальної науки” Кері гостро критикував теорію вільної торгівлі класичної школи та економічну політику фритредерства в Англії, яка й ґрунтувалась на класичних теоретичних принципах. Кері вважав, що вільна торгівля дає вигоду лише окремим націям, які виробляють дешеві продукти, і гальмує розвиток інших.

Цей несподіваний і парадоксальний висновок Кері обґрунтовував фактами з історії освоєння земель Північної Америки першими колоністами. Родюча земля в природному стані буяла заростями чагарників і трав, дрімучими лісами, тому її дуже важко було очистити для обробітку. Ще важче було освоювати заболочені землі, відвойовувати їх у водної стихії, створюючи захисні дамби. Тому першопрохідці спочатку освоювали схили і пагорби, ділянки, що легко піддавались обробітку, потім поступово, протягом життя кількох поколінь, розчищали родючі долини, вводили їх у сільськогосподарський обіг.

Звичайно, ситуація в сільському господарстві давно освоєної Європи була зовсім іншою, що й зумовило інший підхід до аналізу вартості і ренти.

6. Історичний напрям у політичній економії

Економічна відсталість Німеччини на межі XVIII-XIX ст., нерозвиненість ринкових відносин та залишки феодальних пережитків, територіально-економічна роздробленість країни, відсутність єдиного внутрішнього ринку та зовнішніх джерел нагромадження капіталу,

домінування на німецьких ринках товарів індустріально розвинутих країн, побоювання революційного вибуху, несприйняття принципів класичної політичної економії, спрямованих на свободу підприємництва та фритредерство – все це створило умови для виникнення *історичної школи* в економічній теорії. Свою назву вона набула завдяки “*історичному методу*”, який її теоретики намагалися запровадити в економічні дослідження. *Даний метод заперечує існування загальних закономірностей економічного розвитку та акцентує увагу на його національній специфіці, тому історична школа обмежувалася описом конкретно-історичних форм економічного розвитку окремих країн.*

Сформована у 40-50-ті роки XIX ст. історична школа в економічній науці вирізнялася фетишизацією національної специфіки господарства різних країн і перебільшенням ролі державних інститутів. Попередником історичної школи був **Фрідріх Ліст** (1789-1846). У своїй праці “Національна система політичної економії” (1841 р.) він критикував англійську класичну школу за “космополітизм”, який він вбачав у спробі створення універсальної економічної концепції, придатної для всіх країн і народів. Ф. Ліст вважав, що кожна нація має свій шлях економічного розвитку, а економіка окремих країн підпорядковується власним законам.

Виступаючи за *індустріалізацію Німеччини*, дослідник сформулював *теорію розвитку продуктивних сил*, стверджував, що добробут нації визначається не кількістю створеного товарного багатства, як стверджувала класична школа, а ступенем розвитку продуктивних сил. Здатність створювати багатство нескінченно важливіша за саме багатство. *Вирішальна продуктивна сила – заводська промисловість*. Але якщо А. Сміт і Д. Рікардо вважали продуктивною тільки працю в матеріальному виробництві, то Ф. Ліст вважав продуктивною будь-яку працю, яка прямо чи побічно сприяє створенню багатства. Тому до складу продуктивних сил він включає державні інститути, аж до поліції, систему освіти, науку, релігію, пресу.

Ф. Ліст наголошував на необхідності історичного підходу до економіки, у поступальному русі національної економіки він виділяв п’ять стадій: дикість, пастушачу стадію, землеробську, землеробсько-мануфактурну і землеробсько-мануфактурно-комерційну. Досягнення останньої, вищої стадії, вимагає державного втручання, “*виховного протекціонізму*”, що має на меті створення єдиного національного ринку, усунення внутрішніх бар’єрів і водночас захисту від придушення національного господарства більш розвинутими, більш могутніми продуктивними силами інших держав.

Основні ідеї Ф. Ліста набули розвитку в працях **В. Рошера** (1817-1894), **Б. Гільдебранда** (1812-1878) і **К. Кніса** (1821-1898). Вони становили ядро “старої” історичної школи, яка сформувалась у Німеччині в 40-50-х рр. XIX ст.

Вільгельм Рошер стверджував, що природні відмінності країн, особливості окремих народів, що виявляються в їхніх здібностях, звичках, ступені розвитку і сформованих політичних інститутах, виключають можливість існування однотипних господарських систем у різних націй. Загальної для всього світу економічної теорії бути не може. Немає єдиної політичної економії, є безліч національних наук.

Бруно Гільдебранд протиставляв абстрактному методу класиків емпіричні дослідження, збирання статистичної й історичної інформації. Він запропонував трифазну схему економічного розвитку людства. Перша фаза – природне, або натуральне господарство: обміну продуктів не було або він здійснювався без грошей. Друга фаза – грошове господарство: гроші стають необхідним посередником обміну. Третя фаза – кредитне господарство: гроші перестають відігравати роль посередника в обміні. Обмін відбувається без участі грошей, на основі кредиту. Господарство в третій фазі – це вищий тип господарства, тому що тут відкриваються всі можливості для активних людей: навіть не маючи капіталу, вони можуть завдяки кредиту стати підприємцями.

Карл Кніс відкидав саму можливість існування економічної теорії і стверджував, що наука існує лише там, де є повторюваність досліджуваних явищ. Шляхи економічного розвитку народів настільки специфічні, що про повторюваність і мови бути не може. Економічні явища в принципі недоступні пізнанню. Можна тільки описати їх виникнення і розвиток та дати їм моральну оцінку. В економічній еволюції різних народів не можна знайти загальних законів – у кращому випадку можна говорити про аналогії.

Щодо тлумачення економічних категорій і механізмів історична школа не внесла нічого нового порівняно зі своїми попередниками. За винятком В. Рошера, її представники не виявляли інтересу до цієї проблематики. В. Рошер поділяв концепцію трьох факторів виробництва Ж.-Б. Сея. При цьому він застосовував до теорії факторів виробництва історичний підхід: у процесі еволюції національної економіки вирішальна роль переходить від одного фактора до іншого (від природи до праці, а від праці до капіталу).

Об'єднання німецьких земель завершилося в 1871 р. у результаті перемоги Пруссії у війні з Францією. У новій державі на основі промислового перевороту швидко розвивався капіталізм, хоча він і мав

національну специфіку, що виявлялося в залишках феодальних і навіть патріархальних відносин, відбувалися зміни в соціальній структурі суспільства, зростали масштаби застосування найманої праці. Водночас посилювалася зовнішньоекономічна і політична експансія молодого централізованої німецької держави, культ якої панував серед науковців. Під впливом цих суперечливих процесів у Німеччині склалася так звана молода (нова) історична школа, яку репрезентували вчені *Густав Шмоллер* (1838-1917), *Карл Бюхер* (1847-1930) і *Луїо Брентано* (1844-1931).

Якщо представники “старої” історичної школи фактично заперечували існування об’єктивних економічних законів, то “молодої” були набагато обережніші. Вони відкидали тільки можливість виведення таких законів на основі дедуктивних міркувань, вважали за необхідне накопичення достовірних історичних і статистичних даних, щоб у майбутньому методом індукції побудувати економічну теорію.

Особлива увага приділялась історії окремих економічних установ (торгових гільдій, ремісничих цехів тощо), територій, підприємств. Представники молодого історичної школи критикували В. Рошера і Б. Гільдебранда за надмірну увагу до загальної історії на шкоду історії конкретних об’єктів господарювання. Необхідно, за твердженням Г. Шмоллера, насамперед з’ясувати питання виникнення окремих господарських інститутів, а не всього народного або навіть світового господарства.

Особливістю нової історичної школи була спроба пояснення господарського життя в тісному взаємозв’язку економіки, етики і психології. Йдеться не про визнання одночасного впливу на господарство різнопланових факторів, а про їх внутрішню єдність, взаємовплив.

Густав Шмоллер стверджував, що виробництво, поділ праці, обмін товарів – це не тільки економічні, а й етико-психологічні категорії. Господарська культура реалізується у фізичному світі, але виникненням зобов’язана духовним силам людей, що виявляються у вигляді почуттів, потягів, цілей, уявлень і в кінцевому підсумку у вигляді свідомих дій. Народне господарство – це форма спілкування, яка заснована на психічних силах суспільства. Тому політична економія – не тільки економічна наука, а й збірне поняття, що відображає сукупність суспільних наук, зокрема тих, що вивчають політику, право, етику, релігію.

Із таких позицій Шмоллер розглядає окремі економічні категорії. Зміни цін, заробітної плати, вексельного курсу тощо зумовлюються, на його думку, психологічними мотивами і почуттями різних груп населення. Так, динаміку заробітної плати він ставить у залежність

від ступеня схильності робітників до збереження і розвитку життєвих потреб.

Держава, стверджував Шмоллер, стоїть над класами і соціальними групами, над корпораціями й індивідуальними господарствами з їхніми різноспрямованими прагненнями. Державно-правове регулювання економічного життя – необхідна умова самого існування народного господарства як єдиного цілого.

Карл Бюхер відомий насамперед своєю схемою розвитку господарства, в основі якої – довжина шляху, який продукт праці проходить від виробника до споживача. На першому етапі, який Бюхер називає “домашнім господарством”, продукти споживаються там, де виготовлені. На другому, названому “міським господарством”, здійснюється виробництво для зовнішнього споживача, але за безпосереднього обміну “виробник – споживач”. Третій етап – “народне господарство”. На цьому етапі виробник працює на невідомий йому ринок, товари проходять через ряд господарств перш ніж дійдуть до споживача. У “народному господарстві” вирішальне значення має діяльність грошового капіталу.

Бюхер одним із перших помітив зростаючу роль позичкового капіталу, до якого він відносить і банківський, і акціонерний капітали. За Бюхером, під владу позичкового капіталіста потрапляють однаковою мірою підприємці, земельні власники, торговці та робітники.

Луїо Brentano приділяв особливу увагу питанням праці та заробітної плати. Праця, за Brentano, – це товар особливого роду. Його власник не може відкласти продажу праці, він усюди має йти за проданою підприємцю працею, і тому часто змушений погоджуватися на не вигідні умови її продажу. Ці несприятливі для робітника обставини, однак, усуваються, якщо підприємцю протистоїть не окремий робітник, а профспілка, подібна до англійських тред-юніонів.

Підвищення заробітної плати, як і скорочення робочого дня, вигідне не тільки робітникам, а й підприємцям, тому що при цьому створюються умови для зростання продуктивності праці, а отже, для збільшення прибутковості виробництва. Низька оплата праці не дає стимулів для заміни ручної праці машинною, що перешкоджає здешевленню товарів і підвищенню їх конкурентоспроможності.

Brentano увійшов в історію економічних знань як активний пропагандист низки положень, сформульованих у літературі задовго до виходу його праць. Мова йде про закон спадної родючості ґрунту і теорії стійкості дрібних селянських господарств. Brentano слід визнати якщо не єдиним автором цієї концепції, то одним зі “співавторів”, які вважали

визнання монополістичних об'єднань практичним засобом усунення економічних криз. Картелі, за Брентано, створюються виробниками для планомірного пристосування пропозиції до попиту, щоб попередити надвиробництво з усіма наслідками, що випливають з нього: падінням цін, банкрутствами, знеціненням діючого капіталу і масовим безробіттям.

Під впливом молодшої історичної школи в останній чверті XIX ст. в усьому світі зріс інтерес до історико-економічних досліджень. Ця школа дуже вплинула на набуття вже у XX ст. широкої популярності суспільствознавцями **М. Вебером** (1864-1920) і **В. Зомбартом** (1863-1941).

Макс Вебер почав наукову діяльність як історик народного господарства. Всесвітню славу йому принесли праці, присвячені впливу релігійних поглядів і релігійної моралі на економіку: “Протестантська етика і дух капіталізму” (1905 р.) і “Господарська етика світових релігій” (1919 р.). За Вебером, у кожній релігії є два протилежних компоненти – містичний та аскетичний. Чим більше розвинутий у релігії аскетичний компонент, тим більше вона сприяє зміцненню життєвого раціонального начала, яке становить дух капіталізму. Найбільший надматеріальний стимул до підприємництва, на його думку, дає протестантизм, відповідно до якого свідченням прихильності людини до Бога є успіх цієї людини в обраній нею сфері діяльності. Саме пануванням протестантизму пояснює Вебер високий господарський розвиток США і Канади порівняно з католицькою Латинською Америкою.

Вернер Зомбарт, будучи учнем Г. Шмоллера, також починав як історик народного господарства. Надалі він прагнув поєднати історизм із побудовою абстрактної теорії капіталізму. У такому дусі написана його головна праця “Сучасний капіталізм” (1902 р.).

Зомбарт вводить поняття “господарська система” і “господарська епоха”. Господарська система – це абстрактно-теоретична конструкція, очищена від історичної конкретики модель. Господарська епоха – це реальність, що слугує об'єктом емпіричного дослідження. Але самі епохи виділяються тільки на підставі сформованих теоретичних моделей, тобто господарських систем.

Література: 3, 9, 11, 12, 16, 18, 23, 31.

Тема 7. РИНКОВЕ ГОСПОДАРСТВО КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

ПЛАН

1. Основні тенденції розвитку світового господарства.
2. Характерні риси та особливості господарського розвитку провідних країн світу.
3. Маржинальний напрям економічної думки.
4. Виникнення інституціоналізму та його напрями.

1. Основні тенденції розвитку світового господарства

Наприкінці ХІХ ст. в країнах Західної Європи, США, Росії та Україні спостерігався бурхливий розвиток наукової та технічної думки. Наукові відкриття та винаходи даного періоду отримали назву **другої науково-технічної революції**. Вона вплинула на господарський розвиток більшості країн світу та обумовила появу низки нових тенденцій: концентрації виробництва і капіталу; монополізації економічних систем; формування світового ринку.

У даний період були винайдені нові технології отримання, передачі та приймання електроенергії; використання електричної енергії спричинило нововведення в металургії, машинобудуванні та хімії; були винайдені двигуни, що працювали на основі енергії спалювання вуглеводневого палива; винайдення двигунів внутрішнього згорання призвело до революційних змін у розвитку транспорту; розроблювались та впроваджувались у життя нові технології в галузі хімії; розвивались різноманітні засоби зв'язку.

Друга науково-технічна революція змінила технологічну базу усіх галузей промисловості та стала основою для виникнення і швидкого розвитку нових галузей. У результаті таких змін значно збільшився світовий промисловий потенціал та зросли темпи економічного розвитку промислово розвинутих країн.

Нові тенденції в розвитку техніки і технологій змінили *структуру виробництва*: почала формуватись нова галузева структура, а також змінилась питома вага окремих галузей. У даний період з'являються *нові галузі*, такі як виробництво електроенергії, електротехнічна, хімічна, нафтодобувна, нафтопереробна, автомобіле- та літакобудування, залізничний транспорт, які мали високі темпи розвитку. У той же час

відбувалось уповільнення темпів зростання традиційних галузей промисловості, а саме: текстильної, вугільної та чорної металургії, хоча обсяги виробництва цих галузей в абсолютному вираженні зростали. Зміни в галузевій структурі виявились у більшому розвитку виробництв групи А та в уповільненні розвитку підприємств групи В.

Наслідком революційних змін у техніці і технології стали процеси концентрації виробництва. **Концентрація виробництва** – це зосередження значної частини виробничих потужностей та робочої сили на одному промисловому підприємстві.

Даний процес вимагав залучення великих капіталів, що й зумовило процес концентрації капіталу. Концентрація капіталу відбувалась як процес накопичення та централізації. *Централізація* відбувалась шляхом утворення великих банків та інвестування банками промислового виробництва. У результаті утворювались фінансово-промислові групи та відбувалось формування фінансового капіталу. Іншим способом централізації капіталу стало акціонування підприємств, в результаті чого виникла акціонерна форма власності. Провідною формою організації бізнесу стають корпорації.

Процеси концентрації і централізації виробництва і капіталу стали основою створення монополій. **Монополія** – (*від грец. *mono* – один і *poleo* – продаю*) – форма організації виробництва, що передбачає об'єднання підприємств, які виробляють продукцію певного виду, виникає на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу з метою встановлення контролю над ринком для обмеження конкуренції та отримання високих (монопольних) прибутків. Основні форми монополій: *картель, синдикат, трест, концерн.*

Картель – об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, виробничу та комерційну самостійність, домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, ціни, ринки збуту, обмінюються патентами на нову техніку тощо.

Синдикат – об'єднання підприємств, в якому розподіл замовлень на купівлю сировини і реалізацію продукції здійснюється через єдину збутову контору або інший аналогічний орган. *Учасники синдикату зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність.*

Трест – об'єднання підприємств однієї або кількох технологічно пов'язаних між собою галузей промисловості, учасники якого втрачають свою комерційну і виробничу самостійність, підкоряючись єдиному контролю. *Юридично створення тресту означає передачу контролю над колись незалежними підприємствами (у формі контрольного*

пакета акцій або особливого довірчого сертифіката) його засновникам.

Нерідко трест очолює *холдинг* – держательська компанія, яка зосереджує у своїх руках акції учасників цього об'єднання і здійснює контроль за їх діяльністю.

Концерн – об'єднання підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, банків, науково-дослідних та навчальних центрів тощо зі спільною власністю і єдиним фінансовим контролем, метою якого є здійснення спільної діяльності. Оперативне керівництво здійснює рада директорів.

Зростання обсягів промислового виробництва призвело до розширення міжнародних економічних зв'язків та формування світового господарства як цілісної системи, яка об'єднала усі регіони землі. Міжнародний обмін виявився у русі товарів, трудових ресурсів, капіталів. Одним із аспектів формування світової системи господарства стає колонізація. У період, що розглядається, завершився поділ світу між невеликою кількістю держав.

2. Характерні риси та особливості господарського розвитку провідних країн світу

Сполучені Штати Америки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. США стають лідером з обсягів виробленої продукції, темпів економічного зростання, рівня продуктивності праці та концентрації виробництва. У 1913 р. частка країни становила 36 % світового промислового виробництва, а щорічні темпи зростання дорівнювали 4,2 %.

У даний період у США спостерігався *комплексний, інтенсивний розвиток усіх підрозділів господарства* на основі глибоких змін у техніко-технологічному базисі. Відбулись зміни в структурі економіки в цілому та окремих галузях. *На перше місце* в структурі валового продукту країни виходить промисловість. При цьому в структурі промислового виробництва *найбільшу питому вагу* стали займати такі галузі важкої промисловості: металургія, металообробка, галузі машинобудування, видобувні галузі. З'явилися та швидко розвивались такі нові галузі, як автомобільна, нафтодобувна та нафтопереробна, електроенергетика. Значно збільшилась питома вага залізничного будівництва.

Розвиток економіки супроводжувався інтенсивними процесами *концентрації та монополізації* виробництва. Дані тенденції розвитку стимулювались *кризами перевиробництва 1873, 1883, 1893 рр.* Найбільш поширеною формою монополії в США були трести. До найбільш впливових трестів належали “Стальний трест”, який монополізував 66 % виробництва сталі та 43 % виробництва чавуну, а також “Дженерал

Електрик”, “Стандарт Ойл”, “АТТ”. Процес монополізації спричинив зрощування промислових і банківських капіталів – створення фінансових капіталів. Найбільш впливовими в американській економіці були групи Моргана і Рокфеллера.

Німеччина. В означений період Німеччина з економічно відста-лої та політично роздробленої країни перетворилась на *європейського лідера* з обсягів промислового виробництва, темпів його зростання, концентрації та монополізації виробництва. За даними показниками вона посіла *друге місце* у світі після США.

Найважливішими факторами *промислового піднесення* Німеччини були завершення державного об’єднання країни та створення Німецької імперії (1871), перемога Німеччини у франко-пруській війні, анексія промислово розвинутих Ельзасу та Лотарингії, отримання 5 млрд. франків контрибуції, які стали джерелом промислових інвестицій. До факторів зростання варто віднести той факт, що промисловий переворот у Німеччині відбувся в останній третині ХІХ ст., що спричинило більш високий технічний рівень її промисловості.

Німецькі промислові підприємства виникали на основі новітньої на той час техніки. Широко застосовувались електромотор, дизель, парова турбіна, електропередача на відстань, нові методи сталеваріння. Це забезпечило переваги німецьким підприємствам у конкурентній боротьбі з англійськими та французькими. Найбільш швидкими темпами розвивались такі галузі важкої промисловості, як металургія та металообробка, важке машинобудування, транспортне машинобудування, електроенергетика, хімічне виробництво. *Особливістю індустріалізації* у Німеччині було те, що прискорений розвиток промисловості, особливо важкої, був спрямований у мілітарне русло. Державні замовлення на зброю, боєприпаси значною мірою зумовили зростання галузей важкої індустрії.

Процес монополізації відбувався в Німеччині переважно на основі картелів та синдикатів, найбільшими з яких були Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат, “Фарбеніндустрі”, концерни АЕГ і “Сіменс”.

Зростання обсягів промислового виробництва позначилось на обсягах та структурі зовнішньої торгівлі Німеччини. У період 1870-1913 рр. обсяг німецької зовнішньої політики зріс втричі. 70 % загальної вартості експорту припадало на готові товари. Однак економіка країни значно залежала від імпорту сировини та продовольчих товарів, що призвело до від’ємного сальдо торгового балансу Німеччини напередодні Першої світової війни.

Англія. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Англія *втратила позиції світового лідера* у промисловому виробництві. Відставання англійської промисловості пояснювалось фізичним та моральним старінням виробничої бази англійської промисловості, яка потребувала технологічного оновлення. Незважаючи на зазначені проблеми, основним напрямом інвестування капіталів англійської буржуазії були *британські колонії*. Англійські підприємці та банкіри віддавали перевагу експорту капіталу за кордон, у колонії та залежні країни, в яких наявність дешевої робочої сили забезпечувала їм високі прибутки. Внаслідок цього відчувалась нестача капіталів всередині країни, що перешкоджало технічному переозброєнню промисловості та було причиною подальшого відставання.

Разом з тим у даний період в англійській економіці поступово відбувались *структурні зміни*. Порівняно високими темпами розвивались галузі важкої промисловості, особливо сталеплавильна, електротехнічна, хімічна, випередивши традиційно розвинені галузі – видобуток вугілля, виплавку чавуну, переробку бавовни.

Процес монополізації промисловості в Англії відбувався повільніше, ніж у США та Німеччині, тут тривалий час зберігалися дрібні та середні підприємства. Банківський капітал випереджав промисловий за темпами концентрації і централізації. П'ять лондонських банків здійснювали контроль над кредитною системою. *Англійські банки також виступали найбільшими кредиторами у світі, а Лондон – найбільшим фінансовим центром.*

Франція. Наприкінці XIX ст. за рівнем розвитку промислового виробництва Франція опинилась на *четвертому місці* у світі. Основними причинами уповільнення темпів зростання були економічні збитки, нанесені поразкою у франко-пруській війні; технічне та моральне старіння технічної бази промисловості, створеної у 50-60 рр. XIX ст.; особливості розвитку капіталістичних відносин у Франції (парцелярне сільське господарство, вузький ринок, лихварський характер накопичення капіталу). Відсталою у порівнянні зі США та Німеччиною була структура французької економіки. Скорочувалися потужності металургії, вугільної та інших галузей промисловості. Успішно розвивалася легка промисловість.

Однак існувала сфера економічної діяльності, в якій Франція домінувала у порівнянні з іншими країнами. Це *банківська сфера, фінанси та кредит*. У банківській сфері процес концентрації відбувався дуже активно. На початку XX ст. в економіці діяли три найбільші банки (“Ліонський кредит”, “Національна облікова контора”, “Генеральне товариство”), в яких було сконцентровано 70 % усіх депозитів.

На цій основі формувався фінансовий капітал. Його центром став Французький банк, який був зразком концентрації капіталу в національному масштабі.

Пріоритетним напрямом використання капіталу у Франції був експорт банківського капіталу. У період 1870-1913 рр. експорт капіталу збільшився у 4 рази, що перевершувало темпи економічного зростання країни. Франція зберігала статус “світового лихваря”.

3. Маржинальний напрям економічної думки

А. Курно, Г. Госсен, Ж. Дюпої, Й.-Г. Тюнен задовго до фундаторів теорії маржиналізму вивчали принципи та ідеї цього напрямку економічної думки.

Французький математик, філософ, економіст *Антуан Курно* (1801-1877) у своїй праці “Дослідження матеріальних принципів теорії багатства” (1838) зробив першу спробу дослідження економічних процесів за допомогою методів математики. Він вивчав поведінку виробничих фірм, що реалізують продукцію на ринку, увів в обіг поняття “еластичний попит” – зміна попиту у відповідь на зміну ціни. Нееластичними товарами Курно вважав продукти харчування, одяг і взуття. Дослідник уперше в історії запропонував *модель максимізації прибутку монополістами*: в умовах монополії на товар максимальний ефект (прибуток) досягається за рівності граничного прибутку і граничних витрат; при збільшенні кількості виробників максимум прибутку виникає за рівності витрат виробництва і середнього прибутку.

Йоганн-Генріх фон Тюнен (1783-1850), французький математик та економіст, у праці “Ізольована держава в її ставленні до сільського господарства і національної економіки” заклав основи теорії розміщення продуктивних сил і теорії граничної продуктивності. Досліджуючи виробничу функцію, яка залежить від чинників виробництва, він доводить, що найбільший чистий прибуток досягається, якщо граничні витрати кожного чинника виробництва будуть дорівнювати граничній віддачі кожного чинника. Тюнер також дійшов до думки, що бідність і низький рівень життя пов’язані з нестачею вільних земель.

Німецький юрист, економіст *Герман Генріх Госсен* (1818-1858) вважав, що людина прагне до отримання максимальної корисності, тому його вчення полягає у розробці основних математичних принципів теорії граничної корисності. У книзі “Еволюція законів людської взаємодії” (1854) він сформулював закони, які застосовуються і сьогодні. Згідно з першим законом бажаність певного блага зменшується в міру збільшення пропозиції цього блага. У другому вчений стверджує, що раціональне споживання встановлюється за рівності граничної

корисності сукупності споживчих благ, тобто обсяг споживання залежить від ціни товару і платоспроможного попиту. На основі даних законів формується “*принцип рівності граничної норми заміщення*”. При існуванні альтернативного розподілу чого-небудь є “*ефективний розподіл*”, відхилення від якого дорівнює втратам від вибору іншого способу. Даний принцип широко застосовується в неокласичній теорії.

Жюль Дюпої (1804-1866) досліджував “*ціновий надлишок*” – грошовий вимірник прибутку підприємця, що отримується внаслідок

реалізації одиниці товару за незмінної ціни.

Протягом 30 останніх років XIX ст. класичну політичну економію остаточно змінила **маржинальна економічна концепція**, яка стала основою **неокласичної економічної теорії**. Значною мірою ця зміна була наслідком величезного прогресу як в економіці, так і в науці. *Основна ідея маржиналізму – дослідження граничних економічних величин як взаємопов’язаних явищ економічної системи на рівні окремої фірми чи галузі, якщо йдеться про неокласичну економічну теорію.* З часом маржиналізм перетворився на метод економічних досліджень, який полягає в застосуванні й аналізі граничних величин. Переоцінку усталених майже за двохсотлітню історію цінностей класичної школи називають “**маржинальною революцією**”.

Основні положення маржиналізму такі:

- використання граничних величин як інструментів для аналізу змін економічних явищ;
- основа вивчення – поведінка окремих фірм і поняття “потреби споживача”;
- дослідження раціонального розподілу ресурсів і знаходження оптимального використання цих коштів;
- предмет аналізу – досягнення економікою стійкого стану не лише на макро-, а й на мікрорівні; широке застосування математичних методів для оптимального розв’язку статистичних задач;
- гедонізм, тобто життя заради щастя.

*Перший етап маржинальної революції (70-80-ті роки XX ст.) отримав назву “суб’єктивного напрямку” в політичній економії внаслідок застосування теорії граничної корисності товару як умови визначення цінності товару. Останнє трактувалося з позиції конкретного споживача на психологічному рівні. Представниками даного напрямку економічної думки є **Уїльям Стенлі Джевонс** (1835-1882) – фундатор математичної школи, **Карл Менгер** (1840-1921) – фундатор австрійської школи, **Леон Вальрас** (1834-1910) – фундатор Лозаннської школи.*

На другому етапі маржинальної революції (90-ті рр. XIX ст.) відбулось формування неокласичної теорії на ґрунті маржиналізму. На перший план вийшли теорії англійця А. Маршалла, американця Дж.Б. Кларка та італійця В. Парето.

Австрійська школа маржиналізму – це найстаріший неокласичний напрям. У трудовій теорії вартості увага цієї школи була зосереджена на споживній вартості, корисності. Представники школи ввели до економічної науки поняття “суб’єктивна корисність (цінність)”, визначивши останню як основу ціноутворення. Суб’єктивна корисність – це значущість певної речі для певної людини. Вони замінили терміни класичної політекономії “вартість” і “товар” на “цінність” і “економічне благо” та застосували принцип монізму, згідно з яким єдиною основою ціни визнавалась корисність.

Негативною особливістю цієї школи є відсутність зв’язку теорії з практикою.

Основоположником австрійської школи маржиналізму є **Карл Менгер** (1840-1921). У 1871 р. він опублікував книгу “Основи політичної економії”, де досліджував порушення фізіологічної рівноваги людини як результат незадоволення бажань і прагнень.

Методологія дослідження Менгера зводиться до мікроекономічного аналізу. Він вважав, що економічні процеси потрібно вивчати через “... їх причинний зв’язок і закони, якими вони керуються”. Критерій економічного характеру благ він виводив із відносин між потребою в благах і кількістю благ. Схожість Менгерової методології з класичною полягала у незастосуванні математичних методів.

Принцип спадної корисності Менгер виводить з того, що вартість (цінність) будь-якого блага визначається тією найменшою корисністю, якою володіє остання одиниця запасу. Ця найменша корисність залежить від співвідношення кількості благ (об’єктивний чинник) та інтенсивності споживання індивіда (суб’єктивний чинник). Тому кожна додаткова одиниця блага набуває все меншої та меншої цінності.

Цінність матеріальних благ визначається за шкалою конкретних потреб конкретної людини. Менгер поділив економічні блага на порядки – так звана *шкала Менгера*. Вона є спробою пояснити місце кожного блага в шкалі корисності та міру насичення потреби в ньому, причому розрізняються абстрактна корисність різних категорій благ (предмети споживання, одяг, взуття, паливо, прикраси) і конкретна корисність кожної одиниці певного роду благ (наприклад, першого, другого, третього і т.д. кілограмів хліба; першої, другої, третьої і т.д. пар взуття).

Блага першого порядку – це початкові (споживні) блага, що забезпечують безпосереднє задоволення потреб людини.

Блага більш високих порядків – це блага, які використовуються для виробництва споживних благ. Внаслідок цього використовувани споживні блага наділяють цінністю економічних ресурсів, витрачених на їх виробництво. Благами вищого порядку є засоби виробництва. До останніх Менгер також відносив “користування капіталом і діяльність підприємців”.

Обмін виникає, коли блага певного суб’єкта для нього менш бажані, ніж блага іншого індивіда. В останнього таке ж ставлення до власних товарів. Обмін для них взаємовигідний, але нееквівалентний.

Разом із вигодою обмін, за Менгером, є економічною жертвою, що віднімає “частину економічної користі, яку можна одержати з існуючого мінового співвідношення”. Менгер відносить торговців до виробників подібно до землевласників і фабрикантів, оскільки торговці сприяють більш повному задоволенню людських потреб, тобто їхня діяльність відповідає цілям будь-якого господарства. Пропорції обміну благ визначаються співвідношенням їх граничної корисності.

Ойген фон Бем-Баверк (Ейген Бом-Баверк) (1851-1914). Основні праці – “Основи теорії цінності господарських благ” (1886 р.), “Капітал і прибуток” (1884 р.), “Позитивна теорія капіталу” (1889 р.), “Теорія Карла Маркса і її критика” (1896 р.). *Його концепція прибутку полягає в тому, що справжнім благом є заробітна плата, майбутнім – засоби виробництва.* Справжнє благо ціниться вище, ніж майбутні блага. У грошовій сфері це положення є джерелом відсотка. *Відсоток – це винагорода підприємця за очікування.* Відсоток (прибуток) є категорією, пов’язаною з обміном справжніх і майбутніх благ, оскільки приводить до розподілу прибутків, що отримуються протягом певного часу.

Модель ціноутворення Бем-Баверка побудована за принципом застосування рівнодіючих оцінок до різних пар продавців і покупців і показує, що “величина ринкової ціни обмежується і визначається величиною суб’єктивних оцінок товару двома граничними парами”.

Ціна на конкурентному ринку, за Бем-Баверком, – це об’єктивна цінність. Механізм ціноутворення визнає як роль праці, так і витрат виробництва. Вирішальними фігурами системи стають суб’єкти ринку (покупці й продавці). Теорія виходить з положення про те, що запас благ обмежений, тому цінність товару (блага) залежить тільки від попиту (пропозиція еластична). Механізм визначення граничної корисності при обміні виходить з урахування даних про ціну і прибутки споживача.

Цінність – це суб'єктивна корисність, розмір якої залежить від суб'єкта й обставин. Абстрактну корисність мають всі блага, а цінність – обмежена кількість благ. Найменшу користь від блага Бем-Баверк називає *граничною корисністю*, остання збігається з тією корисністю, яку приносить остання одиниця цього блага, що задовольняє найменш важливу потребу.

Обмін економічно можливий, якщо покупець оцінює річ вище, а продавець нижче за ту річ, в якій виражається ціна першої. Чим вища при цьому різниця оцінок, тим вища вигода операції.

Фрідріх фон Візер (1851-1926). Основна праця – “Теорія суспільного господарства” (1914 р.), в якій він висуває й обґрунтовує “теорію ставлення”. За цією теорією частина цінності блага має бути віднесена на рахунок іншого продуктивного блага (праця, земля, капітал), що бере участь у виробництві, тобто кожному з трьох чинників належить частина цінності створеного продукту. Теорію математично розробив Дж.Б. Кларк.

Візер є автором теорії витрат. По-перше, продуктивні блага – це майбутнє. Цінність їх залежить від цінності кінцевого продукту, тому витрати виробництва набувають цінності від цінності кінцевих продуктів. По-друге, пропозиція – зворотний бік попиту – попиту тих, хто володіє товаром. При цьому витрати виражаються у платі за відвернення ресурсів від альтернативних варіантів використання, а також у ціні за послуги чинників, що використовуються для виробництва іншими виробниками.

Дійсною вартістю (корисністю) будь-якої речі є недоотримана корисність інших речей, яка могла бути створена за допомогою інших ресурсів, витрачених на виробництво цієї речі. Дане твердження отримало назву “закон Візера”.

На відміну від О. Бем-Баверка Ф. Візер обстоював необхідність втручання держави в економіку. Вчений захищав приватну власність, а приватну форму господарювання вважав єдиною, яка виправдала себе.

Альфред Маршалл (1842-1924) – англійський економіст, фундатор кембриджської школи, з ім'ям якого пов'язують становлення неокласичного напрямку в економічній теорії. Власні доктрини виклав у праці “Принципи економічної науки”, яка принесла йому світову популярність.

У 1908 р. з ініціативи А. Маршалла було введено новий курс за назвою “*Economics*”, який витіснив підручник Дж.С. Мілля. А. Маршалл є автором низки праць, серед яких “Економіка промисловості” (1889 р.), “Промисловість і торгівля” (1919 р.).

У своїх дослідженнях використав математичні й графічні методи аналізу. Під впливом Г. Спенсера вважав еволюцію єдиною формою суспільного розвитку, поширюючи вчення дарвінізму на економічні відносини. Економічна теорія А. Маршалла є синтезом досягнень класичної науки (А. Сміта, Д. Рікардо, Дж.С. Мілля) і теорії маржиналізму.

Метод Маршалла – метод часткової рівноваги. При розгляді ситуації всі елементи, крім одного, приймаються як постійні і ведеться спостереження за змінами цього одного елемента.

Концепція ціноутворення (попит і пропозиція) Маршалла: функція попиту на товар залежить від граничної корисності, а ціна попиту – не що інше, як грошова оцінка бажання. Далі автор формулює закон попиту, згідно з яким попит на товар зростає при зниженні ціни і зменшується при її збільшенні.

Маршалл увів поняття “*еластичність попиту*” – *функціональна залежність попиту від зміни ціни*. Попит на товар еластичний, якщо він змінюється більшою мірою, ніж ціна товару. Після цього Маршалл досліджує ціну пропозиції як мінімальну ціну, за якою продавець згодний продати певну кількість товару за певною ціною. Ціна пропозиції визначається лише витратами. Під останніми мається на увазі подолання небажання зазнати незручностей через тягар праці та жертву капіталу. Далі Маршалл подає у графічній формі функціональну залежність ціни від попиту і пропозиції. Ціна рівноваги встановлюється на перетині кривих попиту і пропозиції.

Теорія Маршалла – це теорія цін у конкурентних умовах. У “Принципах економічної науки” аналізується стихійне регулювання цін в умовах вільної конкуренції. Але вчений не міг обійти процес швидкого зростання виробничих монополій та їхнього впливу на механізм ціноутворення. Автор розглядав монополію як окремий випадок в умовах панування необмеженої конкуренції і механізму її ціноутворення.

Вчений трактував закон спадної родючості ґрунту як універсальний закон спадної продуктивності, що діє не тільки в сільському господарстві, а й у промисловості, що має всеосяжне значення.

Капітал, на думку Маршалла, не має речовинної форми, але тісно пов’язаний з речами. До капіталу він відносив і нематеріальні блага: знання, організацію, а також підприємницькі здібності, професійну майстерність і ділові зв’язки підприємця.

Принципу заміщення Маршалл надавав велике значення. Підприємець вибирає ті фактори виробництва, які вважає найбільш відповідними для досягнення мети. Ціна суми його факторів завжди нижча за ціну будь-якого іншого набору факторів.

Артур Пігу (1877-1959) – англійський економіст, представник кембриджської школи, учень і послідовник А. Маршалла. Основні роботи

Пігу: “Коливання промислової активності” (1929 р.), “Економіка стаціонарних станів” (1935 р.). Світову популярність йому принесла праця “Економіка добробуту” (1920 р.), яка вперше вийшла у 1912 р. за назвою “Багатство і добробут”. Вона містила зародки майбутньої теорії держави загального добробуту.

Центром теорії економічного добробуту Пігу є *поняття національного прибутку, яке розглядається як сума матеріальних благ і послуг, які купуються за гроші*. Цей показник вважається мірою суспільного добробуту. До поняття індивідуального добробуту Пігу, крім найбільшої корисності від споживання, відносив показники якості життя (безпека, умови відпочинку, житлові умови, навколишнє середовище).

Іншим чинником, що впливає на добробут, Пігу називає розподіл прибутку. Тут автор висуває думку про те, що передача частини прибутку від багатих до бідних збільшує загальнонародний добробут.

Розглядаючи проблему марнотратства при використанні природних ресурсів, Пігу дійшов висновку про те, що вільний ринок породжує конфлікти між приватними і суспільними інтересами. Тому держава повинна здійснювати заходи, спрямовані на захист інтересів майбутніх поколінь.

Аналізуючи *принцип оподаткування* (або принцип “найменшої сукупної жертви”), він вважає, що розмір ставки оподаткування має залежати від розміру прибутку; чим вищий прибуток, тим вища ставка податку, і навпаки.

Пігу приділяв велику увагу проблемі *безробіття*, вважаючи безробіття наслідком дуже високої заробітної плати трудящих. Як механізм збільшення зайнятості у кризовій ситуації він запропонував зростання реального прибутку, коли темпи скорочення номінальної заробітної плати повільніші, ніж темпи зміни цін. Це забезпечить зростання реальної заробітної плати і, відповідно, збільшаться сукупний попит, випуск продукції і зайнятість.

Серед форм державного регулювання А. Пігу вирізняв пряму, яка забезпечує контроль за цінами й обсягами випуску продукції та застосовується при надмірному посиленні монополій, а також непряму – у вигляді податків і субсидій.

Джон Бейтс Кларк (1847-1938) – професор Колумбійського університету, фундатор американської школи маржиналізму. Серед низки його наукових праць виділяють такі роботи: “Філософія багатства” (1886 р.) і “Розподіл багатства” (1899 р.).

Кларк сформулював три універсальні закони, що діють у господарській формі в будь-яку історичну епоху.

Перший закон – *закон граничної продуктивності*. В основі його лежить концепція граничної корисності, але Кларк вносить до неї істотні доповнення. По-перше, економічну оцінку благ, їх корисність дає не індивідуум, а групи покупців (Кларк іменує їх класами). Кожний клас покупців регулює ціну певного блага як елемента суспільного багатства. Споживач витрачає свої гроші спочатку на найбільш корисні блага, потім купує все менш корисні. *Гранична корисність, за Кларком, – це корисність того блага, яке певний клас покупців може купити на останню грошову одиницю, що є в нього*. Для найменш заможних це, наприклад, хліб, для більш заможних – святковий костюм, для багатих – лімузин. Нижчий клас обумовлює ціну хліба, середній – костюма, а вищий – автомашини. По-друге, будь-який товар володіє цілою низкою властивостей, кожна з яких залучає свою групу покупців. Так, годинники показують час, їх корпус зроблений зі срібла, вони грають мелодію – все це елементарні корисності. Тому цінність товару відображає не якусь єдину для всіх корисність, а “низку елементарних корисностей”. До економічної теорії це положення увійшло як “закон Кларка”: ціна товару дорівнює сумі граничної корисності його складових, причому кожна гранична корисність належить до окремого класу споживачів.

Другий закон – *закон специфічної продуктивності*. У виробництві завжди задіяні чотири чинники: капітал у грошовій формі, капітальні блага (засоби виробництва і земля), діяльність підприємця і праця робітників. Кожний фактор виробництва має специфічну продуктивність і робить внесок у цінність продукту. Власнику відповідного чинника належить внесок цього чинника – це, за Кларком, закон розподілу. Капітал приносить відсоток, капітальні блага – ренту, підприємницька діяльність – підприємницький прибуток, праця – заробітну плату.

Третій закон – *закон спадної продуктивності*. Збільшення будь-якого чинника виробництва за незмінності інших дає спадний приріст продукції. Твердження про спадну продуктивність стосовно до землі висловлював Т. Мальтус, про спадну продуктивність капіталу і праці писав І. Тюнен. Нове, що вніс Дж.Б. Кларк, – це зведення винагороди кожного чинника до величини його граничного продукту. Кларк бачив у граничній продуктивності нормативний принцип дотримання справедливості при розподілі прибутків. Таке тлумачення викликало заперечення А. Маршалла. Рівноважну ставку заробітної плати, стверджував А. Маршалл, не можна визначити тільки з граничної продуктивності праці, без урахування пропозиції праці. Навіть у короткостроковому аспекті пропозиція

праці еластична за рахунок можливої зміни інтенсивності праці. Взагалі концепція граничної продуктивності належить до попиту на фактори виробництва, тоді як розподіл прибутків визначається і попитом, і пропозицією їх.

Кларк поділяє економічну теорію на *статичку* і *динаміку*. Статика розглядає дію економічних законів в умовах незмінної кількості населення, грошового капіталу, техніки і технології та інших значущих чинників. Статика має справу не з економічною реальністю, а з деякою абстракцією, з моделлю економіки, з якої усунені всі сторонні збуджувальні обставини. Саме у статичці виявляються основні закономірності забезпечення рівноваги господарства. Динаміка не відкриває яких-небудь нових законів. Вона розглядає порушення рівноваги: невідповідність попиту і пропозиції, галузеві диспропорції тощо. Деякі категорії економіки пов'язані тільки з динамікою. Це, зокрема, підприємницький прибуток (тією мірою, якою він перевищує заробітну плату за кваліфіковану працю управлінця). Підприємницький прибуток, за Кларком, – премія за технічний прогрес, її отримують ті, хто вносить динамічний початок у виробництво. Як тільки вдосконалення техніки і технології припиняється, тобто настає статичний стан, конкуренція зводить підприємницький прибуток до заробітної плати висококваліфікованого працівника.

Багато що в теорії Кларка його сучасникам уявлялося дуже спірним, однак його концепція граничної і специфічної продуктивності стала джерелом плідного сучасного підходу до вирішення завдань оптимізації виробництва за обмежених ресурсів.

Леон Вальрас (1834-1910) – швейцарський економіст, фундатор Лозаннської школи, яка є відгалуженням математичної школи. Його основна робота називається “Елементи чистої політичної економії” (1874 р.).

Вальрас – творець загальної статистичної економіко-математичної моделі господарства країни, відомої за назвою системи загальної економічної рівноваги.

Модель загальної економічної рівноваги, розроблена Вальрасом, свідчить про наявність єдиної рівноваги безлічі ринків (готової продукції і чинників виробництва) в умовах дії ринкового механізму і досконалої конкуренції. Рівновага на певній частині ринків не гарантує загальної рівноваги економіки з цією кількістю ринків.

У 50-60-ті XIX ст. роки модель Вальраса була модифікована засобами лінійного програмування. В оновленій моделі ринків відображені такі моменти: визначено основні умови відповідності попиту і пропозиції товарів; взаємозв'язок між основними показниками виробництва

й обміну поданий системою рівнянь; припускається, що всі операції на ринку здійснюються одночасно; модель статична (передбачає незмінність запасу і різноманітності продуктів); передбачено ідеальну інформованість суб'єктів виробництва; передбачено розв'язок задачі на екстремум для всього народного господарства;

Мета моделі – вивести загальні закони дії системи цін за наявності безлічі ринків.

Держава, на думку Вальраса, має виконувати такі функції: контролювати стабільність грошей; забезпечувати безпеку громадян; стримувати спекулятивні процеси; підтримувати загальну освіту громадян; гарантувати соціальний захист робітникам; сприяти функціонуванню ефективної конкуренції; заохочувати виробництво і споживання корисних речей. Держава повинна дотримуватись принципу рівності можливостей за нерівності фактичного становища громадян.

Вільфредо Парето (1848-1923) – італійський економіст, професор політичної економії Лозаннського університету. У 1906 р. В. Парето опублікував “Курс політичної економії”.

Він прагнув теоретично обґрунтувати концепцію взаємозалежності всіх економічних чинників, включаючи ціну, і вдосконалити теорію загальної економічної рівноваги Л. Вальраса. На відміну від останнього він розглядав ряд станів рівноваги протягом певного часу, а також припускав варіювання коефіцієнтів виробничої функції залежно від розмірів випуску продукції.

Аналіз “кривих байдужості”. При використанні “кривих байдужості” Парето прогнозує поведінку покупців на ринку, а за допомогою графіка відображає взаємозв'язок товарів та їх корисності. Аналіз “кривих байдужості” показує, від якої кількості певного товару здатне відмовитися домогосподарство, щоб придбати додаткову кількість іншого товару.

Оптимум В. Парето. Оптимум – це такий стан системи, за якого ніякий перерозподіл продуктів або ресурсів не може поліпшити становища якогось учасника господарського процесу, не погіршуючи становища іншого.

Закон розподілу прибутків (закон Парето). Сутність закону – нерівність у розподілі прибутків можна зменшити у тому випадку, якщо прибутки і виробництво будуть зростати швидше за кількість населення.

Парето широко застосовував для вирішення економічних проблем математичні методи.

4. Виникнення інституціоналізму та його напрями

На межі XIX-XX ст. у США виникла нова течія економічної думки – *інституціоналізм*. Це була реакція на панування монополій у ринковій економіці. Початковий етап його розвитку характеризувався гострою критикою монополістичних корпорацій. У цьому плані інституціоналізм став альтернативою неокласичній теорії. Водночас його фундатори критично сприймали й висновки марксистської політичної економії.

Перший етап розвитку інституціональних економічних теорій охопив зародження та поширення інституціоналізму і припав на першу чверть XX ст. Це був період раннього, так званого критичного інституціоналізму, який представлений трьома напрямками американського інституціоналізму: *соціально-психологічним* напрямом Т. Веблена; *соціально-правовим* напрямом Дж. Коммонса; *емпіричним, або кон'юнктурно-статистичним* напрямом В. Мітчелла та його послідовників.

Торстейн Веблен (1857-1929) – американський економіст, соціолог, у 1899 р. видав працю “Теорія дозвільного класу”. Основою розвитку суспільства Веблен вважав психологію колективу. Спираючись на це положення, він сформулював *психологічну теорію економічного розвитку*, де стверджував, що трактувати економічні явища треба із соціологічної й історичної позицій.

Т. Веблен виступав проти панівного серед економістів за часів А. Сміта уявлення про те, що вся господарська діяльність зумовлена прагненням кожного її суб'єкта до найбільшої вигоди, тобто до максимізації особистої користі від наявних ресурсів. Веблен проголосив, що “людина економічна” діє як рахункова машина, яка безупинно зіставляє корисність благ і тягарі з їх придбання, – це безнадійно спрощена модель. Поведінка людей у сфері економіки визначається численними і нерідко суперечливими мотивами. Тут поряд із природженими схильностями, такими як інстинкт чи наслідування, прагнення до суперництва, діють *соціальні інститути*: звичаї, традиції, норми поведінки тощо, закріплені здебільшого у вигляді правових настанов або суспільних установ. Із загальноприйнятого переконання, що кожен індивід прагне тільки до найбільшої вигоди, не можна пояснити такі незаперечні явища, як схильність до престижного споживання чи заощадження на шкоду задоволенню від безпосереднього споживання.

Веблен критикує й індивідуалістичний підхід, метод “робінзоннад”, що використовувався його попередниками. Він переконаний, що вивчати потрібно не стільки дії індивідуума, скільки *колективні дії*, здійснювані на основі й у рамках групових інститутів – профспілок, підприємницьких об'єднань, політичних партій та ін.

Веблен гостро критикує концепції рівноваги. Він вважає, що їхні автори переносять на економіку методологію фізичних наук. Але в економіці немає поділу на статику і динаміку. *Економіка – наука про динамічні процеси.*

“*Методологічний переворот*”, проголошений інституціоналістами, мав також теоретичні й соціально-історичні корені. Щодо теоретичних коренів, то багато положень інституціоналізму схиляються до установок німецької *нової історичної школи*. Але Веблен і його послідовники набагато більше, ніж їх німецькі попередники, акцентували увагу на недоліках аналізу економіки як системи незалежних індивідуальних господарств, продавців і покупців, котрі діють на вільному ринку. Тут, безсумнівно, відіграла роль *соціально-економічна обстановка* в США наприкінці XIX – на початку XX ст. Цей період ознаменувався стрімким зростанням корпорацій, появою могутніх монополій і першими спробами державної, інституціональної протидії їх виникненню і функціонуванню.

Інституціоналізм увібрав у себе й інший цілий ряд динамічних зрушень в економічній сфері – дедалі зростаючу роль науково-технічного прогресу і у зв’язку з цим – роль технічної інтелігенції. І класична школа, і її послідовники, і її критики виділяли в системі економічних відносин характерні типи суб’єктів: землевласників, робітників, капіталістів (поділяючи іноді останніх на власників капіталу і підприємців, що запускають цей капітал у діло). *Веблен виводить на арену ще одну самостійну соціальну групу – інженерно-технічний персонал.*

Інституціоналістів зближує з німецькою історичною школою не тільки визнання величезної ролі в господарстві різноманітних неекономічних інститутів, а й прагнення до аналізу економічних явищ у їх історичному розвитку.

За Вебленом, епоха ринкового (грошового) господарства охоплює *дві стадії*. На першій стадії і власність, і реальна влада належать підприємцям. На другій – відбувається розкол між бізнесом та індустрією, що виявляється в антагонізмі інтересів фінансистів – власників капіталу й організаторів виробництва. Бізнес потрапляє в руки підприємливого класу, зацікавленого лише в прибутку на свій капітал. Власники не вкладають цей капітал у виробництво, а надають у кредит. Безпосереднім джерелом доходів для бізнесмена стає не індустрія, а фінансова сфера. Власність капіталістів перетворюється на абсентеїстську (реально відсутню). Вона втілюється не в засобах виробництва, а в цінних паперах. У виробництві, у його розвитку і прогресі тепер зацікавлені лише організатори виробництва; технічні фахівці не мають свого капіталу і використовують надані їм у кредит засоби дозвільного класу.

Веблен поділяє із соціалістами уявлення, що якісний розвиток не припиняється з утвердженням капіталістичних відносин – ринкової системи, що ґрунтується на приватній власності.

Інституціоналізм – це послідовний історизм. За Вебленом, антагонізм бізнесу й індустрії буде розв’язано шляхом переходу влади до інженерно-технічного персоналу. У результаті загального страйку інженерів, що означає повне зупинення всієї виробничої системи, дозвольний клас змушений буде віддати владу організаторам виробництва. Установиться не диктатура пролетаріату, як пророкував К. Маркс (до якого Т. Веблен ставився з великою повагою), а *технократія*. Власність на капітал набуде акціонерної форми і тим самим перестане бути приватною власністю.

Щодо теоретичної моделі сучасної економіки Веблен категорично відкидає можливість її побудови на основі аналізу попиту та пропозиції. В умовах панування монополістичних корпорацій, що одержують можливість збільшення прибутку за рахунок навмисного скорочення виробництва і “роздмухування” цін, співвідношення попиту та пропозиції нічого не може пояснити. Увага Веблена зосереджена на *можливостях монополій* використовувати методи насильства і таємної змови для встановлення контролю над індустрією. Важливим фактором посилення монополій він вважав *гіпертрофію кредиту*. Збільшуючи за рахунок кредиту купівельні можливості, великі фірми втягуються у спекулятивні операції, а не в розширення виробництва. Утворюється *піраміда кредиту*, виникає гігантський розрив між грошовою оцінкою капіталу (оскільки майбутній, очікуваний прибуток капіталізується, виходячи з поточної ставки відсотка) і реальним капіталом. Починається *кредитна інфляція*, за якої неминуче впливає вимога негайного погашення позичок. Результатом стають спад ділової активності, банкрутство певних фірм, поглинання суперників найбільшими і найспритнішими корпораціями. За тривалістю фази депресії набагато перевершують фази піднесення.

Джон Коммонс, на відміну від Т. Веблена, приділяв основну увагу не технологічним факторам виробництва і їх носію – інженерно-технічному персоналу, а *соціально-правовим інститутам*.

Коммонс запропонував так звану теорію угод. Основною категорією економічної науки він проголосив угоду. Угода, за Коммонсом, – це триєдність таких моментів: 1) конфлікту, тобто зіткнення інтересів суб’єктів; 2) взаємозалежності чи взаємозумовленості цих інтересів; 3) вирішення конфлікту, тобто встановлення порядку, що влаштовує учасників угоди. Серед суб’єктів угоди на стадії фінансового капіталізму все частіше виступають не індивідууми, а їх об’єднання: інститути, профспілки, асоціації підприємців тощо. Тому необхідно вивчати колективні дії, а не дії

індивідуумів, чим традиційно займалася економічна наука. Колективні дії – єдиний спосіб примирення різних інтересів учасників економічного життя. Але шлях до примирення лежить через юридичні процедури. Роль арбітра бере на себе держава в особі її постійних органів, урядових комісій тощо. Держава – не тільки арбітр, а й сила, що примушує до виконання зобов'язань, які взяли на себе учасники угоди.

Якщо за Т. Вебленом на зміну фінансовому капіталізму прийде технократизм, то за Дж. Коммонсом сучасний порядок зміниться *адміністративним капіталізмом*.

Коммонс наполягав на тому, що завдання економічної науки полягає не в абстрактних поясненнях, а в розробці рекомендацій з перебудови економічного життя на розумних підставах.

Уеслі Мітчелл увійшов в історію науки насамперед як *дослідник економічних циклів*. Він і його співробітники створили *систему прогнозування економічної кон'юнктури* на основі обробки рядів динаміки. Мітчелл був фактичним засновником Національного бюро економічних досліджень, де працював чверть століття.

Прихильністю до емпіричних досліджень він більше за інших інституціоналістів нагадував діячів нової історичної школи. Критики Мітчелла саркастично іменували його підхід “виміром без теорії”.

Піднесення і спади економічної активності Мітчелл пов'язував із прагненням підприємців до максимального прибутку. Прибутковість залежить від низки факторів: цін і витрат, обсягу продажу, розмірів кредиту, руху грошової маси тощо. Певну роль у взаємодії окремих елементів, що зумовлюють стан і динаміку господарського життя, відіграє *асинхронність* (“випередження” і “запізнювання”). Так, за загального підвищення цін на стадії пожвавлення роздрібні ціни “запізнюються” стосовно оптових, оптові ціни на споживчі товари “відстають” у зростанні від оптових цін на блага виробничого призначення, заробітна плата має тенденцію “відставати” від ринкових цін. На стадії депресії оптові ціни знижуються швидше від роздрібних, ціни на сировину падають швидше, ніж оптові ціни на споживчі блага.

Мітчелл критикує і класичну школу, і маржиналістів за зосередження уваги на механічних законах попиту й пропозиції та ігнорування внутрішніх рушійних сил поведінки людини. Для Мітчелла *вирішальною силою є грошова система*. Гроші нав'язують безтурботній людській природі тверду дисципліну, стандартизують потреби, змінюють психологічні настанови людей.

Література: 1, 3, 9, 11, 12, 16, 18, 23, 31.

Тема 8. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

ПЛАН

1. Роль реформ 1848 та 1861 років у становленні ринкових відносин в Україні. Характерні особливості розвитку економіки України в пореформений період.
2. Українська економічна думка про необхідність та труднощі реформування національного господарства.
3. Маржинальні дослідження в Україні.
4. Економічне вчення Тугана-Барановського.

1. Роль реформ 1848 та 1861 років у становленні ринкових відносин в Україні. Характерні особливості розвитку економіки України в пореформений період

Панщинна система господарювання у Східній Галичині, Закарпатті та Буковині, що входили до складу Австрійської імперії, була малоефективною, гальмувала розвиток господарства і вимагала ліквідації кріпацтва, хоча становище західноукраїнських селян порівняно з їхніми земляками в Російській імперії було значно кращим. Габсбурги-реформатори, передусім імператриця Марія-Тереза та її син Йосиф II, прагнули поліпшити стан селянства – найчисленнішого класу імперських підданих, а отже, головного джерела збирання податків для державної казни. *Найбільшій експлуатації зазнавали селяни Галичини:* під час літніх сільськогосподарських робіт панщина тут досягала 6 днів на тиждень. Тому імператор Йосиф II (1780-1790) проголосив своїми патентами *ряд змін в аграрній сфері краю*, які передбачали звільнення селян від особистої залежності від поміщиків; обмеження панщини, розмір якої залежав від майнового стану селянина, але не міг перевищувати 3 днів на тиждень (наприклад, панщина для халупників і комірників не могла перевищувати 12 днів на рік); суд над селянами мав здійснювати не пан, а спеціально призначений державний чиновник; заборонялося збільшення поміщицьких землеволодінь за рахунок “прирізки” селянських земель; сільським лихварям (як правило, євреям), які відмовлялися займатися сільським господарством, заборонялося проживати у селі тощо.

Найголовнішим наслідком йосифінських реформ було те, що вони хоч і не ліквідували соціального конфлікту між поміщиками

і селянами, все ж перевели його в сферу закону. Хоча селянські бунти раз за разом вибухали в Галичині, але здебільшого селяни у боротьбі з поміщиками вдавалися не до вил і сокири, а до захисту закону. До середини XIX ст. у Східній Галичині практично не було села, яке б не судилося зі своїм поміщиком.

Проте тривалий час панщина залишалася вигідною панівним верствам Австрійської монархії – німцям, полякам, євреям, як і колоніальний статус західноукраїнських земель у цілому. Тому після смерті Йосифа II його наступники звели реформи нанівець, зокрема селянські повинності зросли майже вдвічі. *Галичина була “хлібною коморою” для Австрії й Німеччини.* Вона експортувала велику кількість збіжжя з панських маєтків, що приносило чималий зиск. Разом з тим сільське населення Східної Галичини періодично голодувало. І головна причина цього голодування в тому, що 43 % орної землі належало польським та іншим панам-дідичам, котрих налічувалося дещо більше ніж 50 тис., тоді як на майже 2 млн. 700 тис. селян припадало 57 % орної землі. Не дивно, що в першій половині XIX ст. Західною Україною прокотилося ряд селянських повстань і заворушень, які супроводжувалися пожежами та масовими вбивствами панів.

Поштовхом до ліквідації панщини стали революційні події 1848-1849 рр. в Австрії та інших країнах Західної та Центральної Європи. 18 березня 1848 р. угорський сейм видав закон про скасування панщини в країні, зокрема і в Закарпатті. 17 квітня 1848 р. австрійський уряд оголосив про скасування панщини в Галичині. Рішенням уряду від 1 липня 1848 р. цей закон було поширено на Буковину.

Закон (патент) про ліквідацію панщини в Галичині було проголошено народом 22 квітня 1848 р. на Великдень. Селяни оголошувалися вільними громадянами держави і звільнялися від панщинних повинностей.

7 вересня 1848 р. віденський парламент ліквідував примусову закупівлю селянами горілки та інших міцних напоїв, правом на виробництво і реалізацію яких (право пропінації) володіли поміщики.

Формально селяни мали зберегти за собою землі, якими користувалися до реформи, але під час роздачі наділів поміщикам були відведені найкращі угіддя, ще й прирізано частину селянських земель. У руках поміщиків на Східній Галичині опинилося 44 % земельної площі, на Буковині – 54 %, на Закарпатті – 70 %. *Селянська реформа загострила проблему так званих сервітутів, тобто лісів і пасовищ, за користування якими у пореформений період селяни мусили сплачувати визначену поміщиком ціну.* На практиці це означало, що юридичне вільний селянин потрапляв в економічне кріпацтво. Суттєво підривала селянське

господарство і сплата викупу за ліквідацію феодальних повинностей. Щорічні селянські платежі за “визволення” в Галичині перевищували річні прибутки поміщиків від орної землі. Показово, що навіть у цьому питанні виявлялася імперська дискримінація: галицький селянин сплачував суму втричі більшу, ніж чеський, у п’ять разів більшу, ніж німецький. Однак скасування вотчинної влади феодала, перетворення селянина на власника, отримання ним громадянських прав (обирати і бути обраним, самостійно визначати місце проживання тощо) сприяло перетворенню селянства на самостійну політичну силу, започатковувало новий політичний етап боротьби населення Галичини, Буковини та Закарпаття за своє соціальне та національне визволення, відкривало шлях до еволюційної модернізації аграрного сектора та переходу його на капіталістичний спосіб ведення господарства.

У Східній Україні цю реформу було проведено в 1861 р. Реформа була підготовлена всім ходом економічного розвитку Росії, який відкривав їй шлях до розвитку капіталізму, а кріпацтво перетворилося на гальмо для розвитку промисловості й сільського господарства. Кримська війна 1853-1856 рр., в якій Росія зазнала поразки, виявила економічну, технічну і військову відсталість царської Росії, гнилість кріпосницької системи. Нарешті, селянський рух набрав надзвичайно широкого розмаху. Хвиля селянських заворушень безперервно наростала. Панівні кола Росії почали розуміти необхідність скасування кріпосного права. *У 1857 р. було створено таємний комітет для підготовки реформи.* Згодом підготовку реформи очолив Головний комітет у селянській справі. Крім того, в губерніях були створені дворянські комітети для складання проектів реформи.

Реформа готувалася майже 5 років, і весь час точилась боротьба між окремими групами поміщиків про умови звільнення селян. Більшість поміщиків України були прихильниками звільнення селян або без землі, або з невеликими клаптиками землі, щоб забезпечити поміщиків робочими руками, а також за обов’язковий викуп землі й особи селянина. *19 лютого 1861 р. Олександр II підписав маніфест і “Положення про селян, звільнених від кріпосної залежності”.* До них належало “Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності”, де було викладено основні умови скасування кріпацтва; чотири місцеві положення (Великоросія, Лівобережжя, Правобережжя, Литва та Білорусія). Великоросійське положення одночасно стосувалося і трьох південних губерній України: Катеринославської, Таврійської і південної частини Харківської губернії, де переважало общинне землекористування. На Лівобережній Україні переважно з подвірно-сімейним

землекористуванням діяло Малоросійське місцеве положення. На Правобережній – Київська, Волинська, Подільська губернії, де також здебільшого було подвірне-сімейне землекористування, діяло окреме місцеве положення. Було також опубліковано положення про дворових селян та ін.

Реформа торкалася трьох найголовніших питань: 1) особи селянина; 2) наділення селян землею; 3) викупної операції.

На підставі “Загального положення” селянин ставав вільною людиною й одержував ряд громадянських прав: він міг займатися торгівлею та промисловістю, володіти рухомим і нерухомим майном, укладати договори, бути позивачем і свідком у суді, переходити в інші стани, вступати до навчальних закладів, брати участь в органах самоврядування та ін. Проте воля, яку здобули селяни, була обмеженою. Було збережено *сільську общину*, усі члени якої були пов’язані *круговою порукою – відповідальністю усіх за своєчасні платежі податків і викупних платежів за землю, відбування повинностей тощо*. Без згоди общини селянин не мав права вийти з неї. Поміщики втручалися в господарське життя сільських общин: без згоди поміщика не можна було змінювати сівозміни, розорювати нові землі тощо. Селяни залишалися нижчим станом. Вони сплачували подушний податок, відбували рекрутчину, зазнавали фізичних покарань. Крім того, до укладення викупних угод з поміщиками селяни залишалися тимчасовозобов’язаними, повинні були відбувати повинності, платити оброк або відбувати панщину. Вони підлягали вотчинній владі поміщика. Розуміючи складність питання визначення розміру наділів і суми викупу, держава надала на укладення угоди 2 роки, але в деяких місцевостях з різних причин селяни були тимчасовозобов’язаними 22 роки. *Тимчасовозобов’язаний селянин*, якщо володів наділом землі, що за реформою дорівнював вищому наділу, мусив або відбувати 70 днів (40 чоловічих, 30 жіночих) на рік панщини, або платити чинш, розмір якого становив від 6 до 12 крб. на рік. Після укладення викупної угоди селянин переходив на викуп, тимчасовозобов’язане становище припинялося.

9 років після реформи селянин не мав права відмовитися від землі й виходити зі складу сільської общини.

Нарешті, органи селянського управління, які було створено реформою (сільський схід, сільський староста, збирач податків, волосний схід, волосне управління, волосний староста тощо), залежали від представників царської адміністрації – мирових посередників з дворян та ін. Мирові посередники мали право скасовувати рішення сільських сходів, арештовувати або штрафувати селянських виборних. *Отже, владу окремого поміщика над селянами було замінено владою представників місцевого дворянства в цілому*. Грабіжницька суть реформи

яскравіше за все виявилась при визначенні розмірів наділів. Земля вважалася власністю поміщиків. Вони були зобов'язані надати селянину наділ. Наділення селян землею визначалося місцевими положеннями. Всю територію України було поділено на чорноземні, нечорноземні й степові губернії. В чорноземних і нечорноземних губерніях було дві норми наділу – вища і нижча, котрі співвідносились як 1:3, у степових – одна, указна – від 3 до 6,5 десятини залежно від місцевості. Землею наділялися ревільські душі – особи чоловічої статі, що досягли 12 років, і старші. Розміри наділів у чорноземних губерніях дорівнювали: нижчий – 0,9-2 десятини; вищий – 2,7-6 десятин, у нечорноземних – нижчий (1-2,3), вищий – 3-7 десятин. Були і місцеві особливості. Поміщики мали право забирати собі кращі землі, переносити селянські садиби, польові наділи в інші місця, прокладати дороги, де їм вигідно, тощо. Селяни не отримали лісів, пасовищ, водойм. На Лівобережній і Степовій Україні поміщики пересічно відрізали у селян майже 28 % загальної площі селянського землекористування. В окремих місцевостях відрізки були значно більшими. У Степовій Україні відрізки доходили до 70 %, а в Лукашівці Золотоніського району на Полтавщині вони становили 92 %. Зменшували наділи різними шляхами. Якщо селянин до реформи мав більше землі, ніж передбачалося нормами вищого наділу для даної місцевості, поміщик міг надлишок відрізати. У тих місцевостях, де були родючі ґрунти, поміщики були заінтересовані залишити собі якомога більше землі і пропонували селянам узяти безкоштовно 1/4 вищого наділу – це так звані дарчі або четвертні наділи. Такі наділи отримали 3,9 % селян. Поміщик мав право зменшити селянські наділи, якщо в нього залишалося менше третини всієї землі, яку він мав до реформи у чорноземних та нечорноземних губерніях, і менше половини – у степових. Зовсім не одержували землі селяни дрібнопомісних поміщиків, селяни Південного узбережжя Криму, двораки, місячники, солдати, бобилі, городники тощо. З 2,5 млн. ревільських душ поміщицьких селян було обезземелено 440 тис. селян (9,2 %), близько 100 тис. дістали наділи до однієї десятини на ревільську душу. Середній наділ на Лівобережжі становив до 2,5 десятини, у Степовій – до 3,2, на Правобережжі – 2,9 десятини. Землю відводили сільській общині, а потім закріплювали за селянськими родинами згідно з кількістю ревільських душ у спадкове користування. *На Правобережній Україні були деякі особливості в проведенні реформи, викликані польським національно-визвольним повстанням 1863 р.* Тут селянам було повернуто всі відібрані в них після інвентарної реформи 1848 р. землі, не було відрізків і навіть зроблено деякі прирізки. Згідно із законом від 30 липня 1863 р. викуп селянських наділів був обов'язковим, суму викупу було зменшено пересічно на 20 %, а в деяких

місцевостях – на 40-50 %. Незважаючи на це, тут теж залишилося багато малоземельних і безземельних селян. Селян було пограбовано і при визначенні суми викупу. Було створено спеціальне “*Положення про викуп*”. За ним садибні ділянки селянин міг викупити в будь-який час, а польовий наділ – тільки за згодою поміщика. Причому селянин не міг примусити поміщика виділити йому наділ, а поміщик мав право примусити селянина перейти на викуп. Визначаючи суму викупу, поміщик орієнтувався не на ринкові ціни на землю, а на свій дореформений грошовий оброк. Поміщик бажав одержати таку суму грошей, щоб 6 % річних приносили йому дореформений грошовий оброк.

$$\frac{x \cdot 100}{6} = \text{Викупна сума},$$

де x – річний оброк.

Ці суми значно перевищували ціну землі. Селяни не могли сплатити їх відразу. Тому держава, захищаючи інтереси поміщиків, взяла на себе обов’язок сплатити 80 % всієї викупної суми, а 20 % сплачували селяни, якщо вони викупували повний наділ, або 75 % – за неповний. У цих умовах селяни ставали боржниками держави і мусили протягом 49,5 року платити щорічно по 6 % від боргу державі. Через це селяни мусили б сплатити суму втричі більшу, ніж було сплачено державою.

Тільки в 1906 р. під впливом революції 1905-1906 років уряд відмовився від стягнення заборгованості. До цього часу селяни 8 українських губерній сплатили тільки державі 382 млн. карбованців, в той час як їхній борг становив 166,8 млн. крб.

Таким чином, при проведенні реформи селяни були пограбовані і поміщиками, і державою.

Проте реформа мала велике значення для економічного розвитку України. Нею були знищені перепони для розвитку *капіталізму*, і він почав швидко розвиватися.

Реформа 1861 р. втягнула селянство в *товарно-грошові відносини*, змусила їх вийти на ринок, зробила можливою купівлю землі, продаж і купівлю робочої сили. Вона примусила селян підвищувати *товарність* їхніх господарств у зв’язку з необхідністю сплати викупних платежів. Господарства селян стають товарними, починається швидке розшарування селянства, з’являються нові типи сільського населення: сільська буржуазія та сільський пролетаріат. Саме вихід селян на ринок прискорив розшарування, тому що собівартість продукції в кожному господарстві різна, і той селянин, в якого вона була низькою, одержував більше прибутків, збагачувався і навпаки.

До *селянської буржуазії* належали селяни, що займалися торговим землеробством, а також власники невеликих торгових і промислових підприємств і закладів. Ця категорія в Україні в 90-х роках ХІХ ст. становила 15-20 %.

До *сільськогосподарських найманих робітників* належали мало-земельні й зовсім безземельні селяни, наймити, чорноробочі та ін. Вони становили 60 % усіх селян.

Невелику групу (20-25 %) становили *селяни-середняки*, що в більшості займалися натуральним господарством.

Заможні селяни були добре забезпечені землею, реманентом, худобою. В їхніх руках було близько 40 % надільної і приватної землі, 80 % орендної, понад 50 % робочої і продуктивної худоби. На одне господарство припадало майже 22 десятини землі, у той час як на один двір бідноти – 4 десятини, середнього селянства – 7 десятин.

Кожна з цих груп по-різному впливала на розвиток внутрішнього ринку, найбільше – сільська буржуазія та пролетаріат. Буржуазія виступала як продавець і покупець, пролетаріат – як покупець. Найменше значення мало середнє селянство, воно зверталось до ринку значно менше, задовольняючи свої потреби у власному господарстві.

Реформа 1861 р. змусила і поміщиків перебудувати свої господарства. *Ця перебудова складалася з трьох важливих частин:*

1) поміщики мусили перейти від використання праці кріпаків до вільнонайманої праці;

2) придбати власний інвентар, робочу худобу;

3) остаточно відмовитись від натурального характеру свого господарства і перетворити його в торгове, підприємницьке.

Природно, що такий перехід не міг відбутися швидко, оскільки, по-перше, не було умов для розвитку капіталістичного господарства, а саме: не вистачало людей, що звикли працювати за наймом, грошей, щоб купити машини, і, нарешті, поміщики не мали досвіду торговельно-підприємницької діяльності. По-друге, умови дозволяли поміщикам господарювати по-старому. Панщинна система господарства не була знищена зовсім, її було лише підірвано. Та обставина, що селяни не одержали пасовищ, луків, лісів, водойм, а також те, що селяни не одержали достатньо земель, змушувала їх орендувати землю в поміщиків. Поміщики за оренду примушували селян відробляти у своїх господарствах. Це не що інше як видозмінена панщина.

Крім того, збереглася можливість “позаконномічного примусу”: тимчасовозобов’язані селяни, кругова порука в общині тощо.

Усе це аж ніяк не стимулювало капіталістичну перебудову поміщицького господарства і давало поміщикам можливість жити по-старому.

Інтенсивна перебудова поміщицького господарства почалася з другої половини 70-х років XIX ст. і була викликана тим, що почав зникати середняк, основний орендар поміщицької землі й основний відробітник.

З іншого боку, перебудова – це придбання власного реманенту і робочої худоби, що тісно пов'язано із заміною праці кріпаків або відробітників. З кінця 70-х років XIX ст. розпочався період швидкого і систематичного застосування машин.

Нарешті, третя складова частина капіталістичної перебудови поміщицького господарства – пристосування його до ринку та перетворення в торгове, підприємницьке – виявилася в тому, що після реформи 1861 р. поглибилася територіальна спеціалізація сільського господарства.

Районом торговельного зернового господарства стала Степова Україна. Тут швидко зростали посівні площі. У Таврійській губернії, наприклад, посівні площі зросли на 244,5 %. 75-80 % зернової продукції становили пшениця та ячмінь – експортні культури.

Південна Україна стала районом вирощування льону-кучерявцю. Під цією культурою тут було зайнято 200 тис. десятин, у той час як в інших губерніях – 57 тис. десятин.

Районом торговельного бурякосіяння стала Правобережна Україна. На початку XX ст. посівні площі цукрових буряків на Правобережжі становили 75 % усієї земельної площі.

У Чернігівській, Київській губерніях, Степовій Україні розширювалися посіви картоплі, яка в більшості йшла на винокуріння й картопляно-крохмальне виробництво. З 1870 до 1900 року посівні площі під картоплею зросли майже втричі, а частка картоплі в загальній масі переробленої на горілку сировини – з 9,1 до 70,8 відсотка.

Чернігівська і Полтавська губернії посідали перше місце за розмірами посівів тютюну та виробництвом тютюнових виробів.

Торговельну спеціалізацію названим районам надавали, головним чином, розташовані там поміщицькі й деякою мірою селянські господарства.

На Півдні України розвивалося торговельне тваринництво: конярство, вівчарство. На Правобережжі вирощували велику рогату худобу.

Проте скорочувалися посіви жита. У зв'язку зі скороченням площ кормових угідь у селянських господарствах зменшилась кількість худоби, переважно овець і волів.

Розвиток промисловості та міст збільшив попит на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку і зменшив експорт худоби. Експорт коней зріс. Зріс експорт птиці, яєць і коров'ячого масла.

Процес капіталістичної перебудови проходив для поміщицьких господарств хворобливо. Відчуваючи постійний брак грошей для придбання дорогих машин і найму робочої сили, поміщики продавали частину своїх земель або закладали їх у банки (зокрема в Дворянському банку, спеціально створеному в 1885 р.). За 1863-1902 рр. було продано 25,6 млн. десятин землі. За 1877-1905 рр. дворянське землеволодіння в Україні скоротилося на 32,5 %. Найшвидше воно скорочувалося в Південній Україні – на 49 %, на Лівобережній – на 35 %, на Правобережжі – на 25 %. Повільне зменшення у поміщиків земель на Правобережній Україні пояснюється кількома причинами. Тут і політика царського уряду, котрий після повстання 1863 р. сприяв поширенню російського поміщицького землеволодіння, і, головне, те, що тут ще до реформи 1861 р. успішно розвивалось поміщицьке підприємництво, пов'язане з цукровою промисловістю.

Зростала заборгованість поміщиків різним кредитним установам, у 1903 р. вона становила 676 млн. крб.

Таким чином, розвиток капіталізму сприяв зростанню продуктивних сил, продуктивності праці в сільському господарстві, феодалське землеволодіння перетворювалось у буржуазне.

Збереження поміщицького землеволодіння, селянське безземелля і малоземелля, оренда, відробітки гальмували розвиток промисловості й створювали надлишок робочої сили в країні. Наприкінці ХІХ ст. в Правобережній і Лівобережній Україні він становив приблизно 2 183 тис. осіб. Найбільший надлишок робочої сили був у селах Київської, Полтавської і Подільської губерній – більше ніж 30 % дорослого чоловічого населення.

Основна маса селян йшла на заробітки в Степову Україну, Бессарабію, на Дон, Кубань, Нижнє Поволжя тощо. Йти на заробітки було зовсім непросто: де існувала община, потрібна була її згода, було ще багато інших формальностей. Незважаючи на це, з кожним роком кількість відхідників збільшувалась. За 40 років (з 1861 до 1900 року) видача паспортів відхідникам збільшилась більш як у 10 разів.

Наприкінці ХІХ ст. великих розмірів набуває переселення селян на схід Російської імперії. Після реформи 1861 р. переселення заборонялося, оскільки це позбавляло уряд регулярної виплати викупної суми, податків у повному обсязі, виконання різноманітних повинностей, а поміщиків – дешевої робочої сили, зниження плати за оренду землі. Переселення було викликане багатьма дуже складними умовами.

Зростання обезземелювання, важких умов життя, складність відходу на заробітки, обмеження переселення надзвичайно революціонізувало селян. *Протягом усієї другої половини ХІХ ст. селянство виступало*

за ліквідацію поміщицького землеволодіння, проти тяжких умов життя. Тільки в 60-х роках XIX ст. в Україні відбулося близько 2 870 селянських виступів, в яких взяло участь понад 2,2 млн. осіб.

Скасування кріпосного права створило сприятливі умови для розвитку капіталізму: розширило внутрішній ринок для промислової продукції і ринок робочої сили за рахунок селян, які зовсім не одержали землі або одержали дарчі й мінімальні наділи; прискорило нагромадження капіталів. Унаслідок цього в пореформений час в Україні в 70-80 рр. XIX ст. завершується промисловий переворот, фабрика остаточно витісняє мануфактуру. Економіка починає розвиватися циклічно: піднесення, кризи, депресії.

60-ті роки – початок 70-х XIX ст. позначилися піднесенням у розвитку промисловості. Будувалося багато залізниць. Це було викликано необхідністю доставки хліба, вугілля, інших товарів до чорноморських та азовських портів. Спорудження першої залізниці в Україні почалося у 1863 році, й на кінець 80-х років XIX ст. тут була створена ціла система залізниць. Вони сполучали між собою центр Російської імперії з Донбасом, азовськими, чорноморськими портами, Західною Європою. Одеса стала головним портом з вивозу зерна, Маріуполь – вугілля. З'явилися великі залізничні вузли: Київ, Харків, Катеринослав, Кременчук, Одеса. За 1865-1890 роки в Україні було побудовано 6 350 верст залізниць. *Широке будівництво сприяло розвитку внутрішнього ринку країни.*

Після реформи 1861 р. занепадає головна паливно-металургійна база Росії – Урал, і на 1-ше місце виходить Донецько-Придніпровський вугільно-металургійний регіон. Набирає великого значення Південно-Західний цукровий район. Україна стає одним із головних і найбільш розвинутих центрів імперії.

У зв'язку з розвитком промисловості підвищилась потреба в паливі. Це сприяло розвитку кам'яновугільної промисловості Донбасу. Він починає витісняти інші райони видобутку вугілля. Якщо в 1860 р. він давав майже 33 % вугілля всієї імперії, то в 1900 р. – уже 68,9 %. Сюди почали вкладати капітали іноземці. Місця дрібних малопродуктивних шахт зайняли великі з видобутком 1-2 млн. пудів вугілля на рік.

Проте та кількість вугілля, що її видобували в імперії, не задовольняла потреб зростаючої промисловості, вугілля доводилося імпортувати. Власники шахт, щоб не знижувати високі ціни на вугілля, намагалися підвищення мита на імпортоване вугілля. Техніка на шахтах була надзвичайно примітивна, і власники шахт нічого не робили для її модернізації, тому що мали у великій кількості дешеву робочу силу.

Недостатньо розвинутою була і металургійна промисловість. Розвиток промисловості взагалі й будівництво залізниць зокрема підвищили попит на метал. В Україні починається розвиток залізорудної промисловості. Україна стає центром видобутку залізної руди. За 1870-1900 роки видобуток її тут зріс у 158 разів, у той час як на Уралі – тільки в 4 рази. Головною базою видобутку залізної руди стає Криворіжжя.

Поєднання донецького вугілля і криворізької руди сприяло розвитку металургії. На початку 1900 р. в Донбасі й Кривому Розі було 17 великих чавуноливарних заводів і близько 100 дрібних. На початок ХХ ст. Україна давала понад 52 % усієї продукції чавуну.

2. Українська економічна думка про необхідність та труднощі реформування національного господарства

У пореформений період в Росії панівним напрямом продовжує залишатись класична політична економія. Економічна теорія класиків обґрунтовувала необхідність природного розвитку економіки в умовах вільної конкуренції та невтручання держави в економіку. Українські економісти не просто сприйняли ці ідеї, а розроблювали власні теоретичні положення, виходячи з конкретних завдань економічного розвитку країни, та здійснили свій внесок у світову науку.

Помітну роль у розвитку економічної науки в Україні у 50-90-х рр. ХІХ ст. відіграв видатний учений та державний діяч, київський професор **Микола Бунге** (1823-1895). Свою теоретичну концепцію він виклав у працях “Основи політичної економії” (1870) та “Нариси політико-економічної літератури” (1895). Теоретичні погляди та розробка проблем економічної політики М. Бунге не відзначались стрункністю й послідовністю. Він не був прихильником теоретичної концепції якоїсь однієї економічної течії, його погляди характеризувались еkleктичністю, деякі явища він пояснював, поєднуючи прямо протилежні висновки різних економічних шкіл.

Спочатку (у 50-70-х роках ХІХ ст.) М. Бунге міцно стояв на позиціях *економічного лібералізму*, поділяючи погляди А. Сміта, Т. Мальтуса і особливо Дж.С. Мілла. Під їхнім впливом він розглядав процес розвитку капіталізму як природний і об’єктивно зумовлений змінами в суспільному виробництві, виступав за вільний розвиток приватної ініціативи, необмежену конкуренцію, невтручання держави в економічні процеси.

Услід за А. Смітом М. Бунге підкреслював, що приватні економічні інтереси збігаються із суспільними через поділ праці – незалежно від дійсних намірів людей. Гармонія соціальних відносин, міркував учений,

можлива лише за умови, коли суспільний устрій ґрунтується на природних суспільних законах – законах конкуренції, які створюють умови для доцільного та ефективного економічного розвитку. Будь-які інші форми організації господарської діяльності М. Бунге вважав неприродними, такими, що не відповідають людській суті.

З класичних ліберальних позицій М. Бунге трактував і теоретичні основи економічної політики. Він рішуче відкидав державний економічний протекціонізм як метод впливу на економічне життя, вважав, що він позбавляє виробників стимулів суперництва та постійного саморозвитку, стримує здешевлення продукції та розвиток технічного прогресу. Природний порядок речей, на його думку, встановлює тільки режим вільної, нічим не обмеженої торгівлі, тобто фритредерство (вільна торгівля). Вільне підприємництво і вільна торгівля найповніше відповідають економічним інтересам як окремої особи, так і всього суспільства, сприяють концентрації і централізації промисловості та кредитних ресурсів. У результаті велике капіталістичне виробництво позбавляє людство від примітивного патріархального устрою і породжує нові прогресивні форми організації виробництва – акціонерні компанії.

Політичну економію М. Бунге розглядав як науку, що “досліджує суспільні сторони господарських явищ і законів, яким ці явища підпорядковані”. Серед них чільне місце відводилося вартості або цінності. Водночас М. Бунге був непослідовним у тлумаченні цієї категорії. Спочатку він розглядав вартість, спираючись на висновки *Т. Мальтуса*, тобто як властивість засобів, які людина не може придбати безоплатно. Величина цінності тут визначається співвідношенням попиту та пропозиції, які залежать від корисності, праці та матеріальних витрат. Згодом він почав трактувати цінність благ з позицій теорії “*трьох факторів*” *Ж.-Б. Сея*. У кінцевому підсумку в цьому питанні М. Бунге став на позиції *австрійської школи*, визначаючи цінність благ суб’єктивною оцінкою їх корисності.

Останнє трактування Бунге набуло розвитку в дослідженнях його послідовників, тому він вважається основоположником так званої ***київської економічної школи*** – суб’єктивно-психологічного напрямку української політичної економії.

У концепції розподілу М. Бунге поєднуються теорія “*трьох факторів*” *Ж.-Б. Сея* та теорія “*економічних гармоній*” *Ф. Бастіа* і *Г.Ч. Керрі*. Якщо вартість створюється працею, капіталом і землею, на думку українського економіста, то вона розподіляється між найманими робітниками, підприємцями і землевласниками у формах заробітної плати, прибутку і ренти. Водночас він заперечив висновок *Д. Рікардо*, ніби

прибуток є відрахуванням від заробітної плати, наголошуючи на тому, що таке твердження визначає антагонізми між провідними класами суспільства і стає аргументом на користь прибічників соціалізму. Частка доходів, на думку М. Бунге, визначається лише участю факторів, власниками яких є робітники, підприємці та землевласники, у виробництві, у їх суперництві. При цьому він дещо відходить від принципів класичного економічного лібералізму і стверджує, що тільки держава спроможна посприяти справедливому розподілу доходів і забезпечити “гармонію економічних інтересів у країні”.

М. Бунге був послідовним *противником соціалістичних ідей і марксистської політичної економії*. Натомість він високо оцінював внесок Ф. Бастіа та Г.Ч. Керрі за критику рикардіанського висновку про альтернативність прибутку і заробітної плати, за їхні теорії “гармонійного розвитку” і “класового миру”, які навели аргументи в боротьбі з соціалістичними ідеями, які в цей час поширювалися в Україні.

Професор політичної економії і статистики Київського університету **Афіноген Антонович** (1848-1917) вважав основним питанням політичної економії, від якого залежить розуміння всіх інших питань цієї науки, проблему цінності благ. Їй він присвятив спеціальне дослідження – “*Теорія цінності*” (1877). Запропонована Антоновичем теорія вартості враховує виробництво, розподіл і споживання та базується на теорії факторів виробництва Сея в поєднанні з теорією Маркса.

Спираючись на власну концепцію цінності, А. Антонович сконструював свою концепцію розподілу, яка ґрунтується на уявленні, що кожен економічний суб’єкт – найманий робітник, підприємець чи землевласник – одержує ту частку доходу, яку створив. Поділяючи погляди Ф. Бастіа та Г.Ч. Керрі стосовно гармонії економічних інтересів учасників виробництва, А. Антонович зробив висновок про її зростання і досягнення, зрештою, повної рівності між ними, що визначить справедливу частку кожного в доходах.

3. Маржинальні дослідження в Україні

У 70-80-х роках ХІХ ст. українська політична економія починає сприймати ідеї *маржиналізму*. Українські економісти проводять жваві дискусії з питань предмета політичної економії та економіксу, економічної природи категорій “цінність” і “гранична корисність”, висуваючи часом досить оригінальні їх трактування.

Професор Новоросійського університету в Одесі **Михайло Вольський** у праці за назвою “Завдання політичної економії та її співвідношення з іншими науками” (1872) у центр свого дослідження поставив проблему предмета політичної економії. *На його думку, пред-*

метом економічної теорії є “праця із суспільного погляду”, яка охоплює всі сфери матеріальної і духовної людської діяльності. Політична економія має бути наукою про людину, її діяльність, що спрямована на задоволення матеріальних і духовних потреб. Таке трактування предмета політичної економії перегукується з трактуванням маржиналістів. Не випадково вартість, яку він називає цінністю, М. Вольський виводив із суспільної корисності благ.

Водночас в Україні в 90-х роках ХІХ ст. маржиналізм ще не набув широкого поширення, а більшість теоретиків сповідували принципи або класичної політичної економії, або марксистського економічного вчення. У цей час в основі більшості університетських курсів політичної економії була марксистська теорія вартості.

Проте вже наприкінці 90-х років ХІХ ст., а особливо на початку ХХ ст., більшість українських дослідників почали схилитися до принципів *неокласичної теорії*, яка розвивалася на ґрунті маржиналізму. *Популярним стає суб’єктивно-психологічний напрям економічних досліджень, теорії попиту та пропозиції, загальної економічної рівноваги, виробничих ресурсів, які розроблялися неокласичною теорією і соціальною школою.* Особливо плідно їх здобутки використовувала українська “математична” школа в економічній теорії.

У руслі цих процесів переглядалося багато положень не тільки класичної, а й марксистської політичної економії, ставлення до висновків якої кардинально змінилося в негативному плані. Колишні її прихильники сприймають теоретичні та методологічні засади, філософську основу насамперед неокласичної теорії.

За цих умов поширилася *суб’єктивно-психологічна концепція* так званої київської економічної школи, яку започаткував **М. Бунге**, а його наступником на межі двох століть став **Дмитро Піхно** (1853-1913), професор політичної економії Київського університету.

У працях Д. Піхна “Закон попиту і пропозиції: до теорії цінності” (1886), “Основи політичної економії” (1890) та ін. розвивалися уявлення про обмін і споживання як основні сфери економічних досліджень, про корисність речей як джерело і мірило цінності та ціни, основні засади теорії попиту та пропозиції. Він досліджував роль потреб у формуванні попиту, їх конкретні форми, класифікуючи їх за родами та видами.

Найвідомішими представниками суб’єктивно-психологічного напрямку в економічних дослідженнях в Україні на початку ХХ ст. були Р. Орженцький, О. Білімович, М. Туган-Барановський та Є. Слуцький.

Роман Орженцький (1863-1923), оригінально обґрунтовував основні засади маржиналізму. Зокрема, у праці “Корисність і ціна: політико-економічний нарис” (1895) він ґрунтовно виклав і проаналізував теорію граничної корисності фундатора австрійської економічної школи К. Менгера, дав історико-філософське трактування і обґрунтування психологічного напрямку в дослідженні економічних явищ, оцінив його переваги перед класичною школою політичної економії, розкрив суть теорії граничної корисності австрійської школи маржиналізму. Вчений розвинув ідеї Ф. Візера і Е. Бем-Баверка, увівши до наукового обігу поняття “об’єктивна оцінка ціни”, або “розцінки”, як він її називав, визначив її максимальне та мінімальне значення, критерій поділу благ на споживчі та продуктивні. Тут Р. Орженцький поширив принцип граничної корисності на оцінку витрат виробництва за теорією продуктивності ресурсів, звернув увагу на взаємозалежність між ціною та витратами виробництва благ.

З часом Орженцький все більшу увагу приділяв соціальному обґрунтуванню економічних явищ. Він наголошував, що економічна поведінка суб’єктів господарювання, цінність і ціна є уже не тільки продуктом суб’єктивної оцінки виробників і споживачів, а й результатом дії об’єктивних соціальних факторів, зокрема обмеженості ресурсів. При цьому він звертав увагу на те, що соціальні фактори створюють значні обмеження поведінки індивіда. У кінцевому підсумку український учений дійшов висновку, що цінність і ціна формуються не на особистих, а на суспільних оцінках корисності благ.

Професор політичної економії Київського університету **Олександр Білімович** (1876-?) продовжував традиції “київської” суб’єктивно-психологічної школи в політичній економії, започатковані М. Бунге та Д. Піхном. Розвиваючи та пропагуючи ідеї австрійської школи граничної корисності, він вбачав її заслугу насамперед у тому, що вона аргументовано заперечила висновки марксистського економічного вчення – про трудову вартість, додатковий продукт, двоїстий характер праці, робочу силу як товар, капіталістичну “експлуатацію” та ін.

У праці “До питання про розцінку господарських благ” (1914) О. Білімович обґрунтовує психологічну теорію цінності, пов’язує останню з потребами, з яких виводить величину господарської цінності благ, і пропонує власну їх класифікацію. Цінність дослідник розглядає як продукт суб’єктивних оцінок людей, а її величину, як і К. Менгер, пов’язує з інтенсивністю потреби в певному продукті та його запасом. Однак, на відміну від засновника австрійської школи з його кардиналістським підходом, О. Білімович заперечував не тільки практичну, а й теоретичну можливість вимірювання таких суб’єктивних величин, як

інтенсивність потреби, гранична корисність окремого блага, його суб'єктивна цінність, розвиваючи ординалістський підхід до оцінки граничної корисності.

О. Білімович у праці “Соціальна теорія розподілу” (1916) доповнив теорію граничної корисності положеннями теорії витрат виробництва, а також у власній інтерпретації подав теорію “зумовленої” *вартості*. При цьому він вважав, що ціна споживчих благ регулюється цінами виробничих факторів або продуктивних благ, кожне з яких має свою продуктивність і створює відповідні вартість і дохід. Дохід на кожен з факторів виробництва визначає ціну останнього. З позицій австрійської школи український економіст розглядав прибуток, який він визначав як різницю між оцінками теперішніх благ – заробітної плати, споживчих та продуктивних благ, і майбутніх благ – праці та капіталу, тобто як результат очікувань капіталу. Рівень заробітної плати та прибутку він поставив у залежність від граничної продуктивності праці та капіталу.

Представники українського маржиналізму були добре обізнані з досягненнями цього напрямку економічної теорії на Заході та в Росії, насамперед із теоріями “математичної” школи в економічній теорії. О. Білімович найкраще для тогочасної української та російської наукової літератури описав переваги і недоліки застосування математичних методів в економічних дослідженнях. Найважливіші свої розробки в цьому напрямі О. Білімович здійснив після 1918 р., коли вже перебував в еміграції. Досить вказати, що саме український економіст надав найкращу математичну інтерпретацію “Економічної таблиці” Ф. Кене і розробив ряд математичних моделей динамічної економічної рівноваги.

Найвизначнішим українським представником “*математичного*” напрямку економічних досліджень став учений зі світовим ім'ям **Євген Слуцький** (1880-1948). Він був фундатором маржиналістської *математичної теорії споживання*. Розпочалося дослідження цієї проблеми з публікації у 1915 р. в одному з італійських часописів статті Є. Слуцького “До теорії балансу бюджету споживача”. Саме ідеї та методологія цієї статті започаткували якісно новий етап у розвитку теорії попиту, визначили принципово нові підходи до проблеми взаємозв'язку ціни, попиту та функції корисності.

До цього в середовищі маржиналістів і неокласиків панувала кардиналістська концепція оцінки поведінки споживача, яку започаткували учені австрійської школи. Вона виходила з можливості суб'єктивної оцінки споживачем абсолютного значення величини граничної корисності блага. Відштовхуючись від відомих розробок Л. Вальраса,

Ф. Еджворта, В. Парето, український маржиналіст тісно пов'язав функцію корисності, яка визначала надання переваг споживачем певній корисності благ, з динамікою ціни та грошових доходів споживача. *Застосувавши складний математичний апарат, Є. Слуцький виявив умови, за яких функція корисності досягає свого максимуму, та запропонував способи обчислення її параметрів.* Він розробив математичні методи, які дають змогу досліджувати величини функції корисності та функції попиту залежно від руху цін і зміни доходів споживача.

Ідеї Є. Слуцького, викладені в невеликій публікації 1915 р., стали основоположними в розвитку сучасної *ординалістської версії*, споживацької поведінки та сучасної теорії попиту.

4. Економічне вчення Тугана-Барановського

Найбільш знаним економістом-теоретиком України за всю її історію, без сумніву, був учений світового рівня **Михайло Туган-Барановський** (1865-1919). Особливо помітний його внесок у світову економічну думку в галузі маржинальних досліджень.

Визначний український економіст, аналізуючи стан економічної думки кінця ХІХ ст., відзначив зміну напрямку загального її плину. У книзі “Нариси з новітньої історії політичної економії та соціалізму” (1906) він зробив висновок про *загальну кризу економічної теорії* та її розгалуження на три основні напрями: перший захищає нерегульований товарно-господарський лад; другий пропагує соціалістичну ідею як антипод першого; третій намагається зберегти товарно-господарський лад, для чого пропонує посилити державне втручання в економічне життя.

До першого напрямку вчений відносив класичну політичну економію і маржиналізм австрійської та математичної економічних шкіл, *до другого* – ортодоксальну марксистську політичну економію, *до третього* – історичну та соціальну економічні школи. Ці основні напрями розвитку політичної економії та відповідні їм школи, на його думку, виникли як альтернативні й розвивалися у конфронтації одна до одної, при цьому перший і третій об'єднувалися проти марксизму та його революційної доктрини.

Варто зазначити, що на початку ХХ ст. сам М. Туган-Барановський давно відійшов від *ортодоксального марксизму* і більше схилився до *маржиналістських концепцій*, залишаючись *соціалістом*.

Водночас економічні погляди українського економіста виявилися настільки оригінальними, що не вкладаються у рамки якогось одного напрямку економічної думки. Широкого визнання набули його економічні теорії: психологічна цінність, економічні цикли, соціальна теорія розподілу, кон'юнктурна теорія грошей та ін.

Розробку *психологічної теорії цінності* 25-річний М. Туган-Барановський розпочав статтею “Вчення про граничну корисність господарських благ як причину їх цінності” (1890), в якій висловив думку про те, що теорія граничної корисності австрійської школи, якщо її правильно розуміти, є підтвердженням теорії трудової вартості, а протистояння цих теорій ґрунтується на різних підходах до проблеми цінності: об’єктивному – у Д. Рікардо і К. Маркса та суб’єктивному – у К. Менгера.

Український учений намагається довести, що обидва принципи оцінки цінності узгоджуються між собою. На цьому ґрунті він сформулював закон або “*теорему цінності*”, за яким граничні корисності господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційні їхнім трудовим вартостям.

Ідея молодого вченого про вплив на величину вартості як *об’єктивних факторів – затрат праці*, так і *суб’єктивних – корисності благ* стала важливим здобутком світового значення. Водночас цим

синтезом він заявив про власний шлях в економічній науці, який ґрунтується на засадах поєднання трудової теорії вартості й теорії граничної корисності. Тим самим М. Туган-Барановський розриває з ортодоксальним марксизмом, прихильником якого він спочатку був.

Український економіст став також фундатором сучасної *інвестиційної теорії, економічних циклів*, основні положення якої виклав у працях “Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя” (магістерська дисертація, 1894), “Російська фабрика в минулому та сьогодні” (докторська дисертація, 1899) та ін. Тут він з’ясовує причини циклічності та економічних криз, їх періодичність і неминучість у ринковій економіці.

Критично проаналізувавши найбільш відомі на той час теорії відтворення, криз і ринків, український дослідник довів некоректність теорії криз французького економіста Ж.-Ш. Сисмонді, який причиною циклічності та криз називав недоспоживання народних мас, що нібито звужує можливості розширеного відтворення. Натомість М. Туган-Барановський позитивно сприйняв “теорію ринків” Ж.-Б. Сея, за якою пропозиція товарів породжує попит на них, встановлюючи рівновагу ринків, а також висновок Д. Рікардо стосовно можливостей зростання капіталістичного виробництва. Водночас учений дотримується погляду, за яким ринок керує виробництвом, а не виробництво ринком, що ближче до висновків Ж.-Б. Сея, а не Д. Рікардо і К. Маркса.

За допомогою схем відтворення М. Туган-Барановський довів можливість розширення суспільного виробництва за одночасного ско-

рочення суспільного споживання без будь-якого порушення рівноваги між сукупною пропозицією і сукупним попитом. *В основу своєї теорії криз учений поклав ідею про зв'язок циклічних коливань промислового виробництва з періодичним нагромадженням основного капіталу. Він прямо стверджує, що “періодичні кризи викликаються періодичною зміною розширення і скорочення виробництва основного капіталу”.*

Нагромадження капіталу, вважає дослідник, за повної неорганізованості національного виробництва, за анархії, яка панує на товарному ринку, неминуче призводить до криз. *Виходячи з цього учений дійшов до висновку, що внутрішнім рушієм економічних коливань та економічної активності є рух інвестицій.* Циклічні коливання, зміна періодів піднесення і спаду відбуваються спочатку в галузях, що виробляють засоби виробництва, потім в обробних галузях, потім у добувних, у виробництві, зрештою, у галузях, де виробляють предмети споживання. *Тому збільшення або зменшення інвестицій у галузі, де виготовляють засоби виробництва, викликає мультиплікаційний ефект зростання чи спаду економічної активності в усіх галузях.*

Однак, якщо в Ж.-Б. Сея попит і пропозиція збалансовуються автоматично, а пропозиція зумовлює негайне перетворення заощаджень в інвестиції, то М. Туган-Барановський враховує можливість невикористання частини доходів на закупівлі товарів або інвестування виробництва, тобто вважає, що частина заощаджень не перетвориться в інвестиції. Проте і в Ж.-Б. Сея, і в М. Тугана-Барановського зв'язок між заощадженнями та інвестиціями є головною пружиною економічної активності. У свою чергу, обсяг інвестицій залежить від обсягу кредиту грошового капіталу. Обмеженість банківських ресурсів, їх непропорційне розміщення між різними сферами економіки звужує інвестиційні можливості, що й породжує економічні кризи.

Інвестиційна теорія циклів, фундатором якої став М. Туган-Барановський і яка згодом стала провідною в поясненні економічної циклічності, відкрила якісно новий етап у дослідженні проблеми циклічності, започаткувала сучасну *теорію кон'юнктури*, справила величезний вплив на подальший розвиток світової економічної теорії. Ідеї українського економіста пізніше використовувались такими провідними теоретиками, як А. Пігу, Р. Хоутрі, Дж.М. Кейнс, Р. Кан, Дж. Гікс та ін.

Зокрема, М. Туган-Барановський висловив *ідею мультиплікації інвестицій*, яка лише наприкінці 20-х років ХХ ст. відродилась у дослідженнях Р. Кана, а Дж.М. Кейнс на її основі в 30-х роках ХХ ст. побудував свою загальну теорію зайнятості та макроекономічної рівноваги. Теорія кон'юнктури українського вченого була покладена в основу вчення

про циклічність економічного розвитку та “довгі хвилі кон’юнктури” його учня – видатного російського економіста М. Кондратьєва.

Оригінальну *соціальну теорію розподілу*, відмінну від класичної, марксистської чи неокласичної, М. Туган-Барановський розробив у працях “Теоретичні основи марксизму” (1905) і “Соціальна теорія розподілу” (1913).

Він виходив із того, що будь-які існуючі теорії вартості, цінності та ціни несумісні методологічно з теорією розподілу. Зокрема, дослідник вважав невдалою спробу пояснити проблему розподілу доходів з позицій рикардіанської чи марксистської версій теорії трудової вартості. *Український учений виокремив два основні чинники, від яких залежить заробітна плата*: 1) зростання продуктивної сили праці – економічний (об’єктивний) фактор; 2) соціальна сила робітничого класу – соціальний (суб’єктивний) фактор.

Зростання продуктивної сили праці він вважав основним чинником, адже підвищення продуктивності праці забезпечується науково-технічним прогресом, призводить до збільшення національного доходу та частки працівників у ньому. Соціальний фактор – сила робітничого класу, діяльність профспілок, спрямована на захист його інтересів, на думку вченого, визначає конкретний рівень пересічної заробітної плати, який має стійку тенденцію до підвищення.

За своєю *соціальною теорією розподілу* Туган-Барановський з’ясує і частку прибутку в національному доході. Прибуток розглядається як і дохід від власності на засоби виробництва. При цьому, якщо заробітна плата, як вважав дослідник, є доходом трудовим, то прибуток – нетрудовим, експлуататорським.

У кінцевому підсумку соціальна теорія розподілу ґрунтується на уявленні про боротьбу основних класів капіталістичного суспільства за поділ суспільного продукту. Величина частки, яка дістається кожному класові, з цих позицій залежить як від загального обсягу національного доходу, так і від соціальної сили кожного з класів. Водночас у зростанні сукупного продукту і підвищенні продуктивності праці зацікавлені всі класи, адже це збільшує обсяг доходу кожного з них. Тому в суспільстві, на думку українського вченого, виникає “гармонія соціальних інтересів”.

Новий методологічний підхід, застосований М. Туганом-Барановським під час дослідження проблем розподілу доходів, надав його *соціальній теорії розподілу* міжнародного значення і сприяв її світовому визнанню. Ідеї українського вченого у сфері дослідження проблем розподілу згодом розвивалися в працях Й. Шумпетера, Дж. Гікса та інших видатних теоретиків економічної науки.

Одним із перших у Росії М. Туган-Барановський звернув увагу на *монополізацію економіки у формі картелей і трестів*, вбачаючи в цьому

важливе явище розвитку світового господарства. Він зазначав, що в результаті утворення монополій споживачі обкладаються своєю даниною на їхню користь, але, зрештою, дійшов висновку, що держава здатна усунути шкідливий вплив монополій на економіку, обмеживши їхню діяльність.

М. Туган-Барановський зробив значний внесок у дослідження історії, теорії та практики кооперативного руху. Він став одним з основоположників *кооперативної теорії*.

Серед багатьох його праць з цієї тематики варто виділити головне дослідження – “Соціальні основи кооперації” (1919), в якому український учений здійснив глибокі теоретичні узагальнення цієї проблеми, використавши світовий і вітчизняний досвід. Наукові ідеї та практичні рекомендації цієї праці здобули визнання в усьому світі, справили значний вплив на подальшу еволюцію кооперативної теорії.

На думку М. Тугана-Барановського, кооперовані підприємства – єдина форма господарської організації, що виникла в результаті свідомої діяльності певних соціальних груп населення з метою перетворення існуючої системи господарювання. Якщо розвиток підприємницької, або капіталістичної, форми господарювання є природним, об’єктивним процесом, то кооперація, на думку дослідника, починає розвиватися внаслідок впливу на ринкове суспільство соціалістичного ідеалу, суть якого – у прагненні до економічної рівності усіх членів суспільства і соціальної справедливості на основі заперечення приватної власності.

З цього приводу вчений зазначає, що *кооперація за внутрішньою економічною природою має багато спільного з капіталістичним підприємництвом, однак вона є підприємництвом некапіталістичного типу. Капіталістичне підприємництво здійснюється заради прибутку, а кооперативне, за його переконанням, ніколи не має на меті тільки наживу.*

У боротьбі з капіталістичними принципами підприємництва Туган-Барановський вбачав суть кооперативного руху. *Кооперація служить не підприємцям, а тим, хто страждає від їх експлуатації. Кооперація, на думку українського економіста, стає формою захисту трудящих від натиску капіталу. З капіталістичним підприємництвом як типом господарської організації суспільства може боротися тільки кооперативне. Кооперація економіки – це боротьба за новий соціальний устрій мирними засобами, без насильства.*

На основі кооперативних теоретичних уявлень учений здійснив глибокий науковий аналіз основних типів і видів кооперації в усіх сферах і галузях економіки, детально проаналізував зарубіжний та вітчизняний досвід кооперативного руху.

Література: 4, 7, 9, 13, 14, 17, 21, 27, 29, 35.

Тема 9. ГОСПОДАРСТВО ТА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА В ПЕРІОД ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (перша половина ХХ ст.)

ПЛАН

1. Вплив Першої світової війни на розвиток господарств європейських країн та США. Версальська угода та її економічна суть.
2. Світове господарство в роки стабілізації. План Дауеса та Юнга, їх суть та мета.
3. Криза світового господарства 1929-1933 рр. та шляхи виходу з неї. Сутність політики “нового курсу” Ф.Д. Рузвельта.
4. Економічне вчення Дж.М. Кейнса.
5. Теорії конкуренції Е. Чемберліна та Дж. Робінсон.

1. Вплив Першої світової війни на розвиток господарств європейських країн і США. Версальська угода та її економічна суть

За роки *Першої світової війни*, яка тривала з літа 1914 р. до осені 1918 р., загальні людські втрати становили 36 млн. осіб. Війна принесла людству значні економічні, матеріальні й моральні втрати, призвела до загострення міждержавних економічних відносин. Значні території піддалися розграбуванню і руйнуванню. Було знищено близько 1/3 матеріальних цінностей країн-учасниць, а їх воєнні витрати становили 200 млрд. дол., у 12 разів перевищивши наявні золоті запаси [9, с. 166]. Мілітаризація економіки воюючих країн, їх господарська замкнутість, заміна ринкових господарських зв'язків неринковими, державне регулювання економіки досягли небаченого рівня. Виник дефіцит споживчих товарів, який змусив регулювати ціни та нормувати споживання.

Перша світова війна стимулювала економічний розвиток США. Воєнні дії не проводилися на їх території, США вступили у війну лише в квітні 1917 р., а тому людські втрати не перевищували 50 тис. убитими та 230 тис. пораненими.

Сполучені Штати Америки були головним постачальником воєнних матеріалів, продовольства та сировини для воюючих держав, вартість американського експорту за роки війни збільшилася більше ніж втричі. До початку 20-х років ХХ ст. США давали майже половину світового видобутку вугілля, близько 3/5 світового виробництва чавуну та сталі, 2/3 світового видобутку нафти, 85 % світового випус-

ку автомобілів. Змінюється й *фінансовий статус США*: вони перетворюються на основного кредитора європейських держав, а Нью-Йорк стає світовим фінансовим центром. Війна дозволила США *захотити основні світові ринки збуту та джерела сировини*. Вона прискорила процес концентрації промислового капіталу: до початку 20-х років більше половини індустріальних робітників і більше 2/3 промислового виробництва було сконцентровано в руках найбільших монополій. Таким чином, найважливішим підсумком розвитку США в 1914-1919 рр. було подальше збільшення їх економічної потужності, посилення позицій у світовій економіці, закріплення за ними становища наймогутнішої держави світу.

Англія в роки війни втратила близько 750 тис. чол. вбитих та 1,7 млн. чол. поранених, а також близько третини національного багатства. Була знищена більша частина військового флоту та 40 % торговельного, випуск промислової продукції зменшився на 20 %. Різко погіршився стан зовнішньої торгівлі, надзвичайно зріс дефіцит торговельного балансу. Загальні видатки на війну становили більше 10 млрд. фунтів стерлінгів, податки за роки війни зросли в 6 разів. Проте податки покрили менше третини воєнних видатків, решта коштів надійшла за рахунок внутрішніх та зовнішніх позичок, що призвело до зростання державного боргу. Внутрішній борг Англії зріс більше ніж у 10 разів, а зовнішній – майже в 1,4 раза, з яких більше 70 % припадало на США. Таким чином, *Англія з кредитора перетворилася на боржника американських банків* і за втратою промислової монополії почали втрачати й свою фінансову перевагу, поступаючись США.

Надзвичайно постраждала від війни *Франція*. Вона втратила 1,3 млн. чол., 750 тис. чол. залишилися інвалідами. На території Франції протягом війни велися бойові дії, десять департаментів, найбільш промислово розвинутих, були спустошені війною. З ладу виведено 6 тис. км залізничних та 52 тис. шосейних шляхів, зруйновано 550 тис. житлових будинків та близько 23 тис. фабрик, заводів і шахт, загинула половина торговельного флоту. Загальні збитки оцінювалися в 134 млрд. зол. франків. Фінанси Франції були підірвані, з країни-кредитора вона перетворилася на країну-боржника, державний борг Франції у 1920 р. становив 300 млрд. франків. У той же час певні умови *Версальської угоди* надзвичайно сприятливо вплинули на економіку Франції, на посилення її економічного потенціалу, сировинної бази та матеріального потенціалу важкої індустрії, що дозволило Франції, першій серед країн, що воювали, подолати наслідки війни та вийти на довоєнний рівень (1925 р.).

За роки війни *Німеччина* втратила 1,8 млн. чол. загиблих, 1,5 млн. – поранених, 900 тис. загинуло в результаті епідемій та голоду. У країні

панував економічний хаос, матеріальні ресурси були майже вичерпані, різко зменшилася продуктивність праці. Порівняно з 1913 р. обсяг промислового виробництва зменшився на 43 %. Була підірвана й фінансова система, адже лише прямі військові видатки становили 150 млрд. золотих марок. До того ж за рішеннями Паризької конференції Німеччина повинна була, крім значних територіальних поступок, ще й сплатити значні *репарації* країнам-переможцям.

Справжньою катастрофою для країни і народу став *Версальський договір*, підписаний 28 червня 1919 р. Згідно з цим документом територія Німеччини скоротилася порівняно з 1914 р. на 1/8, а населення – на 1/10. Умови угоди передбачали повернення Німеччиною провінцій Ельзасу та Лотарингії Франції, округів Мальмеді та Ейпен – Бельгії; Познань, частина Помор'я та Східної Пруссії передавалися Польщі, яка знову виникла на карті Європи. Данциг (Гданськ) проголошувався вільним містом, Мемель (Клайпеда) передавався під протекторат Ліги Націй (з 1923 р. – Литві). За рішенням плебісциту частина Шлезвігу перейшла до Данії (1920 р.), частина Верхньої Сілезії – до Польщі (1922 р.).

Як компенсація за зруйновані вугільні копальні Північної Франції та в рахунок репарацій Франції передається у користування Саарський вугільний басейн терміном на 15 років. До того ж демілітаризації підлягала Рейнська область Німеччини.

Німеччина втратила також усі свої *колонії* загальною площею 3 млн. км² з населенням 13 млн. чол., які були переділені між державами-переможцями. Втрата цих територій істотно звужувала площу виробничих та сировинних можливостей Німеччини.

За Версальською угодою Німеччина позбавлялася військово-морського флоту, армія обмежувалася 100 тис. чол. з 4-тисячним офіцерським корпусом. Істотному скороченню підлягало виробництво озброєння та військових матеріалів. Зі складу німецьких збройних сил повністю вилучалися військова авіація та підводний флот. Заборонявся також випуск танків, військових кораблів, отруйних та інших газів.

Відповідно до Версальської угоди Німеччина повинна була також відшкодувати збитки, яких зазнали країни-переможниці, у вигляді репарацій. *Система репарацій* (пізніше визначена у розмірі 132 млрд. золотих марок), економічні та фінансові зобов'язання включали виплати в золоті та товарах, поставки різного обладнання, вугілля, худоби, будівельних та хімічних матеріалів, утримання окупаційних військ, встановлення найбільш сприятливого режиму для судноплавства та торгівлі з країнами союзних держав.

Отже, умови Версальської угоди об'єктивно звужували сировинну базу Німеччини та погіршували умови розвитку галузей важкої ін-

дустрії взагалі. Значну роль у погіршенні економічної ситуації у повоєнній Німеччині відіграла також необхідність сплати репараційних виплат країнам-переможцям.

2. Світове господарство в роки стабілізації. Плани Дауеса та Юнга, їх суть і мета

20-ті рр. ХХ ст. характеризувались досить стійкими темпами економічного розвитку в провідних країнах світу, що дозволило їм зробити значний крок на шляху *структурної модернізації виробництва*. При цьому найбільш високі показники економічного зростання притаманні США, в історію економіки країни цей період входить за назвою "*проспериті*", тобто період процвітання. І хоча США, як і всі країни, що воювали в Першій світовій війні, переживали повоєнну кризу на попередньому етапі, викликану насамперед необхідністю конверсії та переведенням економіки країни на "мирні рейки", але вже у 1923 р. індекс промислового виробництва у Сполучених Штатах на 42 % перевищував довоєнний рівень. Особливих успіхів досягли такі галузі промисловості, як автомобілебудування, авіаційна, хімічна, гума, виробництва штучного шовку та радіоапаратури. Цьому сприяли розвиток серійного та масового виробництва, його спеціалізація, типізація та стандартизація.

Успішно впроваджувалися у виробництво *потокова та конвеєрна* системи, велика увага приділялася раціоналізації процесу праці тощо. Також значними, хоча і менш вражаючими, були досягнення інших країн – Англії, Франції, Італії, Японії та ін.

Більшість економістів вважали, що настала епоха "*вічного*" *процвітання*, але ж поза їх увагою залишалась низка факторів, як, наприклад, те, що поряд з процвітанням та прискореним розвитком нових галузей у деяких старих – вугільній, текстильній, суднобудівній, сільсько-му господарстві – спостерігався справжній *застій*. Не зверталася також увага на відносну вузькість внутрішнього ринку та недостатню інвестиційну активність населення, яка була обумовлена вкрай нерівномірним розподілом доходів.

Відродження господарства *Німеччини* та необхідність виконання рішень Версальської угоди вимагали серйозного реформування економіки країни.

Серед перших нагальних завдань найголовнішим стає *грошова реформа* (1923 р.), в основу якої було покладено ідею припинення інфляції та стабілізації валюти. Проведена реформа дозволила досить швидко впорядкувати бюджет та протягом 1924 р. навіть досягти певного перевищення надходжень над видатками.

Найважливішу роль у відбудові німецької промисловості й народного господарства в цілому відіграв так званий *план Дауеса*. У серпні 1924 р. на Лондонській конференції країн-переможниць була прийнята програма послаблення умов сплати репарацій, розроблена міжнародним комітетом експертів на чолі з чиказьким банкіром Ч. Дауесом. Саме ця програма отримала назву *репараційного плану Дауеса*. Згідно з планом, який набрав чинності 1 вересня 1924 р., репараційні платежі встановлювалися у розмірі від 1 до 1,75 млрд. зол. марок на рік протягом перших п'яти років дії плану, та по 2,5 млрд. зол. марок на рік у наступні роки. Джерелом виплат повинен був стати *спеціальний репараційний фонд*, який мав формуватися за рахунок митних зборів (50 %), збільшення непрямих податків та спеціального репараційного податку, що встановлювався на прибутки промисловості, торгівлі та транспорту (6 %). Передбачалася й *допомога з боку країн-переможниць*, насамперед США (уряду Німеччини було надано 800 млн. марок кредиту, що дозволило зміцнити державний бюджет), а також відкривалися широкі можливості для іноземних інвестицій у німецьку промисловість, які за час дії плану (1924-1928 рр.) досягли 21 млрд. марок. Над економікою Німеччини встановлювався контроль *Ліги Націй*.

Завдяки плану Дауеса економіка Німеччини вже наприкінці 1927 р. вийшла на довоєнний рівень, а в 1928 р. на 13 % перевищила його. Наприкінці 1928 р. Німеччина ставить питання про перегляд умов сплати репарацій та відміну деяких обмежень, що передбачалися планом Дауеса. У червні 1929 р. цей план замінено новим – *планом Юнга* (О. Юнг, президент електротехнічного тресту Моргана, один з авторів плану Дауеса, був призначений головою комітету експертів щодо репараційної проблеми. Запропонований ним проект було прийнято за основу).

План Юнга визначав *остаточну суму репарацій* – 113,9 млрд. марок та граничний термін її сплати – 57 років, по 2 млрд. марок на рік. Крім того, змінювався й порядок вилучення репарацій: скасовувався репараційний податок, єдиним *джерелом платежів* були державний бюджет та прибутки залізниць; відмінявся контроль над німецькою економікою.

Проте розгортання світової економічної кризи 1929-1933 рр. фактично відмінило новий репараційний план. Улітку 1931 р. за пропозицією американського президента Г. Гувера проголошується *мораторій* на щорічну сплату репарацій, а в 1932 р. переглядається й сума (її встановлюють у 3 млрд. марок і надають відстрочку у виплаті на 15 років).

3. Криза світового господарства 1929-1933 рр. та шляхи виходу з неї. Сутність політики “нового курсу” Ф.Д. Рузвельта

Світова економічна криза 1929-1933 рр., відома в історії як “*Велика депресія*”, охопила майже всі країни світу та відкинула їх економіку на декілька десятиріч назад, іноді до рівня межі ХІХ-ХХ ст., хоча вплив її на окремі країни був різним. Найбільше постраждали від кризи *Сполучені Штати*, але й в інших країнах вона мала надзвичайно жорсткий та нищівний характер.

Суперечки про те, що стало *причиною кризи*, в економічній літературі ведуться й досі. Зовні ця причина – *перевиробництво* або, як говорять деякі вчені, – “перегрів” економіки, викликаний тим, що швидкі темпи зростання, притаманні світовій економіці в попередні роки, створювали численні диспропорції, які необхідно було ліквідувати. До кінця 20-х років ХХ ст. економічна система країн Заходу досягла такої складності, що механізм “*незримої руки*”, тобто ринкової саморегуляції, перестає діяти на повну силу, і його стає недостатньо для стійкого економічного та соціального розвитку, і необхідним стає втручання держави; відсутність же такого втручання спричинить поглиблення кризи та непередбачувані соціальні наслідки.

Криза розпочалася наприкінці жовтня 1929 р. з краху на Нью-Йоркській біржі. До 1933 р. промислове виробництво в США скоротилося порівняно з 1929 р. на 46 %, при цьому виробництво сталі зменшилося на 76 %, автомобілів – на 81 %; криза боляче вдарила й по аграрному сектору (пшениці збирали на 36 % менше, кукурудзи – на 45 %). Збанкрутіли десятки тисяч промислових підприємств, більше 5 тис. банків, близько 1 млн. фермерських господарств. Різко знизилася заробітна плата, за рівнем економічного розвитку країну було відкинуто до рівня 1911 р.

Ефект перевиробництва (вироблена продукція не знаходила збуту через низьку платоспроможність) викликав дефляцію, тобто зниження цін. Особливо сильно дефляція зачепила продукцію аграрного сектора: ціни на сільськогосподарську продукцію зменшилися у 2,5 раза. Виробники, неспроможні збути свою продукцію хоч за відносно прийнятними цінами, почали знищувати її (молоко виливали в море, зерно спалювали в топках, картоплю заливали гасом тощо).

Найстрашнішим наслідком кризи стало всезростаюче безробіття: у пік кризи без роботи залишилась четверта частина працездатного населення.

Не менш складно криза проходила в *Німеччині*, викликавши надзвичайно гостру реакцію та підготувавши ґрунт для приходу до влади

фашистів. До середини 1932 р. (пік кризи) промислове виробництво в Німеччині скоротилося більше ніж на 40 %, причому в суднобудуванні – у 5 разів. Залишилась без роботи майже половина всіх найманих робітників, майже вдвічі скоротилося ремісниче виробництво та дрібна торгівля. Світовий характер кризи зумовив скорочення кредитування промисловості міжнародними фондами, що також погіршило становище в країні.

В *Англії та Франції* криза розпочалася дещо пізніше, та й рівень падіння обсягів виробництва не був таким значним: у Франції – на 30,9 %, в Англії – на 16,2 %. *Особливо складний та затяжний характер криза мала в країнах, економічно та політично залежних від світових економічних лідерів.* Вона охопила всі сфери господарства: світова торгівля зменшилася майже на дві третини; надзвичайно сильно постраждав аграрний сектор економіки, який так і не зміг відновити виробництво до початку Другої світової війни; 56 країн девальвували свою валюту тощо. Величезного розмаху набуло безробіття. За офіційними даними в 32 країнах за роки кризи (1929-1932 рр.) кількість безробітних зросла з 5,9 до 26,4 млн. чоловік. Відбувалося масове розорення фермерів.

Боротьба з кризою, пошуки нових методів та форм протидії їй визначили генеральну лінію політики урядів усіх країн. Спочатку антикризова політика базувалася на вже відомих методах. Але досить швидко стало очевидним, що доктрина “невтручання” держави в економічне життя, заснована на концепції ринкового саморегулювання, не приносить бажаних наслідків.

На початку 30-х років ХХ ст. головним напрямком економічної політики стає посилення державного втручання в економічне життя в поєднанні з посиленням регулювання соціальних відносин. Проте в різних країнах державне регулювання визначалося особливостями економічного розвитку, рівнем та специфікою соціально-економічних та політичних відносин.

Найбільш яскравою антикризовою політикою стала програма **“нового курсу” президента Ф.Д. Рузвельта** в США. Теоретичною базою його реформ було вчення англійця Дж.М. Кейнса про необхідність втручання держави в економіку з метою стимулювання інвестицій та пом’якшення криз. Конгрес надав надзвичайні повноваження президенту Ф.Д. Рузвельту в проведенні реформ.

Першою акцією нової адміністрації, яка приступила до виконання своїх обов’язків у лютому 1933 р., було проголошення *надзвичайного стану* та закриття всіх банків на *“банківські канікули”* до 5 березня 1933 р., коли був прийнятий *Надзвичайний закон про банки*. Він міс-

тив у собі такі заходи: надання Федеральною резервною системою позик банкам, наділення міністра фінансів правом попереджати масове вилучення вкладів, відкриття після “канікул” лише тих банків, які будуть визнані здоровими. Через два тижні 4/5 банків – членів Федеральної резервної системи (ФРС) – були відкриті. У червні було прийнято закон про розподіл банків на інвестиційні та депозитні (тепер банки не могли вкладати довірені їм гроші у ризиковані підприємства) та створено федеральну корпорацію, яка страхувала більші за 5 тис. доларів вклади у банки. А ще в квітні було прийнято закон про припинення вивозу за кордон золота та обов’язковий продаж громадянами золота державі, причому за цінами, вищими за ринкові, що дозволило не лише закупити близько 200 т золота, але й привело до штучного зниження курсу долара та дозволило підготувати його девальвацію (на 40 % із встановленням нової ціни на золото – 35 дол. за унцію). Таким чином, дефляцію було припинено.

Серед законів, прийнятих у перший період президентства Ф.Д. Рузвельта, найважливішими слід вважати *Закон про відбудову національної промисловості (НІРА)* та *Закон про регулювання сільського господарства (ААА)*, прийняті в першій половині 1933 р.

Відповідно до закону підприємці повинні були об’єднуватися в союзи, усередині яких діяли так звані “кодекси чесної конкуренції” – правила, які б регулювали умови конкуренції, зайнятості та найму та захищали інтереси споживачів. Кодекси передбачали обмеження тривалості робочого дня (не більше 8 годин), встановлювали мінімальний рівень заробітної плати (не менше 12 доларів на тиждень), розподіляли ринки збуту. Всього було прийнято 750 таких кодексів, дія яких поширювалася на 95 % промислових та торговельних підприємств. Крім того, закон визначав форми відрахувань до Фонду громадських робіт та порядок використання коштів фонду. На організацію громадських робіт з цього фонду було використано більше 3 млрд. доларів.

За пропозицією президента створюється *Громадянський корпус збереження ресурсів*, головним завданням якого було створення таборів для молоді віком від 18 до 25 років, в яких молоді люди працювали на очищенні лісів, меліорації, створенні лісонасаджень, ремонті шляхів тощо; вони забезпечувались безкоштовним харчуванням, житлом, уніформою та отримували 1 долар на день. Щорічно в таборах було задіяно від 250 до 500 тис. чол., а до 1939 р. в них побувало до 3 млн. чол.

У 1935 р. приймається *Закон про соціальне страхування*, за яким запроваджуються обов’язкові пенсії по старості (з 65 років) та обов’язкова допомога по безробіттю (в середньому 11 доларів на тиждень).

Страхові фонди формувалися за рахунок відрахувань з прибутку підприємств та заробітної плати працюючих.

Закон про регулювання сільського господарства був спрямований на припинення подальшої аграрної кризи. З метою підтримки цін на сільськогосподарську продукцію передбачалося скорочення посівних площ та поголів'я худоби (фермерам за це надавалася компенсація за кожний незасіяний гектар або голову худоби за рахунок податку на компанії та коштів, отриманих у результаті запровадження 30 %-го податку на борошно та бавовняне прядиво).

Крім того, приймалися заходи, спрямовані на рефінансування фермерської заборгованості, яка до початку 1933 р. досягла 12 млрд. доларів. Фермерам було надано кредити на 100 тис. доларів. У результаті припинився продаж розорених господарств. Так вдалося підтримати ціни та покращити становище в аграрному секторі: доходи фермерів в 1936 р. зросли на 50 %. Більшість фермерських господарств стали на ноги, щоправда, близько 10 % все ж не зуміли вижити.

Здійснення програм економічного та соціального регулювання вимагало істотного зростання державних видатків, які поповнювалися за рахунок *відчутного збільшення оподаткування*, що викликало значне невдоволення представників великого бізнесу (Морган, Дюпон, Рокфеллер, Меллон виступали проти політики Рузвельта). *Опозиція "новому курсу"* посилилася з послабленням економічної кризи, що зумовило скасування законів про НІРА та ААА (1935 р.). Створена Американська ліга свободи вимагала відмови від державного регулювання, зниження податків на великий капітал та переходу до більш жорсткого курсу стосовно трудящих.

Проте правильність політики Ф.Д. Рузвельта була підтверджена під час виборної кампанії 1936 р., в якій, як і в двох наступних, переміг Рузвельт, а економіка США вийшла з кризи. І хоча результати відчувалися не моментально, а лише через досить тривалий час, вони виявилися достатньо ефективними не лише в США, але й в інших країнах, які застосували методи, близькі до заходів "нового курсу" (в Англії, Франції та ін.).

Інша картина спостерігалася в країнах, де застосовували політику, близьку до політики нацистів *у Німеччині*. Нацистська партія під час виборів до рейхстагу висунула певну програму економічних перетворень, яка повинна була забезпечити вихід Німеччини з Великої депресії. Відповідно до економічної програми передбачалося реалізувати такі заходи, як одержавлення всієї грошової та кредитної систем та створення державної системи безготівкових розрахунків; одержавлен-

ня всіх усупільнених трестів та участь держави у прибутках підприємств; створення здорової середньої верстви та її збереження; проведення земельної реформи та створення закону про безоплатне відчуження землі на громадські цілі, відміна земельної ренти та спекуляції землею; організація громадських робіт на 2 млн. чол. та асигнування на це 5 млрд. марок та ін.

З приходом до влади гітлерівський уряд став швидко та рішуче проводити політику, спрямовану на встановлення “нового порядку”, при якому економічний воєнний потенціал Німеччини буде максимізований, і країна таким чином відродить свою минулу міць та вплив. Першим кроком цієї політики стало прийняття закону про примусове картелювання від 15 липня 1933 р., а також закон про підготовку органічної будови німецького господарства (27 лютого 1934 р.), завдяки чому формується система, яка повністю підпорядковує окремі підприємства інтересам фашистської військової держави. Картелі фашистського періоду здійснювали контроль над розподілом сировини та зовнішньою торгівлею, ринком капіталів, процесом інвестування, встановлювали рівень заробітної плати та процента. Проведення політики примусового картелювання означало практично повну ліквідацію системи вільної конкуренції та ринкового господарства.

В середині 30-х рр. ХХ ст. основна увага була зосереджена на прискореному розвитку військової промисловості. За 1933-1938 рр. військові витрати зросли з 620 млн. до 15,5 млрд. рейхсмарок і становили майже 60 % державного бюджету. З метою стимулювання економічного зростання вводилися податкові пільги. Уряд запровадив контроль за цінами та зарплатою, відбувався поступовий перехід до карткової системи розподілу.

Зберігалася приватна власність, великі підприємці входили до складу керівництва державою, вони ж керували галузевими і територіальними органами управління. Суттєво була обмежена свобода підприємництва. Ринок товарів і послуг, ринок праці були замінені державною регламентацією. Здійснювалась також політика ариізації підприємств – їх конфіскація у власників-євреїв. Власність націоналізувалась у нелояльних до режиму підприємців.

В аграрній політиці нацисти підтримували середніх і великих землевласників, проводили політику протекціонізму. Було створено центральний орган із заготівлі продовольства, вводилася система примусових поставок сільськогосподарської продукції.

Нацисти встановили жорсткий контроль ринку робочої сили та трудових відносин. Було ліквідовано профспілки, заборонялися страйки

і перехід робітників з підприємства на підприємство, вводилась загальна трудова повинність.

У цілому економіка Німеччини стояла перед катастрофою, адже основою її процвітання була штучно розкручена воєнна кон'юнктура. Політика мілітаризації економіки не лише не розв'язувала проблему відбудови оптимальних господарських пропорцій, розширення внутрішнього та зовнішнього ринків, оздоровлення фінансової системи, а навпаки, заганяла ці питання в глухий кут. І розв'язання зовнішньої агресії – єдине, що могло відстрочити економічну катастрофу.

4. Економічне вчення Дж.М. Кейнса

Із середини 30-х років ХХ ст. кілька десятиліть розвиток економічної теорії відбувався під впливом вчення *Джона Мейнарда Кейнса*. Появу вчення, що одержало за іменем його творця назву “кейнсіанство”, можна датувати 1936 р., коли було опубліковано книгу Кейнса “Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей”.

Кейнсіанство набуло світової слави не тільки у зв'язку з теоретичними побудовами і тлумаченнями природи економічних явищ, скільки внаслідок своєї головної політико-економічної настанови – обґрунтування необхідності державного регулювання господарських процесів. Концепція Кейнса склалася після світової кризи 1929-1933 рр. і відображала загальне розчарування в концепції, яка панувала раніше, про ефективну саморегуляцію ринкового господарства.

У центрі уваги Кейнса були дві проблеми, що виходять на перший план саме в періоди економічних депресій: попиту і безробіття. Дж.М. Кейнс відкидає “закон ринків” Ж.-Б. Сея. Оскільки в ринковій економіці обмін здійснюється не за формулою “товар – товар”, а за формулою “товар – гроші – товар”, продавець може і не стати покупцем, бо ним керує не тільки попит, а й прагнення до заощадження. Тому загальна криза збуту цілком реальна. Кейнс приходить до узагальнення: обсяг національного доходу і його динаміка безпосередньо визначаються не лише факторами пропозиції (тобто факторами, від яких залежить виробництво), а й факторами попиту. Кейнс не поділяє концепції множинності факторів виробництва як творців цінності. Він схильний вважати єдиним фактором, що створює цінність, працю (включаючи працю підприємця), а устаткування, оборотний капітал тощо – лише умовами праці.

Кейнс вводить поняття *функцій сукупної пропозиції та сукупного попиту*. Перша визначається співвідношенням сукупних (для суспільства) витрат і зайнятості. Протягом відносно коротких періодів

часу це співвідношення не змінюється. Друга функція відображає співвідношення очікуваних доходів підприємців (у масштабах суспільства) і зайнятості. Вони дуже рухливі. Тому динаміка зайнятості залежить, головним чином, від функції сукупного попиту, що визначає доходи підприємців. Точка перетину двох функцій характеризує обсяг зайнятості. Кейнс називає її точкою ефективного попиту.

Ефективний попит, тобто сукупний платоспроможний попит, що визначає ступінь зайнятості, залежить від очікуваного рівня споживання та інвестицій.

Особисте споживання – це функція приросту доходу. Але темпи зростання споживання нижчі за темпи зростання доходу.

Кейнс називає основним психологічним законом зменшення частки споживання і підвищення частки заощаджень при зростанні доходу. Наслідком цього закону є відносне зменшення попиту на предмети споживання. Компенсацією такого зменшення може бути тільки зростання інвестиційного попиту, інакше неминуче зростання безробіття і зниження темпів зростання національного доходу.

Інвестиції в будь-яку галузь зумовлюють зростання зайнятості, збільшення доходів і споживання не тільки в цій галузі, а й у суміжних з нею галузях. У свою чергу, зміни в цих галузях породжують зростання зайнятості, доходів і попиту в галузях “другого порядку” (за ступенем віддаленості від сфери первинного інвестування). Виникає *ефект мультиплікатора*. Поняття мультиплікатора ще до Кейнса (у 1931 р.) ввів в економічну теорію Річард Фердинанд Кан, який досліджував вплив зростання інвестицій на зайнятість. Кейнс розглядає мультиплікатор доходу. Величина цього мультиплікатора M залежить від того, яка частка споживання в доході.

Приріст національного доходу ΔU дорівнює первісному приросту інвестицій ΔI , помноженому на мультиплікатор.

Головною проблемою, за Кейнсом, слід вважати перетворення частини доходу, що зберігається, в $1 - K$ інвестиції. Якщо очікувана прибутковість інвестицій нижча від норми відсотка або дорівнює їй, інвестування для власника коштів є безглуздом. Чим більший розрив між нормою відсотка й очікуваною прибутковістю капіталовкладень (Кейнс говорить про граничну ефективність капіталовкладень), тим активнішим стає процес інвестування.

Кейнс заперечує поширене уявлення про те, що відсоток – це ціна заощадження. Заощадження роблять лише тоді, коли потреби задоволені, тому підвищення ставки відсотка не стимулює зростання заощаджень. ***Відсоток, за Кейнсом, – це ціна, яку сплачують за відмову від ліквідності.*** Тут набирає сили інший психологічний закон: *праг-*

нення до ліквідності, тобто бажання тримати свої вільні кошти в найбільш ліквідній формі, щоб мати можливість спрямувати їх у зручний момент у вигідні інвестиції. Відмова від ліквідності сприймається як жертва, що потребує компенсації. Такою компенсацією слугує відсоток, що виплачується власнику коштів, наданих у борг.

Ступінь переваги ліквідності залежить від характеру угоди, ризику, спекулятивних міркувань. Але є й інший значущий фактор, що входить у взаємодію з прагненням до ліквідності й може впливати на норму відсотка: кількість грошей в обігу. Коли вона зростає, пропозиція в ліквідній формі збільшується, тоді як купівельна спроможність грошей падає (відбувається інфляційний процес), що робить збереження заощаджень у грошовій формі все менш привабливим. Відсоткова ставка знижується, інвестування посилюється. Кейнс у цілому песимістично оцінює можливості капіталістичної системи господарства домогтися стійких високих темпів зростання шляхом ринкового саморегулювання. *Гранична схильність до споживання зменшується при зростанні доходу (Кейнс вважає це економічним законом).*

Відбувається падіння, що прогресує, граничної ефективності капіталу, а від цієї ефективності залежить привабливість перетворення частини доходу, що зберігається, в інвестиції. Відсоткова ставка утримується на занадто високому рівні, що також обмежує інвестиції. Тому необхідне активне державне втручання в економічне життя.

Кейнс виділяє два способи регулювання попиту: *грошово-кредитну і бюджетну політику*. Грошово-кредитна політика спрямована на стимулювання попиту внаслідок зниження норми відсотка і вплив на прагнення до ліквідності. Кейнс пропонує відмовитись від золотого стандарту і регульованого “накачування” грошової маси в обігу. Кейнс відкидав обвинувачення в тому, що він пропагує інфляцію. Збільшення кількості паперових грошей в обігу призводить до загального підвищення цін лише за повної зайнятості. Поки існує безробіття, збільшення грошової маси стимулюватиме попит, а пропозиція товарів залишатиметься еластичною. Однак Кейнс визнавав, що така концепція вкрай спрощує реальність. Вплив приросту грошової маси на інвестиції може обмежитись зростанням цін і заробітної плати задовго до настання повної зайнятості. Тут можуть спрацювати безліч факторів: зміна кількості грошей в обігу прискорить поточний попит, перш ніж інвестиції принесуть свої результати; збільшення кількості працюючих призведе, відповідно, до закону зниження граничної продуктивності капіталу, до зростання витрат виробництва, а отже, і цін; різна еластичність пропозиції різних факторів виробництва зумовить порушення виробничого процесу і зростання його витрат тощо. Але не загроза інфляції головне,

що ставить під сумнів перетворення грошово-кредитної політики в основний інструмент стимулювання попиту. *Інтерес до інвестування визначається оцінкою майбутніх вигід від капіталовкладень.* В умовах економічної депресії ця оцінка вкрай низька, а взагалі, в ході економічного циклу зазнає різких коливань. Кейнс дійшов до висновку, що компенсувати ці стрибки впливом на норму відсотка не вдасться. Тому *вирішальне значення він надає не грошово-кредитній, а бюджетній політиці.*

Сутність бюджетної політики, за Кейнсом, – організація інвестицій. Скорочення або недостатнє зростання приватних інвестицій варто компенсувати за рахунок держави. При цьому немає принципового значення, на що будуть витрачені бюджетні кошти. Важливо, щоб вони через ефект мультиплікатора привели до зростання зайнятості та збільшення національного доходу. У довгостроковій перспективі навіть безпосередньо некорисні інвестиції, подібні до будівництва єгипетських пірамід, справляють корисний вплив.

Кейнс ратував за використання бюджетних коштів приватними інвесторами через систему *державних замовлень і закупівель.* Він наполягав не на державних інвестиціях, а на державному регулюванні обсягу поточних інвестицій.

Кейнс не заперечував можливості державного впливу на споживчий попит, але вважав це другорядною справою. Шляхи такого впливу він бачив у фіскальній політиці, що має забезпечувати більш рівномірний розподіл національного доходу. Збільшуючи доходи найбідніших верств, ця політика сприяла б зростанню ефективного попиту на предмети споживання. Нарешті, *Кейнс виступав проти політики вільної торгівлі, за протекціонізм.* Закриваючи господарство від іноземної конкуренції, державна влада створює умови для розширення вітчизняного виробництва, а отже, для підвищення зайнятості, що є умовою зростання національного доходу.

5. Теорії конкуренції Е. Чемберліна та Дж. Робінсон

Американський економіст *Едвард Чемберлін* (1899-1967) у 1933 р. опублікував працю “Теорія монополістичної конкуренції”, яка стала згодом класичним твором.

Чемберлін у своїй праці показав існування спеціального виду монополії, яка є необхідною складовою конкурентної ринкової системи. Він вказав на *два способи поєднання монополії з конкуренцією:* 1) створення ринку ймовірно рідкісних товарів – цей варіант можливий за наявності двох або невеликої кількості продавців; 2) ринок диференційованих продуктів – контроль продавців над товарами, що мають особливі ознаки.

Запропонований ним варіант монополістичної конкуренції має такі характерні ознаки: кількість продавців досить велика; кожна фірма діє на ринку, не враховуючи свого впливу на поведінку конкурентів; товар якісно різномірний, тому покупці віддають перевагу товарам із торговою маркою конкретних продавців; вхід у виробництво близьких груп продуктів необмежений. У результаті кожний продавець має криву попиту за заданих цін.

Пропонуючи диференційований продукт, кожний продавець формує свій мікроринок, на якому виступає як монополіст, але водночас його товар зазнає конкуренції з боку більш досконалих товарозамінників. *Конкуренція при цьому розвивається в трьох напрямках:*

- маніпулювання ціною – через монополізацію ринку продавцем відбувається порушення рівноважної ціни у бік збільшення; це призводить до зменшення обсягів виробництва продукції, недовикористання виробничих потужностей, зростання безробіття;
- внесення якісних змін у виготовлений продукт;
- впровадження реклами.

Останні два чинники належать до *нецінових чинників конкуренції*.

Пізніше до нецінових умов посилення монополістичної конкуренції Чемберлін відніс технічне удосконалення й обслуговування покупців.

Джоан Вайолет Робінсон (1903-1983) – англійський економіст. Світову популярність їй принесла книга за назвою “Економічна теорія недосконалої конкуренції”, що вийшла в 1933 р.

Загальний підхід до аналізу макроекономічних процесів Дж. Робінсон перейняла у Дж.М. Кейнса, а підхід до основних категорій аналізу (відсотка, заробітної плати, процента, капіталу) – у Д. Рікардо і А. Маршалла.

У теорії недосконалої конкуренції Робінсон намагалася встановити механізм формування цін в умовах, коли кожний виробник може бути монополістом своєї продукції. *Ця теорія, на відміну від теорії монополістичної конкуренції, не розглядає конкуренцію всередині монополістичного сектора, а досліджує ціноутворення в місцях зіткнення монополій торгово-промислового типу, що виникають, з немонополізованими фірмами, тобто процеси утворення монопольного прибутку.*

У недосконалій конкуренції Робінсон бачила порушення рівноважного стану конкурентної господарської системи й експлуатацію найманої праці.

За недосконалої конкуренції продукції випускається менше, ніж за досконалої конкуренції. У результаті відбувається зростання цін,

яке є наслідком домовленості між фірмами та обмеження доступу в галузь сторонніх фірм.

Зростання цін, на думку Робінсон, вимагає обов'язкового втручання держави в економіку за допомогою заходів податкової і бюджетної політики.

Під *монопсонією* мається на увазі *тип ринкової структури, за якої є монополія єдиного покупця певного товару*. Робінсон стверджувала, що монопсоністом може бути велика фірма, яка використовує працю робітників за нав'язаними нею умовами. У результаті заробітна плата може бути нижчою від граничного продукту, а це свідчить про наявність відносин експлуатації. Тому в цих умовах необхідно узаконити мінімальний розмір заробітної плати. З іншого боку, якщо могутні профспілки домагаються значного збільшення заробітної плати, що зменшує нормальний прибуток власників капіталу, то вже самі робітники експлуатують дрібних власників.

Чиста монополія – це ситуація, в якій одна фірма є єдиним виробником продукту, для якого немає близьких замінників. Фірмо-монополіст отримує повний контроль над ціною. Виникнення чистої монополії пов'язане з утворенням бар'єрів для входження в галузь, із монополією виробників сировини та ін. Для Робінсон чиста монополія є явищем не тільки ринку, а й концентрованого виробництва. Останнє, на думку автора, є економією фірми на масштабах, оскільки частка постійних витрат, що припадає на одиницю продукції, зі зростанням обсягів виробництва знижується.

Олігополія – стан на ринку за невеликої кількості фірм-виробників. Існування реальної олігополії Робінсон вважала більш поширеним явищем, ніж існування досконалої конкуренції й абсолютної монополії.

Особливістю монополістичної конкуренції є взаємозалежність між фірмами. Іншими словами, олігополія існує, якщо кількість фірм у галузі настільки мала, що при формуванні цінової політики одна з них повинна брати до уваги реакцію з боку конкурентів.

Робінсон досліджувала можливість використання ціни як інструмента впливу на попит і регулювання збуту. Вона ввела поняття *“дискримінація в цінах”* – розподіл монополією ринків на сегменти на основі еластичності попиту за ціною. Монополіст, випускаючи новий товар, спочатку максимально завищує ціну, обслуговуючи найбільш спроможну частину споживачів. Потім він, поступово знижуючи ціну, залучає менш спроможних покупців, і при цьому, незважаючи на зниження ціни, прибуток буде високий, оскільки попит збільшиться.

Література: 1, 3, 9, 11, 12, 16, 18, 23, 31, 35.

Тема 10. РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В СИСТЕМІ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА ПІД ВПЛИВОМ НТР (друга половина ХХ ст.)

ПЛАН

1. Загальна характеристика розвитку світової системи господарства і провідних напрямів економічної думки в 50-70-ті роки ХХ ст. Посилення ролі держави в економіці.
2. Вплив військово-конверсійних факторів на розвиток національних економік провідних країн Європи після Другої світової війни. План Дж. Маршалла.
3. Вплив інноваційно-технологічних факторів на розвиток національних економік провідних країн Європи та США у 50-70-ті роки ХХ ст. Концепції НТР.
4. Вплив наднаціональних організацій на розвиток національних економік.
5. Вплив міжнародно-інтеграційних факторів на розвиток національних економік провідних країн Європи та США у 50-70-ті роки ХХ ст. та його відображення в дослідженнях Дж. Вайнера, Дж. Міда, Р. Ліпсі.
6. Розвиток корпоративної форми господарства та її відображення в економічній думці у другій половині ХХ ст. Неокейнсіанські теорії економічного зростання.
7. Німецьке економічне “диво” та роль представників німецького лібералізму в його підготовці. Розвиток США. Кейнсіансько-неокласичний синтез.

1. Загальна характеристика розвитку світової системи господарства і провідних напрямів економічної думки в 50-70-ті роки ХХ ст. Посилення ролі держави в економіці

Після Другої світової війни світове господарство охоплювало три підсистеми: господарство економічно розвинутих країн, держав соціалістичного табору та країн, що розвиваються, утворених, головним чином, після розпаду колоніальної системи. Головними характеристиками всіх країн були такі: індустріалізація, зміна структури національних господарств. Важливими чинниками розвитку світового господарства були розвиток науково-технічного прогресу, подальше поглиблення

всесвітнього поділу праці, інтернаціоналізація виробництва, сформована світова інфраструктура – комплекс галузей, що обслуговує світові економічні відносини (транспортна система, мережа інформаційних комунікацій тощо), розвинулися і набули нового змісту всі форми міжнародних економічних відносин, посилення взаємозв'язків між усіма країнами та їхніми групами.

Економічно розвинуті країни в другій половині ХХ ст. перейшли до якісно нового етапу економічного розвитку. Був здійснений різкий поворот в інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури. Характерною особливістю було зростання у виробництві ролі НТП, запроваджувалися механізація і автоматизація виробництва, нові технології. Це дало змогу звільнити значні людські ресурси з матеріальної сфери виробництва і використати їх у сфері послуг. На фоні структурних змін у виробництві спостерігалось підвищення життєвого рівня населення. Найбільш динамічно розвивалася промисловість – провідна галузь господарства. При всій різноманітності її розвитку в різних країнах структурні зміни відбувалися переважно в одному напрямі. Вичерпування національних родовищ руд і вугілля, конкуренція імпортової нафти, підвищення ефективності використання палива зумовили повільні темпи розвитку, скорочення у ВВП частки добувних галузей. Зростало значення обробної промисловості. Випереджаючими темпами розвивалися виробництво електроенергії, газопостачання, хімічна промисловість, почався перехід на нафтогазову сировинну базу. Друге місце за темпами розвитку посідала електротехнічна галузь. Провідна роль, як і раніше, належала машинобудуванню. Виникли нові галузі (аерокосмічна, радіоелектронна та ін.)

Істотною ознакою *сільського господарства* в економічно розвинутих країнах був перехід до машинного виробництва стандартизованої продукції землеробства, широке впровадження досягнень НТП. Зменшилася кількість населення, зайнятого в сільському господарстві. Посилилася концентрація виробництва. Сільське господарство перетворилося на індустріальну галузь.

Інтенсивність динаміки та структурних зрушень національного господарства економічно розвинутих держав визначалася досягненнями *науково-технічного прогресу*, який активізувався в середині 50-х років. Відбулися істотні зміни у техніці, яка охопила всі види трудової діяльності людини: технологічну, транспортну, енергетичну, контрольно-управлінську.

У середині 70-х років ХХ ст. почався бурхливий розвиток енергозберігаючих виробництв. Величезні кошти вкладалися у технологічну перебудову. Використовувалися альтернативні джерела енергії, будувалися атомні електростанції. Бурхливо розвивалася біотехнологія –

ще одна важлива галузь постіндустріального господарства. **Наука взагалі перетворюється в безпосередню виробничу силу**, скорочується термін від народження наукової ідеї до її реалізації, втілення у виробництво. У зв'язку з використанням новітніх технологій відбувається інтенсифікація виробництва.

Зменшуються не тільки енерго- та матеріаломісткість, а й розмір капіталовкладень і трудомісткість продукції. Знижуються затрати на сировину, обладнання, вивільняється велика кількість робочої сили, яка після перекваліфікації направляється в сферу послуг тощо. Змінюються характер і зміст праці. Різко зростає роль, соціальне і економічне призначення інформаційної діяльності, виникають і розвиваються засоби масової інформації. Внаслідок цього у значній кількості людей з'являється вільний час – **величезне багатство і досягнення сучасної епохи**.

За таких умов виробництво не могло існувати без постійного використання наукових досліджень *та конструкторських винаходів*, тому постійно зростали витрати на науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки.

З'явилися науково-виробничі комплекси. Це були територіальні об'єднання корпорацій з науково-дослідними лабораторіями, створені та фінансовані державним і приватним капіталом для випуску нової продукції.

Розвиток національних господарств визначався значним зростанням капітальних вкладень. Причому основні витрати йшли не на розширення виробничих площ, а на інтенсивні чинники розвитку економіки – модернізацію, автоматизацію виробничих процесів. Зросли капітальні вкладення у невиробничі сфери: освіту, фахову підготовку, науку, медицину.

У повоєнні роки зросла економічна могутність монополістичних об'єднань. Це був період злиття і поглинання фірм різних галузей господарства. Масовим явищем також стало виникнення **транснаціональних корпорацій** – монополій, що створювали за кордоном власні або спільні виробничі філії. Вже до середини 70-х років ХХ ст. у світі діяло близько 100 тис. подібних корпорацій. У таких умовах зростала **економічна роль держави**, яка в багатьох розвинутих країнах була великим власником, їй належало 15-25 % національного багатства країн. Державні капіталовкладення спрямовувались переважно в галузі, що забезпечували загальнонаціональні потреби: інфраструктуру, атомну промисловість, виробництво і розподіл електроенергії, водо- і газопостачання, транспорт, невиробничу сферу. Надавалися інвестиційні

субсидії, позики для розвитку конкурентоспроможних галузей, модернізації та раціоналізації “старих”. Значні кошти витрачалися на воєнні замовлення. У 1970 р. в США частка військових витрат у федеральному бюджеті становила 40 %, в Японії – 7,1, ФРН – 23,7, Великобританії – 13,7, Франції – 16,7 %. Велике значення у державному регулюванні мали податкові стимули: прискорена амортизація, зменшення податкових ставок, звільнення від сплати податків тощо. Валютні кризи зумовили втручання урядів економічно розвинутих держав у валютно-фінансові відносини. Пошуки ефективних форм і методів державного регулювання економіки зумовили поступовий перехід наприкінці 60-х років ХХ ст. до “структурної стратегії”. Вона ґрунтувалася на заохоченні певних галузей до вдосконалення і регулювання структури господарства з урахуванням прогресивних змін у розвитку всесвітнього господарства. Фактично це був початок відходу від традиційних, за кейнсіанською теорією, макроекономічних методів.

У повоєнні десятиліття в економічно розвинутих країнах склалася сприятлива ситуація для *підвищення життєвого рівня населення*. Збільшувалися доходи громадян. У 50-ті роки ХХ ст. в країнах Європи реальна заробітна плата зросла вдвічі. Збільшення доходів населення спричинило зростання споживчих витрат і зміну самої структури споживання. Населення західних країн все менше грошей витратило на харчування і все більше на товари тривалого користування.

Бурхливий економічний розвиток давав змогу виділяти значні кошти на виконання соціальних програм. До середини 70-х років ХХ ст. у всіх країнах Заходу були створені ефективні системи соціального забезпечення. Вони надавали громадянам соціальну допомогу і соціальне страхування, гарантуючи державну підтримку протягом всього життя. Соціальні витрати в західних країнах становили 50-60 % національного бюджету. Працездатне населення країн Заходу було охоплене різноманітними видами страхування: в разі безробіття, нещасного випадку, хвороби, пенсійним забезпеченням.

Отже, для господарського розвитку провідних країн світу друга половина ХХ століття була періодом поступової стабілізації основних галузей промисловості; зростання виробництва товарів споживання; підвищення життєвого рівня населення. Вагомою особливістю повоєнного часу було створення державного сектора економіки, а відтак – набуття державою, поряд із приватним підприємництвом, статусу великого власника. *Набуття нового статусу державою, окрім постулатів, аргументованих Дж.М. Кейнсом за часів Великої депресії, зумовлювалося новими обставинами повоєнного періоду: по-перше, відчутними*

матеріальними втратами національних економік. Процес масштабної відбудови господарства став можливим лише за участі держави, яка стимулювала нарощування обсягів виробництва і зайнятості населення; по-друге, потребою в структурній перебудові економіки. Держава мусила прискорити цей процес, з одного боку, як суб'єкт господарювання, а з іншого – як орган, що регулює економічний розвиток.

Безперечним є факт, що саме активна діяльність держави у повоєнний період відіграла вирішальну роль у стимулюванні НТП і забезпеченні сприятливого інституціонального середовища (режиму). Підґрунтя усвідомлення державою власної ролі як локомотиву НТП закладали провідні вчені – прихильники передусім інституціонального напрямку, зокрема американський економіст *В. Ростоу*.

В. Ростоу зазначав, що саме держава має стимулювати НТП, турбуючись про організацію фундаментальних досліджень, поліпшення системи освіти, професійного перенавчання, здійснення експериментальних і ризикових у комерційному плані проектів. Зв'язок держави з господарством після Другої світової війни здійснювався через її вплив на формування нової матеріальної культури (вдосконалення наявної техніки, впровадження нових технологій, розвиток інфраструктури транспорту й зв'язку тощо). Все це працювало на забезпечення швидкого, підконтрольного державі соціально зорієнтованого зростання економіки.

На особливу увагу у повоєнний період заслуговує *інституціональний напрям*. Зазначимо, що від 50-60-х років ХХ ст. тривають дослідження у межах *інституціонально-соціологічного напрямку*, виникнення якого датують кінцем ХІХ – початком ХХ ст. Лідери цього напрямку є прихильниками активної соціальної політики держави, її прямого впливу на пропорції відтворення шляхом індикативного планування. При цьому передбачалося збереження ринку та приватної власності. Найпоширенішим цей напрям виявився у повоєнній Франції, набувши форми політики дирижизму.

Представники інституціональної економічної теорії одними з перших висловили *ідею державного контролю над економікою* і в теоретичному плані підготували певну платформу для подальшого поширення кейнсіанства.

Отже, кейнсіанство до середини 1970-х років посідало домінуючий центр, праве крило займали неолібералізм та неокласика, а відроджений у повоєнний період інституціоналізм був зліва.

2. Вплив військово-конверсійних факторів на розвиток національних економік провідних країн Європи після Другої світової війни. План Дж. Маршалла

Військово-конверсійний, або фактор війни (група факторів негативної і позитивної дії на повоєнний розвиток Європейської та загальносвітової цивілізації): геополітичні трансформації; демографічна криза й стагнація; дестабілізація економічної системи, фінансової сфери, сільського господарства, сфери праці та міжнародних економічних зв'язків, визрівання передумов для їх стабілізації.

Цей фактор спричинив низку змін геополітичного характеру, зокрема зусилля країн Західної Європи почали спрямовуватися на відбудову господарств, поліпшення соціальної сфери, поновлення міжнародних зв'язків.

Бурхливому розвитку економічної системи європейської цивілізації, США та Японії у період між 1945 і 1975 роками передували такі явища світового масштабу, як жорстка економічна депресія і кровопролитна війна. *Повсюдно, за винятком США, перехід економіки на мирні рейки неймовірно ускладнився.* Загалом фактор війни суттєво вплинув на світову господарську систему та її структурні елементи – національні економіки. Одразу після закінчення війни активізувалася політична підсистема європейської цивілізації та США у відповідь на проблеми, пов'язані із повоєнним устроєм. *За підсумками Другої світової війни докорінно змінилося співвідношення сил між державами світу.* Європейська цивілізація зазнала найбільших втрат, а Німеччина – тотальної поразки; Велика Британія та Франція відчутно послабшали, тоді як США збагатилися і почали домінувати над країнами Західної Європи. Не забарилися й ознаки розпаду колоніальної системи.

З огляду на суттєве посилення ролі інститутів, насамперед держави, яка й надалі утверджувалася в статусі гаранта економічних, соціальних і політичних прав особистості, місією політичних еліт провідних європейських країн стає розв'язання завдання захисту і безпеки існування європейської цивілізації.

А втім, незважаючи на інституціональний обвал, завдяки частковому збереженню політичної узгодженості дій ще під час війни й особливо – у повоєнний період, більшість країн Заходу вдалися до налагоджування відносин співпраці та соціальної згоди. *Головним стимулом для їхньої солідаризації було утворення наприкінці 1950-х років світової соціалістичної системи.* Тут сформувався внутрішній соціалістичний ринок, система якого мала позаекономічний характер. Цей розкол Європи й утворення ідеологічно непорівнянних груп країн зумовив стан “холодної війни”, який, у свою чергу, вийшов за межі внутрішньоєвропейського конфлікту. Утверджуються, по суті, два ідеологічно полярні

та політично відмінні табори – капіталістичний та соціалістичний, які розкололи Європу на два непримиренні полюси, протистояння яких зумовило пролонгацію нарощування військового потенціалу на шляху до встановлення балансу сил.

Отже, серед проблем повоєнного відновлення та співіснування провідних країн світу слід назвати такі: повоєнна відбудова національних господарств, упорядкування світової економічної системи; розв'язання проблем національної й колективної безпеки; потреба в уніфікації правового простору різних країн і вироблення спільних правил гри щодо координації економічної політики.

План Маршалла названо на честь державного секретаря США **Джорджа Кетлета Маршалла** (1880-1959). У червні 1947 року в Парижі на нараді міністрів іноземних справ США, Великої Британії, Франції та СРСР було вирішено створити організацію з вивчення ресурсів і потреб європейських країн і визначення розвитку основних галузей промисловості. До неї ввійшли 16 країн (Англія, Франція, Італія, Бельгія, Люксембург, Швеція, Норвегія, Данія, Ірландія, Ісландія, Португалія, Австрія, Швейцарія, Греція, Туреччина). У липні 1942 року ці країни уклали конвенцію про створення організації європейської економічної співпраці (ОЄЕС), яка мала розробляти спільну програму відбудови Європи. *Виконання плану передбачало низку жорстких обмежень, продиктованих США, зокрема:*

- одержувачі кредитів мали відмовитись від націоналізації промисловості;
- надати повну свободу приватному підприємництву, одночасно гальмуючи розвиток конкурентних із США галузей промисловості;
- зняти обмеження імпорту американських товарів і знизити ввізні митні платежі;
- обмежити торгівлю із соціалістичними країнами;
- заборонялось вивозити товари, завезені зі США.

Дотримання цих умов контролювала спеціально створена Адміністрація економічного співробітництва.

Серед причин виникнення й подальшого застосування плану Маршалла назвемо такі: уповільнені темпи повоєнного економічного відродження Західної Європи, посуха й низький урожай 1947 року; скорочення міжнародного товарообігу та дефіцит товарів як наслідок валютного контролю у довоєнний та воєнний періоди, а також дотримання збалансованих двосторонніх торговельних потоків; нестача американської валюти (“доларовий голод”) для подолання товарного дефіциту (дефіцитні товари можна було придбати в Південній Америці за долари); брак інвестицій; загроза політичній стабільності

Західної Європи (загострення “холодної війни” між США і СРСР та роль комуністичних партій у Франції та Італії).

План Маршалла реалізовували від квітня 1948 року до грудня 1951 року. Загальний контроль за його виконанням здійснювала Адміністрація економічної співпраці, очолювана відомими американськими фінансистами та політичними діячами. Допомогу надавали з федерального бюджету США у вигляді безоплатних субсидій і позик. За цим планом США видали 17 млрд. доларів, основну частку з яких (60 %) отримали Англія, Франція, Італія, ФРН. 30 грудня 1951 року план був офіційно замінений законом “Про взаємну безпеку”.

Реалізація плану Маршалла мала низку наслідків: новий імпульс отримала промислова реконструкція країн та поновлення транспортної інфраструктури Західної Європи; створено умови для модернізації індустріального й сільськогосподарського обладнання, що позитивно позначилося на продуктивних силах національних економік Західної Європи; на стабільний рівень було виведено темпи виробництва продукції, полегшилися внутрішньоєвропейські розрахунки та розрахунки із боргами країн Західної Європи; відбулося пожвавлення фінансового ринку та розширення світової торгівлі зі специфікою до відкриття європейського ринку збуту для США і Канади; розпочалося відновлення і зміцнення європейського середнього класу – гаранта політичної стабільності і сталого розвитку; було усунуто загрозу комунізму для Західної Європи.

3. Вплив інноваційно-технологічних факторів на розвиток національних економік провідних країн Європи та США у 50-70-ті роки XX ст. Концепції НТР

Інноваційно-технологічний фактор (НТР, “зелена революція”) позначився на особливостях розвитку продуктивних сил та зміні структури суспільного виробництва; спричинив посилення вимог до кваліфікації праці та рівня освіти; зумовив подальше поширення й реалізацію ідеї масового виробництва та ефекту масштабу виробництва.

Вплив його у повоєнний період став чи не найвагомим для прогресу господарської сфери в межах європейської та світової цивілізацій. Нові економічні, соціальні й політичні умови вимагали принципово нових підходів, теорій і концепцій, які б пояснювали особливості трансформації економічних і соціальних структур.

Індустріальне суспільство XIX – середини XX ст. потроху поступалося своїм місцем суспільству масового споживання 50-60-х років XX ст., сформованому з принципово нових нуклеарних сімей (як соціальних і споживчих осередків), з новим уявленням про багатство

нації як потоку сталого споживчого попиту, що забезпечує динамічні ринки збуту. Економічний прогрес такого суспільства уможлиблювало поточно-конвеєрне масове виробництво, насичення ринків якісними товарами та послугами, доступними для широких верств населення. Економічне зростання стає в цей період характерним явищем для розвитку національних господарств у межах Європейської цивілізації, США та Японії.

Економічне зростання насамперед відображає характер функціонування економіки країни загалом, тому показники економічного зростання використовують і для характеристики національних господарств, і як параметри порівняння різних країн. Визначальним фактором економічного зростання стає науково-технічний прогрес.

Науково-технічний прогрес – процес взаємопов’язаного прогресивного розвитку науки і техніки, зумовлений зростанням і ускладненням потреб суспільства, матеріального та нематеріального виробництва. Науково-технічний прогрес супроводжується багатьма факторами, що впливають на суспільний розвиток, сукупність яких зумовила дві форми науково-технічного прогресу: еволюційну та революційну.

Еволюційна форма НТП – порівняно помірно вдосконалення традиційних науково-технічних основ виробництва, тоді як революційна засвідчує високі темпи в короткі проміжки часу.

Саме революційна форма НТП була вирішальною у 50-70-х роках ХХ ст., бо забезпечувала вищий результат, великі масштаби й прискорені темпи розвитку національних економік європейської цивілізації, США та Японії порівняно із довоєнним періодом. Ця форма НТП втілюється в науково-технічній революції. Зазначимо принагідно, що термін “науково-технічна революція” вперше вжив Дж. Бернал у своїй праці “Світ без війни”.

Ідея науково-технічної революції стає центральною віссю теоретичних концепцій, що визрівали в цей період і мали важливе значення в поясненні трансформаційних змін.

Таким чином, **науково-технічна революція** – це докорінне перетворення продуктивних сил, перехід їх у якісно новий стан на засадах перетворення науки на провідний чинник розвитку господарства.

НТР – складова науково-технічного прогресу, серцевиною якого, власне, є прогрес науки і процес відтворення техніки, зокрема створення нової техніки в глобальних масштабах. До Другої світової війни відбулося дві загальні (глобальні) технічні революції: перша (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) була складовою промислового перевороту й ознаменувалася поширенням та застосуванням парового двигуна,

робочих машин і формуванням машинобудування, а друга (кінець XIX – початок XX ст.) пов'язувалася з такими процесами, як механізація й електрифікація виробництва.

Початок (або перший етап) третьої хвилі НТР припав на 50-70-ті рр. XX ст.

Стрімкий розвиток фундаментальних наук з 1950-х років відкрив небачені раніше можливості впливу науки на виробництво завдяки продукуванню передових технологій. Під впливом науки виникає новий напрям науково-технічного прогресу – *автоматизація*, за якої застосування технічних засобів призводить до часткової або повної заміни участі людини, її трудових зусиль в отриманні, перетворенні й використанні енергії, матеріалів та інформації. У машинобудуванні з'явилася нова галузь – виготовлення *автоматизованих засобів виробництва*, що були покликані прискорити й модернізувати матеріальне виробництво. Такі системи дістали назву гнучких автоматизованих систем (ГАС), а перші їх складові елементи з'явилися вже у 1950-х роках. Це насамперед верстати із числовим програмним управлінням, а згодом – створення роботів і комп'ютеризація. Вирішальним значенням ГАС була їхня спроможність швидко переорієнтувати виробництво, переводити його з одного виду продукції на інший, тобто структурна перебудова, яка стала типовою для НТР.

Таким чином, визначаючи найхарактерніші особливості НТР 1950-1970-х років, слід вказати такі: революційні зміни в науці (передусім у фундаментальних науках: фізиці, математиці, біології, хімії. Зрушення в цих науках відкрили перспективи розв'язання проблем, які вимагають мультидисциплінарного підходу, тобто комплексного вирішення економічних, соціальних, екологічних, політичних та інших проблем); розвиток прикладних наук та значення їх у доведенні успіхів НТР до ринку; оптимізація взаємодії науки та виробництва й створення на цій основі єдиного комплексу: наука – техніка (технологія) – виробництво (наука стає самостійною провідною виробничою силою, а виробництво – технологічним застосуванням науки); виникнення нового напрямку науково-технічного прогресу – автоматизації (часткова або повна заміна участі людини в отриманні, перетворенні й використанні енергії, матеріалів та інших форм автоматизованими засобами виробництва); запровадження гнучких автоматизованих систем (ГАС), основою яких стало виникнення верстатів із числовим програмним управлінням; створення роботів; комп'ютеризація; запровадження автоматизованих систем управління (АСУ), проектування тощо.

Концепція Форда – Тейлора – Друкера – концепція промислового перевороту, що пояснює характер розвитку масових ринків у розвинутих національних економіках повоєнного часу за рахунок низки чинників, а саме: розширення зайнятості в працевістких поточно-конвеєрних процесах галузей масового виробництва із високими заробітками працівників; розширення споживчого кредиту сімей зі зростаючими потребами в товарах тривалого користування.

Значною помилкою П. Друкера можна вважати те, що він залишив новому, масовому капіталомісткому поточно-конвеєрному виробництву і суспільству масового споживання стару назву – “*індустріальна система*”, що нівелювало принципову межу між добою НТР і антагоністичним фабрично-заводським виробництвом початку ХХ ст.

На відміну від концепцій НТР американських авторів, європейські концепції 1950-1960-х років створювалися за умов жорстких повоєнних класових зіткнень та конкуренції дешевих американських товарів. Основною лінією всіх концепцій стає ідея розвитку виробництва шляхом удосконалення техніки й запровадження автоматизації.

Однак зазначимо, що *фабрично-заводська концепція НТР*, що абсолютизувала значення капіталів і роль чиновника-технократа, не розкривала сутності глобального перевороту в матеріальному виробництві, що відбувся у 50-70-ті роки ХХ ст. Саме цей переворот створив нове виробництво і замінив панування капіталу на панування знань.

Ж. Фурастьє, Ф. Штернберг, Р. Арон, Ж. Еллюль, які розглядали НТР 1950-1970-х років як другу хвилю розвитку автоматизації, складнішої техніки, підвищення продуктивності праці.

Загалом теорії перелічених авторів орієнтували масові організації на необхідність контролю за перебігом НТР, гостро критикували конвеєрну технологію, що дегуманізує і декваліфікує працю.

Ідея “*всеосяжної автоматизації*” слугувала ядром цієї теорії і в 1956-1965 роках набула визнання в програмах соціал-демократичних партій Європи, які були переконані, що автоматизація без революцій вирішить проблеми рідкості благ і бідності. Позиція прихильників передових технологій влаштовувала керівників корпорацій.

4. Вплив наднаціональних організацій на розвиток національних економік

Головним для політикуму провідних країн світу по завершенні війни було вирішення проблеми *колективної безпеки*. З цією метою 25 квітня 1945 року у Сан-Франциско було відкрито конференцію *Об'єднаних Націй* – найбільший міжнародний форум того часу, який зібрав понад 800 делегатів з 50 країн. Представники багатьох країн, що брали участь у війні проти фашистської Німеччини та Японії,

зібралися разом, щоб створити таку міжнародну організацію, котра б сприяла забезпеченню миру й безпеки всіх народів після війни. Конференція у Сан-Франциско була завершальним етапом створення ООН. Її учасники підбили підсумки тривалої й складної дипломатичної боротьби, котра віддзеркалювала докорінні зміни, що сталися на світовій арені за роки Другої світової війни.

Ініціаторами створення міжнародної організації з підтримки миру й безпеки були держави антигітлерівської коаліції – СРСР, США і Велика Британія. Члени ООН зобов'язалися вживати колективних заходів щодо запобігання й усунення загрози миру, боротьби проти актів агресії, домовилися розв'язувати свої суперечки мирними засобами, розвивати дружні відносини на засадах поваги, рівності та самовизначення народів, співпрацювати у вирішенні економічних, соціальних і культурних проблем, заохочувати повагу до прав людини.

Ще одним наслідком війни виявилися міжнародні валютні угоди, підписані у червні 1944 року представниками 44 країн під час валютно-фінансової конференції у *Бреттон-Вудсі (США)*; було вирішено створити *Міжнародний валютний фонд (МВФ)*, вироблено основні правила міжнародних валютних відносин. Крім МВФ, був створений *Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР)*. Вони мали виконувати роль міжнародних кредитних центрів.

МВФ розпочав функціонування у березні 1947 року, правління розташовано у Вашингтоні, європейське відділення – в Парижі.

Метою діяльності МВФ проголошувалося сприяння розвитку міжнародної торгівлі й валютної співпраці шляхом управління структурою обмінних курсів різних світових валют, а також фінансування короткотермінових дисбалансів у міжнародних платіжних відносинах.

Світова система валютних курсів із регульовано-фіксованими валютними курсами, що склалася у повоєнний період, проіснувала з деякими модифікаціями до 1971 року й характеризувалася такими ознаками: кожна країна – член МВФ – установлювала номінальний золотий вміст своєї грошової одиниці, що визначало паритет валют, а отже – і валютний курс; кожна країна зобов'язувалася дотримуватися незмінного курсу своєї валюти щодо валют будь-якої іншої країни; країни-члени втратили право на необмежену кількість девальвацій. Девальвацію можна було провести лише з дозволу МВФ. Це давало змогу усунути довільні конкурентні девальвації валют.

На міжнародній арені політику *соціальної реабілітації населення* мали здійснювати такі наднаціональні структури, як Організація Об'єднаних Націй та Міжнародна організація праці.

У руслі сучасної *цивілізаційної парадигми* людина є центральною постаттю суспільства, його стрижнем і найбільшою цінністю. Значною мірою розбудові інституціонального середовища соціальної сфери, із закріпленням за людиною її захисних статусних прав, сприяла *Загальна декларація прав людини*, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 30 грудня 1948 р. у вигляді резолюції. Ця декларація проголошує низку трудових прав людини, а саме: право на працю, на вільний вибір роботи; на захист від безробіття; на справедливі та сприятливі умови праці; на рівну оплату за однакову працю без будь-якої дискримінації; на справедливу та задовільну винагороду, що забезпечує гідне існування самої людини та її сім'ї й доповнюється іншими засобами соціального забезпечення; на створення профспілок та вступ до них для захисту своїх інтересів; на відпочинок і дозвілля; на розумне обмеження робочого дня та оплачувану щорічну відпустку.

У грудні 1966 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила *Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права людини*. За юридичною природою цей документ є багатостороннім міжнародним договором, ратифікованим більшістю країн – членів ООН.

З 1946 року як спеціалізована установа ООН починає діяти *МОП* – організація, створена ще в 1919 році в складі Ліги Націй. Спочатку метою діяльності цієї організації, визначеної західною соціал-демократією, було сприяння соціальному прогресу, встановленню і підтриманню соціальної злагоди. Конвенції та рекомендації МОП разом з численними актами ООН, чинними у світовому масштабі, та актами локальної дії, прийнятими регіональними організаціями, є своєрідним міжнародним кодексом праці.

Особливого значення у повоєнний період набула проблематика соціально-трудова відносин. Сприяти їх оптимізації мали норми, викладені в конвенціях, що були прийняті в цей період. Принагідно зазначимо, що *всім документам МОП властива ідея присутності у всіх діях соціальних партнерів імперативу політичної волі щодо досягнення соціального компромісу*

5. Вплив міжнародно-інтеграційних факторів на розвиток національних економік провідних країн Європи та США у 50-70-ті роки ХХ ст. та його відображення в дослідженнях Дж. Вайнера, Дж. Міда, Р. Ліпсі

Загальною передумовою інтеграційних процесів у Європі впродовж 1950-1970-х років було поглиблення міжнародного поділу праці за умов НТР, а отже, зростання взаємозалежності та взаємовпливу національних економік.

Серед причин і чинників європейської інтеграції назвемо такі: наявність значних матеріальних втрат, завданих Другою світовою війною; розв'язання проблем колективної безпеки за умов розгортання “холодної війни”; уповільнені темпи засвоєння досягнень НТР та наявність більш успішних суб'єктів конкуренції у світовому господарстві, безпосередньо США та Японії; наявність спільних історико-цивілізаційних, регіональних рис та особливостей соціально-економічного, політичного і загальнокультурного розвитку країн Західної Європи.

Уперше ідею європейської єдності сформулював **Вінстон Черчілль**, який у виступі 19 вересня 1946 року в Цюріху закликав до перебудови Європи на зразок Сполучених Штатів Америки, що, як вважав “великий англієць”, дасть їй можливість стати такою ж вільною і щасливою, як Швейцарія.

Проте країни, які брали участь у плані Маршалла, вже в червні 1947 року заснували *Комітет європейської економічної співпраці*, який підготував конвенцію, підписану 16 травня 1948 року. Так виникла *Організація європейської економічної співпраці (ОЄЕС)*, яка надавала рекомендації щодо розподілу економічної допомоги окремим країнам у рамках плану Маршалла й започаткувала Європейський платіжний союз.

Серед основних чинників європейської інтеграції слід назвати такі: формування наднаціональних інститутів на західноєвропейському просторі; утворення зони вільної торгівлі (спільного ринку) західноєвропейського регіонального блоку; становлення спільного ринку із вільним рухом праці, капіталу та підприємництва; визначення перспективи утворення валютного союзу та єдиної грошової системи; перспектива створення єдиного парламенту та уряду Західної Європи; вироблення єдиної стратегії щодо позаблокових країн.

Важливим кроком в інтеграційному процесі було підписання Римського договору про створення **Європейського Економічного Співтовариства**. Договір підписали у 1957 р. шість західноєвропейських країн. Мета Співтовариства – створити “спільний ринок”, забезпечити рівномірний розвиток, стабільність і добробут населення у Західній Європі. Для цього передбачалося ліквідувати митні бар'єри і обмеження для ввозу і вивозу товарів, капіталів. сприяти пересуванню людей. Договір передбачав також проведення єдиної торговельної політики стосовно третіх країн, усунення перепон для руху капіталів Європейського інвестиційного банку та ін. Фундаментом існування і розвитку Співтовариства мали бути вільна торгівля і конкуренція. Євроатом, створений у тому ж році, мав координувати розвиток атомної енергетики. У 1958 р. були утворені вищий виконавчий, законодавчий

та консультативні органи ЄЕС, відповідно, Комісія, Рада міністрів, Європарламент. Бюджет Співтовариства формувався з внесків його членів. Створення ЄЕС свідчило про подолання антагоністичного протистояння у Європі між індустріальними країнами, насамперед між ФРН і Францією. Вже в наступні десятиліття стали очевидними і незаперечними позитивні результати європейської інтеграції.

З 1 січня 1993 р. функціонує єдиний внутрішній ринок Співтовариства, скасована решта обмежень щодо руху товарів, послуг, капіталів та людей. Введені єдині стандарти на багато видів продукції. У листопаді 1993 р. набув чинності Маастрихтський договір, згідно з яким Співтовариство поступово трансформується у валютний, економічний і політичний Європейський Союз з єдиними зовнішньою політикою, громадянством та валютою. 1 січня 1999 р. на єдину валюту (євро) перейшли 11 держав ЄС. Протягом кількох років євро було засобом безготівкового розрахунку поряд з національними валютами, а з 2002 р. стало єдиною грошовою одиницею у 12 країнах ЄС (до зони євро поки що не приєдналися Великобританія, Данія і Швеція). Нині Євросоюз – одна з найпотужніших інтеграційних зон світу.

Відомий дослідник економіко-інтеграційних процесів Дж. Вайнер у праці “Питання про митні союзи” (1950) наголошував, що розширення торгівлі підвищує добробут країн тією мірою, якою внутрішнє виробництво заміщується імпортом з країн-партнерів, що знижує витрати; відносно більш дешевий імпорт стає можливим завдяки скасуванню тарифів.

Далі Вайнер аналізував вплив наявних міжгалузевих відмінностей у структурі виробництва на ефект зростання добробуту від укладання митного союзу. Він вважав, що чим більш конкурентними (менш комплементарними) є структури виробництва країн-учасників, тим вищою є імовірність підвищення добробуту в результаті створення митного союзу.

Ця теза містила застереження стосовно того, що країни зі схожими структурами виробництва в разі створення митного союзу намагатимуться замінити вітчизняні товари на конкурентоспроможний імпорт із країн-партнерів, тоді як відмінності в структурі виробництва всередині союзу змушують відмовлятися від продукції партнерів на користь більш дешевого імпорту.

Ефект підвищення добробуту внаслідок вступу до митного союзу залежатиме також від витрат на транспорт. За інших рівних умов чим нижчими є транспортні витрати в країнах – учасниках союзу, тим більшим є позитивний ефект інтеграції. Так, вважається успішнішою участь сусідніх країн із більшими можливостями щодо розширення

торгівлі одна з одною, ніж участь віддалених країн, здатна спричиняти переспрямування зовнішньої торгівлі.

У середині 1960-х років *Дж. Мід* наголошував, що зрушення в потоках інвестицій у межах однієї країни та всього міжнародного ринку капіталів має певні відмінності. Якщо в першому випадку відбувається розподіл капіталу країни між галузями її господарства, то в другому спостерігається міжнародна аллокація капіталу.

Остання теза підводить до розгляду ситуації спільного ринку, на якому забезпечується повна мобільність усіх факторів виробництва. *Дж. Мід* уперше проаналізував дію цього фактора на добробут країн у межах інтеграційної зони. Він дійшов висновку, що свобода переміщення факторів виробництва є вигідною для країн-учасниць, оскільки знижує відносну ступінь рідкості цих факторів. Цей висновок передбачає, що вирівнювання цін на фактори виробництва за рахунок розвитку торгівлі не відбувається.

У подальшому *Дж. Мід* дотримувався такої логіки: якщо мобільність факторів виробництва між країнами – учасницями інтеграційної зони – і зовнішнім світом є обмеженою, зниження добробуту не відбувається завдяки посиленому переміщенню факторів на внутрішньому ринку союзу як реакції на переспрямування потоків торгівлі кінцевою продукцією.

Ще один дослідник проблеми економічної інтеграції – *Р. Лінсі* – зазначав, що ефект зростання добробуту від створення митного союзу має залежати від співвідношення частки у внутрішньому споживанні товарів, що виробляються всередині країни, і товарів, що імпортуються з країн, які не входять до союзу. За решти рівних умов чим вищою у споживанні є частка місцевої продукції і чим нижчою – частка імпорту з країн – не членів союзу, тим більшою є ймовірність підвищення добробуту внаслідок створення митного союзу. Це пояснюється тим, що заміна товарів внутрішнього виробництва на товари країн-партнерів по союзу зумовить розширення зовнішньоторговельних потоків, тоді як заміна товарів, що імпортуються ззовні, призведе до переспрямування їх.

Загалом у працях *Вайнера*, *Міда* та *Лінсі* участь країни в митному союзі, що зумовлює розширення зовнішньої торгівлі, розглядалася як засіб зменшення деструктивної дії її власних тарифів. Цей аргумент було доведено до логічного завершення *С. Купером*, *Б. Месселом* та *Г. Джонсоном*. Ці дослідники зазначали, що участь у митному союзі дає менший ефект порівняно з одностороннім скасуванням тарифів, яка ліпше стимулює розширення торгівлі, не зумовлюючи переспрямування зовнішньоторговельних потоків.

6. Розвиток корпоративної форми господарства та її відображення в економічній думці у другій половині ХХ ст. Теорії економічного зростання

Корпорація – це система організації бізнесу, що ґрунтується на пайовій участі в капіталі об'єднання, в якому власники є відособленими від оперативного управління економічними процесами, переданого в руки професійних менеджерів. Корпоративна форма організації підприємництва сформувалася наприкінці ХІХ ст. і була зумовлена якісними зрушеннями у продуктивних силах суспільства. З інституціональної точки зору в корпорації (фірмі) першочергове значення має не її виробнича діяльність, а так званий “пучок контрактів”. Те нове, що привносить корпоративна форма підприємства, полягає у виникненні особливої групи учасників контрактних відносин – акціонерів. У другій половині ХХ ст. проходять етап видозміни і структуризації різні типи корпоративних об'єднань. Найпоширенішими з них залишаються акціонерні товариства, що мобілізують капітал випуском цінних паперів (акцій та облігацій).

Дослідник еволюції сучасних інститутів **О. Вільямсон** визначає *унітарну (У) форму корпорації*, під якою має на увазі традиційну організацію фірми за функціональною ознакою. Значну увагу О. Вільямсон приділяє *мультидивізійній (М) формі корпорації* і вбачає в ній найсуттєвішу організаційну інновацію ХХ ст. **П. Друкер**, досліджуючи сутність корпорації, демонструє виникнення у 1950-1960-х роках *нового антимонопольного типу корпорацій (олігополій)*, здатних швидко переводити власні капітали з однієї галузі в іншу, руйнуючи монополістичні бар'єри між ними. Упродовж ХХ ст. в межах світової цивілізації було сформовано *три основні моделі корпорації*: американську, європейську (континентальну) та японську. Багатонаціональні та міжнародні корпорації є інтернаціональними за принципом утворення капіталу та сферами діяльності. Вони являють собою особливий випадок міжнародної корпорації, оскільки створювалися переважно в західноєвропейському регіоні. Розподіл темпів зростання за країнами і порівняння результатів за період 1950-1970 років із результатами попередніх 80 років свідчить про найбільші успіхи насамперед Західної Європи та Японії. Якщо до 1960 року найвищі показники темпів зростання серед європейських країн демонструвала Німеччина, то вже в період з 1960 до 1970 року економічний розвиток стає більш рівномірним. Ситуація 1960-х років характеризувалася як загальним прискоренням економічного зростання, так і певною уніфікацією його параметрів. Виняток становила хіба що Велика Британія, хоча й у цій країні темпи розвитку, починаючи з повоєнного періоду, були найвищими за період з 1870 до 1960 року. Рівень споживання у Західній Європі та Японії тривалий

період був нижчим, ніж у США, і лише після 1950 року можна було говорити про досягнення американського рівня споживання. У Західній Європі виникнення економіки, ґрунтованої на принципах взаємної співпраці та соціального партнерства, сприяло об'єднанню інтересів власників капіталу, роботодавців, профспілок як представників інтересів найманих працівників та держави в єдиній політиці економічного зростання. Виробництво сировини, енергії і продуктів харчування за межами національної економіки також забезпечувало великий потенціал для розвитку провідних країн світу шляхом використання потенціалу менш розвинутих країн.

Розглядаючи спрощену, однофакторну модель економічного зростання *Харрода-Домара*, зазначимо її основні риси: визначення вирішальною умовою динамічної рівноваги (поступального руху) ринкової економіки, постійних (сталих) темпів економічного зростання; визнання постійності в тривалому періоді норми нагромаджень (частка нагромаджень у доходах) і граничної ефективності інвестицій (маржинальний коефіцієнт); пояснення того, що динамічна рівновага і сталі темпи економічного зростання досягаються не автоматично, а є результатом активного державного регулювання економіки; визнання вирішальної ролі інвестицій у забезпеченні зростання доходу, що сприяє розширенню зайнятості, яка, у свою чергу, запобігає виникненню недовантаження підприємств і безробіття; визнання кейнсіанської концепції про залежність характеру і динаміки економічних процесів від пропорцій між інвестиціями і заощадженнями, а саме: випереджувальне зростання інвестицій є причиною інфляції, а заощаджень – причиною неповної зайнятості. Звідси випливає, що лише рівність інвестицій і заощаджень забезпечує економічну рівновагу без інфляції й за повної зайнятості.

Дослідження умов і факторів економічного зростання означало трансформацію статичного підходу в динамічний. Можливість існування сталої динамічної рівноваги доводиться в праці британського вченого *Дж. Міда* “Неокласична теорія економічного зростання” (1961).

7. Німецьке економічне “диво” та роль представників німецького лібералізму в його підготовці.

Розвиток США. Кейнсіансько-неокласичний синтез

Реформи, що привели пізніше до “німецького дива”, проводилися за активного сприяння США: фінансова допомога (3,12 млрд. дол.) за планом Маршалла; об'єднання трьох окупаційних зон (американської, англійської і французької) і передача управління економікою до рук самих німців; допомога у розробці проектів реформи. Натхненником і організатором здійснення економічної реформи був Людвіг Ерхард

(1897-1977). Він розпочав проводити її у 1948 р. як директор управління господарства об'єднаних західних зон окупації. Потім у 1949-1963 рр. він був міністром економіки в уряді Аденауера (1949-1963), заступником федерального канцлера (з 1957р.), канцлером республіки (1963-1966).

Реформи Л. Ерхарда спирались на грошову реформу, вільні ціни і підприємництво. Реформування економіки Західної Німеччини він розпочав із **грошової реформи**, метою якої було позбавлення від знецінених грошей і створення твердої валюти. 21 червня 1948 р. рейхсмарку було оголошено недійсною і замість неї вводилась нова валюта – дойчмарка. Кожний громадянин міг обміняти 60 рейхсмарок на дойчмарки у співвідношенні 1:1. Причому 40 дойчмарок виплачувались одразу, а решта 20 – через місяць. Пенсії і заробітна плата виплачувались у новій валюті у співвідношенні 1:1.

Обмінний курс готівки і заощаджень установлювався 1:10, але розпоряджатися можна було лише половиною обмінної суми. Тимчасово “заморожена” друга половина пізніше розблоковувалась: 1/5 суми можна було вилучити, 1/10 – вкласти у цінні папери, а решта 70 % виводились з обігу. Грошові зобов'язання підприємств перераховувались також у співвідношенні 1:10.

Через три дні після грошової **розпочалась реформа цін**, спрямована на відновлення ринкового механізму їх регулювання. Ціни було відпущено “на волю” відповідно до закону від 24 червня, ліквідовувалась адміністративний розподіл ресурсів, скасовувалися нормативні документи, які регулювали економічне життя. Розрегулювання цін і заробітної плати проводилося поступово. Зник “чорний ринок”. Магазины почали заповнюватися товарами. Інфляція майже не відчувалася. Ціни зросли на кілька відсотків приблизно в тій же пропорції, що і заробітна плата. Вже через півроку ціни стабілізувались. Було прийнято закон проти безпідставного завищення цін, друкувались каталоги доречних цін, які враховували купівельну спроможність споживача. Одноразово реформа не посягнула на систему відносин приватної власності на засоби виробництва.

У нових умовах побудови соціального ринкового господарства **важливе значення Л. Ерхард надавав ролі держави**. Йдучи шляхом вільного економічного розвитку, держава міцно тримала основні важелі управління економікою. Вважалось, що відповідає за економіку лише держава, саме вона має забезпечити розумну рівновагу між ефективністю господарства і вимогами соціальної політики. Керуючись цим, західнонімецький уряд активно підтримував галузі промисловості, які зазнавали труднощів, а інвесторам і підприємцям надавав пільги. Саме на це були спрямовані законодавчі акти про кредитну і податкову

політику, антимонопольні й антикартельні укази та ін. Особлива роль відводилась дрібному і середньому бізнесу. Уже до початку 50-х років ХХ ст. у цьому секторі працювало більше половини зайнятого населення. У всіх розвинутих країнах і до сьогодні дрібний і середній бізнес є одним з основних роботодавців і головним середовищем, де народжуються талановиті підприємці. У 1954 р. рівень виробництва був вдвічі вищий 1936 р. До середини 50-х років ХХ ст. ФРН вийшла на друге місце після США за розмірами золотих запасів. З 1952 р. експорт перевищував обсяг імпорту, і Німеччина отримала позитивне сальдо торговельного та платіжного балансу. А до кінця 60-х років вона стала передовою країною Західної Європи і зайняла друге місце після США за рівнем промислового виробництва.

Загалом світове лідерство США у 1950-1970-х роках визначилося за параметрами: найбільший обсяг ВВП і рівня життя – подвоєння доходів кожного покоління у до- і повоєнний періоди. Саме у США в 1950-1960-х роках визрівають умови та формується механізм щодо практичного переходу до нового інформаційного (постіндустріального) етапу розвитку. Напрямами структурної перебудови економіки США під впливом НТР були: 1) розвиток наукомістких і високотехнологічних галузей, породжених НТР (авіакосмічна, електротехнічна, хімічна, машинобудівна; 2) скорочення економічної частки застарілих галузей (металургія, вугільна промисловість, суднобудування) та часткова науково-технічна модернізація їх.

У неокласичну систему не вписувалися такі явища, як кризи та безробіття, тому вона не могла пояснити причин економічної нестабільності. “Загальна теорія” Кейнса, навпаки, містила аналіз факторів, які виводили економіку зі стану рівноваги, та пропонувала конкретну програму дій, однак по-справжньому загальної, системної форми вона не мала. Як наслідок, у повоєнний період в економічній науці розгорнулася аналітична діяльність з об’єднання позицій Кейнса та неокласиків. Найактивнішу участь у цьому брали *Дж. Хікс, Е. Хансен, П. Семюелсон, Л. Клейн* та ін. Завдяки їхнім зусиллям було сформовано теоретичну систему – “*неокласичний, або кейнсіансько-неокласичний синтез*”. Після війни в країнах Заходу розпочалося економічне піднесення. Виникла необхідність у більш загальній концепції регулювання, придатній для умов зростання. Неокласично-кейнсіанський синтез на першому етапі передбачав розроблення так званої спрощеної моделі Кейнса. Жертвуючи аналізом фінансової сфери, спрощена модель змогла чітко сформулювати принцип визначення національного доходу, який ортодоксальні кейнсіанці вважають серцевиною концепції Кейнса.

Згодом до моделі було введено грошові параметри. Аналітичний апарат для цього ще 1937 року запропонував Дж. Хікс, пізніше її вдосконалив і використав Е. Хансен. У результаті з'явилася схема “доходів – видатків” Хікса – Хансена. Автори моделі, подібно до Кейнса, виходили з того, що інтенсивність інвестиційного процесу визначається граничною ефективністю капіталу, тобто відношенням між очікуваним доходом, який приносить одиниця капітального майна, та ціною її виробництва; при прийнятті рішення щодо інвестування чергової одиниці капіталу підприємець або сплачує запозичені кошти, або здійснює альтернативні витрати, відмовляючись від доходу, який міг би отримати за використання власних коштів в інший спосіб; здійснення інвестицій є доцільним за умови перевищення граничною ефективністю капіталу ставки відсотка; умовою рівноваги на товарному ринку є рівність інвестицій (I) і заощаджень (S); заощадження відповідно до “основного психологічного закону” Кейнса визначаються рівнем національного доходу: $S = S(Y)$. Звідси випливає те, що чим вищим є рівень доходу, тим більшим є обсяг заощаджень. Таким чином, отримуємо функцію IS [$I(z) = S(Y)$]. У графічному зображенні це крива з від'ємним нахилом, яка показує відповідність кожної пари значень Y і z рівності заощаджень та інвестицій, тобто певний рівень рівноваги товарного ринку.

Дослідження С. Кузнеця розглядають у руслі інституціональної теорії економічного зростання. Серед факторів, які впливають на динаміку національного доходу, він називав такі: рух і чисельність населення, зміни його розподілу за віком, родом занять, професійним рівнем; структурні зрушення у промисловості; технічний прогрес; зміни структури та якості капіталу; зміни у соціальній сфері; інституціональні та політичні зміни, які безпосередньо стосуються ринкових відносин; розвиток міжнародної торгівлі; процеси міграції капіталів.

С. Кузнець дійшов висновку, що за сучасних умов економічне зростання залежить від внесків у “людський капітал” більшою мірою, ніж від інвестицій в уречевлений капітал.

Завдяки використанню емпіричних статистичних даних було виявлено, що підґрунтя процесу економічного зростання становлять тривалі структурні зрушення, зумовлені різноманітними факторами, що діють у промислових секторах. У зв'язку з цим учений розробив систему вимірювання граничної капіталомісткості. Оскільки відносний обсяг акціонерного капіталу зазвичай зростає у процесі економічного розвитку, тоді як частка акціонерного капіталу в прибутку із часом зменшується, внесок капіталу в зростання національного виробництва є відносно незначним.

Література: 13, 28, 29.

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

Тема 11. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ НА ЕТАПІ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

ПЛАН

1. Інтернаціоналізація та глобалізація світового господарства останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. та її відображення в економічній думці.
2. Економічні зміни в провідних країнах світу у 1970-х рр. та їх відображення в посткейнсіанстві. Загальна характеристика нового кейнсіанства у 80-ті роки ХХ ст.
3. Вплив інформаційно-технологічної революції 60-х рр. ХХ ст. на розвиток господарства провідних країн світу.
4. Розвиток світової економіки в останній третині ХХ ст. “Рейганоміка” та “тетчеризм”.
5. Грошовий сектор економіки та економічна суть монетаризму. М. Фрідмен.
6. Теорії економіки пропозиції та раціональних очікувань, їх практичне використання.
7. Зміна ролі факторів економічного розвитку та еволюція інституціоналізму у другій половині ХХ ст. Розвиток теорії постіндустріального суспільства.
8. Трансакційний сектор економіки, теорія прав власності та трансакційних витрат. Теорема Коуза.

1. Інтернаціоналізація та глобалізація світового господарства останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. та її відображення в економічній думці

Складовою глобалізаційних процесів, а також характерною рисою сучасного етапу розвитку світового господарства є *сталий розвиток* міжнародної торгівлі й *розширення потоків капіталів*. Сучасне виробництво, що ґрунтується на новітніх технологіях, наштовхнулося на вузькість національного ринку при реалізації своєї продукції, що стимулювало прагнення країн збільшувати експорт. Нарощування обсягів міжнародної торгівлі тепер відбувається не лише за рахунок розширення експортного виробництва в країні, а й експорту капіталу до інших країн для будівництва підприємств, що вироблятимуть ці товари. Посилення спеціалізації виробництва зумовлює перетворення великих сучасних компаній. Сучасні компанії перетворюються на *транснаціональні корпорації* (ТНК). Інвестування набуває форм прямих

капіталовкладень. Сьогодні рівень міжнародної торгівлі набагато вищий, ніж будь-коли. У ній задіяний значно ширший набір товарів та послуг. Але найголовніша відмінність полягає в інтенсивності фінансових потоків та руху капіталів. Сучасна світова економіка, прив'язана до “електронних грошей”, які існують лише у вигляді цифр на моніторі комп'ютера, не має аналогів у минулому. Проникнення ТНК до інших країн супроводжується привнесенням до цих країн нових знань, нової технології виробництва і нових виробничих відносин. За підтримки національних урядів руйнуються соціальні структури традиційних суспільств, адже міжнародні корпорації перетворюють їх відповідно до міжнародних стандартів. Побут, культурні цінності, економіка в різних регіонах світу стають дедалі схожими. Цій уніфікації суспільств та економік сприяють потужні потоки капіталу між країнами, що вимагають єдиних правил гри. На противагу попереднім підходам, що характеризувалися порівняно високим рівнем незалежності національних економік і більшою свободою прийняття рішень, у новій глобалізованій міжнародній економіці залишається дедалі менше можливостей для національних автономій. Це, звісно, призводить до втрати керівництва національних економік контролю в управлінні господарським розвитком країни і, зокрема, в таких ключових сферах, як “рівень державних витрат”. Глобалізація економіки практично унеможливує регулювання ринку і системи виробництва в країні на національному рівні.

Глобалізація набуває різного сенсу залежно від того, чи йдеться про окрему компанію, галузь, країну або про світове виробництво загалом. Глобалізація фінансового капіталу випробувала концепції рівноважного розвитку ринкової економіки на основі ліберальної економічної політики. Класична і неокласична економічні теорії спиралися на раціональну основу пізнання, на досконалість знань. Але вже Хайєк стверджує, що абсолютне знання на основі сучасної інформації не існує і неможливе, а отже, рівноважного стану не можна досягти і в умовах централізованої економічної системи, і тому тільки ринок може з найменшими витратами уникнути втрат від асиметрій, що виникають. Хоча деякі представники Брюссельської школи стверджують, що саме хаос породжує порядок. Але це означає, що теорія “економіки раціональних очікувань” повинна стати надбанням історії економічних учень.

Глобалізація, збільшивши простір і глибину фінансових ринків, нестабільність не ліквідувала, а породила умови її безупинної нестійкості. У кредитних відносинах також відбулися серйозні зміни. Суб'єктивна оцінка у поєднанні “кредит – застава” – реальність. Цінність застави залежить від того, яку суму готовий позичити банк його

власнику. Особливо це характерно для відносин центру і периферії на постсоціалістичному просторі, де кредитні ризики дуже великі. А кредитний ризик зумовлює збільшення ставки процента. Тут сформувалися відносини “дикого капіталізму”, який Дж. Сорос назвав “бандитським капіталізмом”. Для сучасного періоду розвитку світового господарства є характерним також *посилення ідеології інтернаціоналізації та консолідації*. Цьому сприяв розвиток продуктивних сил, що дедалі більше вимагав активного обміну між багатьма країнами та уніфікованих правил гри на міжнародному ринку. Від переговорів на двосторонній основі, що створювало різні умови для експорту чи імпорту одного товару, країни перейшли до міжнародних угод. Стосовно *посилення ідеології інтернаціоналізації та консолідації* у світовому господарстві необхідно зазначити, що нині на авансцену світового економічного життя виходять нові учасники, які, поряд із традиційними, стають головними законодавцями моди у світогосподарських процесах. Так, *сьогодні виокремлюють вісім нових основних суб’єктів, що справляють вирішальний вплив на світогосподарські процеси*. Це: 1) міжнародні організації – Міжнародний валютний фонд (МВФ), Світовий банк, Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), Продовольча і сільськогосподарська організація Об’єднаних Націй (ФАО), Міжнародна організація праці (МОП), Світова організація торгівлі (СОТ); країни “Великої сімки” – С7 (чи вісімки, С8, разом із Росією); регіональні організації, яких налічується близько 60; 2) багатонаціональні корпорації (понад 60 000); 3) інституціональні інвестори (пенсійні та інвестиційні фонди, страхові компанії); 4) неурядові організації; 5) великі міста; 6) окремі видатні особистості (науковці – лауреати Нобелівської премії, університетські професори, відомі фінансисти, підприємці та ін.) Таким чином, глобалізація стала постійним чинником внутрішнього та міжнародного економічного життя.

2. Економічні зміни в провідних країнах світу у 1970-х рр. та їх відображення в посткейнсіанстві.

Загальна характеристика нового кейнсіанства

Новими економічними явищами, що характеризували функціонування світового господарства у 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст., були такі: подальше розгортання НТР, посилення інтелектуалізації й віртуалізації економічних відносин; вступ виробництва на основі переходу до наукомістких і ресурсозберезувальних технологій у фазу глобальної технологічної модернізації; вичерпність традиційних екстенсивних факторів економічного зростання; загострення проблеми дефіцитності енергетичних ресурсів у вигляді глобальної енергетичної

(нафтогазової) кризи розвинутих країн. Також у цей період посилювалася роль екологічної складової економічного прогресу перед загрозою тотального руйнування навколишнього природного середовища. **Зростання інтернаціоналізації господарських зв'язків та панування транснаціональних корпорацій надавали кризовим явищам характеру глобальності.** Характерним було також поєднання глобальних проблем із поглибленням економічних суперечностей та виявів макроекономічної нестабільності економік провідних країн Заходу, про що свідчать світові економічні кризи 1974-1975 та 1980-1982 рр. Надзвичайної гостроти їм надавало поєднання циклічних спадів із низкою структурних криз – енергетичною, валютно-фінансовою, екологічною, що зумовило небачені раніше за глибиною й раптовістю *шоки пропозиції*. Стрімке зростання світових цін на нафту спричинило подорожчання паливно-сировинних ресурсів. Ціни на сировину та паливо впродовж 1972-1973 рр. перевищили зростання їх за період від кінця Другої світової війни до 1972 року, що завдало нищівного удару по пропозиції; зумовило спад у країнах із розвинутою ринковою економікою за одночасного зростання цін. Суттєвою відмінністю від попередніх циклічних спадів стало таке нове економічне явище, як *стагфляція* – одночасний спад зі зростанням безробіття, та інфляція. Необхідність пошуку шляхів виходу з кризи кейнсіанського напрямку призвела до посилення критики кейнсіанської ортодоксії з боку представників неортодоксального кейнсіанства. Вихід із кризи вбачали в необхідності модернізації та модифікації методологічних засад кейнсіанства. Посилення розмежування в середовищі кейнсіанства наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст., що було пов'язане з переоцінкою вагомості ортодоксальної теорії кейнсіанства з боку самих кейнсіанців, призвело до формування двох основних тенденцій подальшого розвитку цього напрямку: по-перше – традиційні кейнсіанці, представники старого покоління кейнсіанців (П. Семюелсон, Дж. Тобін, Г. Екклі, Л. Клейн, Ф. Модільяні), які за умов теоретичної кризи цього напрямку залишилися на непохитних позиціях кейнсіанської ортодоксії, і, по-друге, – посткейнсіанці, що являли собою молоду генерацію **науковців-новаторів** (Р. Клауер, А. Лейонхуфвуд, П. Девідсон, С. Вайнтрауб, Х. Мінскі), які виступили з різкою критикою. Отже, можна вирізнити **дві основні течії у структурі посткейнсіанства**: 1) американська течія посткейнсіанства, або *монетарне посткейнсіанство* – Р. Клауер, А. Лейонхуфвуд, П. Девідсон, С. Вайнтрауб, Х. Мінскі; 2) англійська течія посткейнсіанства – Дж. Робінсон, Н. Калдор, П. Сраффа, Л. Пазінетті, Я. Крсгель, Дж. Ітуелл. Отже, у 1970-х рр. посткейнсіанство як нове **теоретичне** відгалуження кейнсіанського напрямку зробило спробу

оновлення макроекономічної теорії з урахуванням змін у тогочасній ринковій економіці.

До *ідейно-теоретичних ідей посткейнсіанства* можна віднести такі:

- 1) теорію Дж.М. Кейнса, яка була основою обох напрямів посткейнсіанства;
- 2) критичне та творче використання ідей монетаризму та неокласичної мікроекономічної теорії американськими посткейнсіанцями;
- 3) *відродження рикардіанства* і передусім методологічних засад його теорії вартості представниками англійського посткейнсіанства (П. Сраффа);
- 4) використання англійськими посткейнсіанцями здобутків інституціонального напрямку економічної теорії, враховуючи у власних дослідженнях існування і взаємодію соціально-економічних та політичних інституцій;
- 5) використання наукових ідей макроекономічної теорії й теорії розподілу національного доходу, економіко-математичні методи дослідження польського економіста Міхала Калецького;
- 6) визнання деякими представниками англійського посткейнсіанства (Дж.В. Робінсон) доцільності використання елементів марксистського аналізу, особливо макроекономічних, загальнорівноважних аспектів теорії суспільного відтворення.

Посткейнсіанські течії об'єднують *спільні цілі*, якими є:

- 1) теоретичне протистояння неокласичній системі;
- 2) необхідність завершення кейнсіанської революції;
- 3) створення нового синтезу макро- та мікроекономіки. Але поряд з цим американське та англійське посткейнсіанство мають певні відмінності та особливості.

Особливості американського посткейнсіанства: макроаналіз монетарної сфери, врахування грошового чинника в макроекономіці; включення неокласичної мікроекономіки як теоретичного підґрунтя макроекономічного аналізу; урахування ролі недостатньої інформації на фінансових ринках; широке впровадження економіко-математичних методів. **Методологічні засади англійського посткейнсіанства:** заперечення методології маржиналізму (теорії граничної корисності та граничної продуктивності; відродження традиції класичної школи у вигляді неорикардіанства (теорії цінності, прибутку, розподілу); включення дослідження інституцій та інституціонального принципу “кумулятивної всебічної причинності”; спроби використання аналізу процесу суспільного відтворення К. Маркса.

У 1980-х рр. відбулося відокремлення прибічників американського монетарного посткейнсіанства у вигляді *нового кейнсіанства*, яке суттєво відрізняється як від неокейнсіанства, так і від посткейнсіанства. Важливу роль у розробленні ідей нового кейнсіанства у цей час відіграють американські економісти, серед них *Брюс Грінвальд, Джозеф Стігліц (Стенфордський університет), Джордж Акерлоф та Жанет Йеллсн (університет Берклі), Олів'є Бланшар та Джуліо Ротсмберг (Массачусетський технологічний інститут), Грегорі Манків (Гарвард)* та ін. Прихильники цієї течії, подібно до посткейнсіанців, виходять з того, що в капіталістичному господарстві існують серйозні причини, здатні викликати болісні відхилення від стабільного економічного зростання та повного використання ресурсів, призвести до макроекономічної нестабільності ринкової економіки, тому необхідним є активне втручання держави в економіку.

Нові кейнсіанці, на відміну від своїх попередників, ***удосконалюють методологію економічних досліджень шляхом залучення як неокласичних ідей, так і відповідного категоріального апарата, використовують формально-математичний апарат загальної рівноваги***. Вони досліджують функціонування ринків капіталу, праці, товарів та раціональної поведінки господарських агентів за умов макроекономічної невизначеності та неповноти економічної інформації. Нові кейнсіанці аналізують проблеми грошей та ціноутворення. Найбільшу увагу їх привертає концепція ціноутворення за умов недосконалої конкуренції. Нові кейнсіанці вважають, що кейнсіанська теорія сьогодні – це теорія малозмінних цін і заробітної плати, які й потребують дослідження під час аналізу стійкої інфляції. Прихильники кейнсіанства мусили визнати небезпечність невпинного й беззастережного зростання державних видатків й дефіцитів державного бюджету. Це повною мірою позначилося на їхній економічній політиці, де традиційно в основі регулювання попиту перебувала бюджетна політика, точніше – політика бюджетного дефіциту. У кредитно-грошовому регулюванні акцент робиться на посиленні гнучкості всієї кредитно-грошової системи. У центрі уваги опиняється політика доходів, якій приділяють особливого значення. Саме в ній сучасні кейнсіанці вбачають можливість одночасного розв'язання проблеми зайнятості та інфляції. Власне, пропозиції нових кейнсіанців зводяться до обґрунтування нової макроекономічної стратегії, яка полягає в тому, що за умов сучасної договірної економіки уряд має перебрати на себе контроль за цінами й доходами за допомогою оподаткування, коли відбувається регулювання процесів монополізації. Встановлення заробітної плати має відповідати співвідношенню попиту та пропозиції в кожному секторі економіки.

3. Вплив інформаційно-технологічної революції 60-х рр. ХХ ст. на розвиток господарства провідних країн світу

До інформаційних технологій зазвичай відносять сукупність технологій у мікроелектроніці, створенні обчислювальної техніки (машин та програмного забезпечення), телекомунікації, мовлення та оптико-електронної промисловості. Останні два десятиліття ХХ ст. виникають значні технологічні прориви у сфері нових матеріалів, джерел енергії, в медицині, у виробничій техніці, зокрема в транспортній технології. Сучасний процес технологічної трансформації розширюється по експоненті. **Нові інформаційні технології** – це не просто інструменти, якими необхідно користуватися, а процеси, які необхідно розробляти.

Суттєвими відкриттями у сфері інформаційних технологій вважаються такі: *поява мікропроцесора* як ключового пристрою в поширенні мікроелектроніки (1971 р.); *винайдення мікрокомп'ютера* в 1975 р. (перший успішний комерційний варіант з'явився у квітні 1977 р.); *виробництво операційних систем для мікрокомп'ютерів* компанією Microsoft (середина 1970-х рр.); *промислове виробництво оптичних волокон* компанією Corning Glass на початку 1970-х рр.; *промислове виробництво відеомагнітофонів* компанією Sony у середині 1970-х рр. на основі відкриттів, зроблених у 1960-х роках в Америці та Англії; *створення в 1969 році компанією Advanced Research Project Agency (ARPA) Міністерства оборони США нової, революційної електронної комунікаційної мережі*, яка згодом перетворилася на сучасний Інтернет.

Усі ці відкриття мають спільні характеристики. Грунтуючись головним чином на наявних знаннях і розвиваючись як продовження ключових технологій, вони завдяки доступності й падінню ціни та зростанню якості являють собою кардинальний прорив у масовому поширенні технологій у сфері комерційного та суспільного використання.

Під час третьої хвилі НТП розпочалося й господарське освоєння навколосемного космічного простору, були синтезовані матеріали, яких раніше не існувало в природі, створено промислові роботи, здатні практично повністю замінити людину на виробництві, а персональний комп'ютер перетворив і примножив потоки інформації. Досягнення науки і техніки у поєднанні з високим рівнем політичних, економічних та соціальних інститутів уможливили вихід країн Заходу на небачений раніше рівень економічного розвитку – рівень задоволення різноманітних, зокрема зовсім нових потреб переважної частини свого населення.

Усе це дало підстави для висновку про завершення індустріального періоду в розвитку таких західних країн: США, Великої Британії, Франції, ФРН, Японії, Швеції, Норвегії, Швейцарії, Голландії, Бельгії, Австрії, Ізраїлю та ін.

А втім, скороченню кількості та частки зайнятих у промисловості цих країн сприяло також перенесення виробничих потужностей, особливо “екологічно сумнівних”, до таких країн із середнім рівнем економічного розвитку і відносно дешевою робочою силою, як Туреччина, Південна Корея, Індонезія, Бразилія, Мексика, Таїланд. Перенесення технологій і цілих виробництв до цих та інших країн, поряд із негативними ефектами, мало наслідком їх індустріалізацію, перетворення на *нові індустріальні країни* або *нові індустріальні економіки*.

У цей період країни Латинської Америки, Східної Європи та колишнього Радянського Союзу перебувають на етапі переходу не лише від планово-директивної до ринкової економіки, а й до постіндустріальної структури виробництва та зайнятості. Та попри те, що нова технологічна структура і нова постіндустріальна, сервісно-інформаційна економіка відіграють дедалі більшу роль у світовому співтоваристві, говорити про остаточне і глобальне завершення доби індустріалізму зарано. Про це свідчить принаймні те, що такі країни, як Китай та Індія, зі своїм величезним економічним потенціалом, зовсім нещодавно вступили у стадію зрілого індустріалізму, а більшість країн Африки його ще навіть не досягли.

4. Розвиток світової економіки в останній третині ХХ ст. “Рейганоміка” та “тетчеризм”

Структурна перебудова капіталістичного відтворення, здійснювана у 1960-1970 роках під впливом НТР та складних умов економічного зростання, була досить болісною і супроводжувалася певним зниженням темпів зростання продуктивності праці, ефективності капіталістичної економіки загалом. Усе це спричинилося до необхідності суттєвої переорієнтації державної економічної політики, переоцінки ролі тогочасної капіталістичної держави в регулюванні капіталістичного виробництва. У 1970-ті рр. увиразнилася неефективність подальшого акценту на кейнсіанські та некейнсіанські механізми державно-монополістичного регулювання господарських процесів. Зовсім новий характер мали економічні труднощі та суперечності 1970-х – початку 1980-х рр., коли проблемою стали самі виробничі потужності, а не попит, необхідність формування пропозиції.

У період президентства Р. Рейгана (1980-1988) економіка країни була охоплена кризою. Безробіття становило більше 10 % працездатних. У цих умовах *економічна політика Рейгана* ґрунтувалась на рецептах неоконсерваторів і протягом 80-90-х років ХХ ст. застосовувалась у всіх розвинутих країнах Заходу. Основні її складові: скорочення соціальних програм і всіх видів податків; боротьба з інфляцією методами жорсткої кредитно-грошової політики; дерегулювання підприємницької діяльності. *Уряд відпустив ставки процента* у вільне плавання і дозволив їм через ринковий механізм шукати рівновагу самостійно.

Зростання ставки процента на початку 80-х років ХХ ст. до 20 % вплинуло на решту світу. По-перше, до Сполучених Штатів спрямовувався потік капіталу з розвинутих країн, у результаті чого американці, використовуючи нагромадження, провели санацію своєї економіки. По-друге, зростання ставок процента, різке гальмування інфляції та переорієнтація світових потоків капіталу в США стали початком розгортання світової боргової кризи країн, що розвиваються. Іншим кроком економічної політики Рейгана стало *скорочення податків. Було знято обмеження на ведення інвестиційного бізнесу комерційними банками США*, які діяли ще з 30-х років ХХ ст. і суттєво обмежували конкуренцію на фінансовому ринку. Всі ці заходи сприяли економічному зростанню США: у 1986 р. на частку країни припадало близько 34 % промислового виробництва розвинутих капіталістичних країн і 20 % їх зовнішньоторговельного обігу (у 1970 р. 32 і 18 % відповідно). Після уповільнення зростання на початку 90-х років ХХ ст. американська економіка продовжила свій рух вперед. Так звана *“рейганоміка”* була одним із варіантів *неоконсервативної політики*, що впродовж 1980-х – на початку 1990-х років застосовувалась в багатьох розвинутих капіталістичних країнах (зокрема, у Великій Британії політика М. Тетчер – “тетчеризм”). Ця політика стала відповіддю на погіршення умов капіталістичного відтворення. На перший план вийшли завдання раціоналізації виробництва, поліпшення його структури, технологічної перебудови, інтернаціоналізації капіталу. У 70-ті рр. ХХ ст. в економіці США відбулися структурні зміни. Було проведено масову “чистку” неконкурентоспроможних галузей економіки, сотні підприємств ліквідовано. Водночас з’явилися нові наукоємні галузі, які й сьогодні визначають обличчя сучасного світу. У 1970-ті роки активно втілювалась у життя *концепція нового федералізму*, яка передбачала перенесення центру ваги у прийнятті громадських рішень на місцеві органи й активний розвиток самоврядування на місцях. У період

президентства Р. Рейгана (1981-1988) економіка країни була охоплена кризою. Ще однією складовою економічної політики Р. Рейгана було *скорочення податків*.

У 1970-х роках у Великобританії уповільнилося зростання виробництва, почастишали циклічні кризи, подовжилася фаза депресії, темпи інфляції досягли на кінець 1970-х рр. 15 % на рік, що було небаченим до того часу в країні рівнем. Політика виходу британської економіки з кризи за допомогою впровадження неоконсервативної моделі державного регулювання, реалізована урядом консерваторів на чолі із М. Тетчер, увійшла в історію за назвою "*тетчеризм*". М. Тетчер відкинула жорстке державне регулювання економіки й запропонувала нову економічну програму, яка ґрунтувалася на концепції економічного лібералізму та його сучасній модифікації – монетаризмі. Проголошені в програмі денационалізація і приватизація, дерегулювання, дебіюрократизація означали підтримку підприємницької ініціативи, крайній індивідуалізм. Також уряд здійснював політику скорочення витрат і оподаткування, відмови в субсидіях підприємствам, що збанкрутували, приборкання влади профспілок. Реформи здійснювалися у всіх сферах господарського життя країни. Одним із перших кроків було прийняття законів, що обмежували права профспілок на оголошення страйків.

У сфері грошового обігу, фінансів та банківської справи уряд М. Тетчер керувався монетаристською концепцією, яка пропонувала жорстке обмеження грошової маси в обігу. Уряд консерваторів здійснював політику переважного стимулювання приватного бізнесу та одночасного обмеження державного підприємництва. *Найважливішим напрямом реформ був курс на приватизацію державного сектора.*

Приватизації підлягали багаті родовища нафти у Північному морі, заводи з виробництва радіоактивних ізотопів, національна компанія з перевезення вантажів, вугільні шахти тощо. Велика увага приділялася приватизації нафтової, сталеливарної, авіакосмічної промисловості, повітряного транспорту. У результаті приватизації значно зменшилася питома вага капіталовкладень в економіку з боку державних органів і націоналізованих галузей господарства. Важливе значення уряд М. Тетчер приділяв *приватизації житла*. Уряд через парламент провів закон, що зобов'язував продавати будинки за пільговими цінами мешканцям-орендаторам. Уряд Великої Британії ужив цілу низку заходів, що стимулювали розвиток приватного бізнесу, серед них – збільшення податкових пільг. Політика уряду дедалі більше спрямовувалася на розширення рівня свободи господарської діяльності підприємців. Одним із найважливіших напрямів діяльності уряду М. Тетчер була *боротьба з інфляцією*.

Суворо контролювалися темпи зростання грошової маси в обігу, були скорочені позики, що надавалися державою приватному сектору, відмінено контроль над цінами та заробітною платою, підвищено ставки відсотка. Серед антиінфляційних заходів досить суттєвим було обмеження державних витрат. Було не лише зупинено спад виробництва у промисловості, але вже у 1982 році було очевидне його зростання, а на середину 1980-х років Велика Британія мала середні темпи економічного зростання, характерні для розвинутих країн. Різко скорочено рівень інфляції, зміцнено позиції Лондона як одного з фінансових центрів світу. Значно зріс ВВП, швидшими темпами почали розвиватися не лише англійська промисловість, а й такі галузі, як торгівля, зв'язок, транспорт, поліпшилися показники фінансово-банківської сфери економіки.

Основні напрями здійснення структурних змін економіки країни збережено і в 90-х роках ХХ ст., незважаючи на “стискування” соціокультурного потенціалу суспільства. Останнє викликане нерівномірністю зростання доходів різних верств населення. Від цієї політики доходи 20 % багатого населення зростали в середньому на 4,7 % у рік, тоді як у 20 % бідних – всього на 0,2 %. У результаті середній дохід 20 % багатих на початку ХХІ ст. був у 17 разів вищий, ніж 20 % бідних.

5. Грошовий сектор економіки та економічна суть монетаризму. М. Фрідмен

У США альтернативою кейнсіанству стала чиказька школа неолібералізму, що сповідувала ідеї монетаризму. Очоловав школу відомий американський економіст Мілтон Фрідмен. **Монетаризм – це центральна теорія неоконсерватизму.** Монетаризм пов'язаний з регулюванням економіки через сферу грошово-кредитного обігу. На думку монетаристів, лише послідовна політика забезпечення господарства грошима може створити впевненість економічних агентів у неінфляційному розвитку економіки й сприяти рівномірному інвестуванню із мінімальним ризиком. У широкому сенсі *монетарим* – це всі економічні доктрини, що надають грошам першочергового значення та пов'язані із розробленням грошово-кредитної політики, спрямованої на регулювання грошової маси в обігу. “Монетаристське відродження” не було випадковою відповіддю на інфляційні процеси 1970-х років чи просто реакцією на кризу кейнсіанства. В основі сучасних монетаристських концепцій є кількісна теорія грошей, яка виникла ще в ХVІ ст., згідно з якою рівень товарних цін тим вищий, чим більше грошей в обігу. Висновок щодо вирішального впливу грошових факторів на загальноекономічні процеси був обґрунтований М. Фрідменом і А. Шварц у праці “Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867-1960” і сформульований так: зміна кількості грошового запасу тісно пов'язана

зі змінами економічної активності, грошового доходу й цін. М. Фрідмен у своїх працях, на відміну від кейнсіанських концепцій, визначальну роль віддавав грошовому (монетарному) фактору в досягненні макроекономічної стабільності. На відміну від кейнсіанства, *природу та причини циклічності ринкової економіки М. Фрідмен вбачає у порушенні монетарної стабільності, непередбачених змінах грошової пропозиції, негативних наслідках невираженого втручання держави в економіку, передусім його емісійної політики. М. Фрідмен та його прихильники вважали, що розширення капіталістичного відтворення в довгостроковому періоді можливе лише за умови приросту грошової маси в обігу. М. Фрідмен визнавав за грошима монопольну роль у коливаннях національного доходу й висунув тезу: “і тільки гроші мають значення”.*

6. Теорії економіки пропозиції і раціональних очікувань та їх практичне використання

У 80-х роках ХХ ст. у розвинутих капіталістичних країнах *неоконсерватизм охоплює три основні напрями нової неокласики:*

- 1) *монетаризм, або чиказька школа неолібералізму (М. Фрідмен) – центральна теорія неоконсерватизму. Монетаризм пов’язаний з регулюванням економіки через сферу грошово-кредитного обігу. На думку монетаристів, лише послідовна політика забезпечення господарства грошима може створити впевненість економічних агентів у неінфляційному розвитку економіки й сприяти рівномірному інвестуванню із мінімальним ризиком;*
- 2) *теорія економіки пропозиції (А. Лаффер, Дж. Гілдер, І. Робертс, Р. Манделла), згідно з якою надмірне підвищення податків позбавляє підприємців стимулів до інвестування та призводить до падіння виробництва й підриву фінансової бази оподаткування, а зниження податкових ставок є достатньою умовою для стимулювання підприємницької активності й ініціативи;*
- 3) *нова класична макроекономіка – теорія раціональних очікувань (Дж. Мут, Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Воллес), згідно з якою економічні агенти в будь-якому разі не виправдовують надії владних структур, бо заздалегідь враховують наміри влади й нейтралізують своїми заходами (підвищенням чи зниженням цін) політику уряду.*

Важливою складовою неоконсерватизму також є *теорія економіки пропозиції (економісти Артур Лаффер, П. Робертс, Р. Манделла, журналісти Дж. Гілдер, Дж. Ванніскі, конгресмен Дж. Кемп), яка доповнювала монетарні форми та методи регулювання економіки й була створена після кризи 1974-1975 рр.; вона, по суті, стала теоретико-методологічним підґрунтям “рейганоміки”. Ця теорія, подібно до монетаризму, виходить із неокласичної рівноважної схеми, а критику кейнсіанства зосереджує на проблемі інвестиційної функції капіталу.*

Основними елементами економічної політики держави згідно з теорією економіки пропозиції є такі: зорієнтованість економічної політики на виробництво, пропозицію; зниження податків, передусім з юридичних осіб, з метою вивільнення частини прибутків для інвестування; скорочення витрат, насамперед у соціальній сфері; регулювання пропозиції грошової маси.

Доповнюючи один одного, представники теорії економіки пропозиції, на відміну від монетаристів, які основний акцент робили на регулюванні кількості грошей, особливого значення надають використанню податкових інструментів регулювання. Вразливість кейнсіанства прихильники цієї теорії бачать в абсолютизації проблеми ефективного попиту й недооцінюванні економічних проблем формування структури пропозиції. Теоретичне обґрунтування стимулювання пропозиції шляхом скорочення податкової ставки з метою перерозподілу національного доходу на користь середніх і великих власників увійшло в економічну теорію як крива А. Лаффера.

Економіка пропозиції суттєво вплинули на економічну політику й ідеологію уряду Р. Рейгана, особливо щодо ефективності соціальних програм, значення ринку, характеру й меж втручання держави в економічні процеси.

Третьою складовою теоретичної платформи неоконсерваторів є теорія раціональних очікувань, яка належить до нової класичної макроекономіки. Її теоретичні засади були закладені ще в 50-60-х роках ХХ ст. Р. Муттом, а подальша розробка здійснена у 1970-х рр. такими американськими вченими: Р. Лукасом, Т. Сарджентом, Н. Воллесом. Роберт Лукас із Чиказького університету за розроблення теорії раціональних очікувань у 1995 році став лауреатом Нобелівської премії.

Значний вклад у розвиток макроекономіки, і передусім теорії раціональних очікувань, Р. Лукас зробив тим, що узагальнив, систематизував і класифікував різноманіття обчислювальних, аналітичних, економічних, економетричних та статистичних методик, інструментарію та механізмів, що здавалося багатьом нескінченним і непідпорядкованим, ніби броунівський рух, і наблизив до аналізу економіки, що динамічно розвивається. У своїх наукових розвідках Р. Лукас виходить не з того, що люди завжди роблять точні передбачення, а з того, що люди не роблять постійно хибних передбачень, що їх можуть використовувати політики. Крім того, ключові інститути, що приймають рішення, – великі фірми, головні фінансові установи та профспілкові організації – наймають до штату економістів, які допомагають передбачити результати нової державної політики. Отже, постійно обманювати основні інститути економіки, які приймають рішення, неможливо.

7. Зміна ролі факторів економічного розвитку та еволюція інституціоналізму у другій половині ХХ-ХХІ ст. Розвиток теорії постіндустріального суспільства

У 50-60-х роках ХХ ст. у межах неокласичної течії формується новий науковий напрям, представники якого працюють на межі економічної теорії та інших суспільних наук – філософії, соціології, політології, кримінології тощо. Якщо *інституціонально-соціологічний напрям*, що виник на початку ХХ ст., вважається “старим” інституціоналізмом, то цей новий науковий напрям називають *неоінституціоналізмом*. Неоінституціоналізм як особлива економічна теорія набув визнання у 80-90-х рр. ХХ ст. Основними його представниками є Рональд Коуз (1910 р.н.), Дуглас Норт (1920 р.н.) – Нобелівські лауреати, Олівер Вільямсон (1932 р.н.) та ін.

Основою сучасного інституціоналізму є два напрями – неоінституціональна економіка та нова інституціональна економіка. Незважаючи на те, що назви видаються ідентичними, ці два напрями мають принципово різні підходи до аналізу інститутів (інституцій). Обидва вони сформувалися або на основі неокласичної теорії, або під помітним впливом її. Так, перший напрям – *неоінституціоналізм* – залишає незмінним жорстке ядро неокласики. Другий напрям – *нова інституціональна економіка* – навпаки, відображає спробу створити нову теорію інститутів, не пов’язану з колишніми постулатами неокласики.

Структура сучасного інституціоналізму та шляхи його еволюції у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. вельми складні. Поряд із вищезазначеними схемами класифікації умовно його можна розподілити ще на три основні школи: “індустріально-соціологічна школа”, “школа суспільного вибору”, “кон’юнктурна школа”. У більшості напрямів неоінституціоналізму основну увагу приділено правовим аспектам економічного життя. Відповідно до контрактної (договірної) парадигми неоінституціоналізму, будь-які відносини між людьми розглядаються як взаємовигідний обмін, що закріплюється певними зобов’язаннями сторін. Саме способи регламентації договірних відносин визнаються найважливішою економічною інституцією.

Утім, єдиної класифікації інституціональних теорій до цього часу так і немає, тому намагання врахувати наявність різноманітних підходів та взаємозв’язків між ними викликає певну складність під час висвітлення проблем інституціональної економічної теорії. Сьогодні неоінституціоналізм становить цілу сукупність підходів, об’єднаних кількома спільними базовими ідеями. *Неоінституціональна теорія виходить із організаційно-контрактної перспективи*, де на перший

план висуваються витрати, що супроводжують взаємодію економічних агентів. Неоінституціоналізм має свої методологічні особливості, зумовлені вихідними теоретичними джерелами: традиційним інституціоналізмом та неокласикою. Зокрема, неоінституціоналізмом активно використовуються такі провідні елементи неокласичної моделі ринкової поведінки, як раціональний вибір та прагматизм, методологічний індивідуалізм, концепція “економічної людини”, максимізація корисності. Засновником неоінституціоналізму із повним правом вважається Рональд Коуз. У його статтях “Природа фірми” (1937) та “Проблема соціальних витрат” (1960) було вперше сформульовано дослідницьку програму неоінституціоналізму, з якою пов’язані подальші зміни у захисній оболонці неокласичної теорії.

По-перше, розглядається ширший, ніж у неокласиці, спектр форм власності та контрактних форм, на основі яких здійснюється обмін. По-друге, в неокласичну модель вводиться поняття інформаційних витрат, тобто витрат, пов’язаних із пошуком і отриманням інформації про угоду і про ситуацію на ринку загалом. По-третє, поряд із виробничими або трансформаційними витратами неоінституціоналісти припускають існування трансакційних витрат. Під цим терміном, центральним для теорії трансакційних витрат (Р. Коуз, О. Вільямсон), маються на увазі всі витрати, що виникають при здійсненні угод. У свою чергу, нова інституціональна економіка, як уже зазначалося, відображає спробу створити нову теорію інститутів, яка не пов’язана з попередніми постулатами неокласики і представлена такими основними теоріями: теорія ігор (О. Моргенштерн, Дж. Неш); теорія неповної раціональності Г. Саймона; економіка угод (Л. Тевено, О. Фавро, А. Орлеан, Р. Буайє).

У зв’язку з розвитком нової інституціональної економіки відбулися зміни в “жорсткому ядрі” неокласики. Так, теорія ігор завдала удару по моделі загальної рівноваги Вальраса – Ерроу – Дебре. Теорія ігор ґрунтується на припущенні, що може існувати кілька точок рівноваги, які не цілком збігаються з точками оптимуму за В. Парето, або що рівноваги може не існувати взагалі.

Центральними теоріями цього напрямку інституціоналізму є теорії індустріального та нового індустріального суспільства, теорія постіндустріального суспільства, теорія суспільства “третьої хвилі”, теорія інноваційно-підприємницької економіки, теорія суспільства знання, теорія інформаційного суспільства, теорія постеконічного суспільства.

Подальший розвиток системи ідей індустріального суспільства зумовив становлення теорії постіндустріального суспільства. В основу концепції постіндустріального суспільства покладено теорію трьох

хвиль цивілізації Е. Тоффлера – розподіл усього суспільного розвитку на три етапи: доіндустріальний, індустріальний та суперіндустріальний. У доіндустріальному суспільстві визначальною була (а в багатьох країнах залишається і сьогодні) сільськогосподарська сфера, яка разом з церквою та армією є головними інститутами суспільства; в індустріальному – промисловість із корпорацією та фірмою на чолі; у постіндустріальному – сфера послуг та інформації, з університетом як головним місцем її вироблення та зосередження. Виникнення постіндустріального суспільства пов'язане передусім із тими змінами, що відбуваються в економіці, професійній системі та соціальній структурі, і зумовлені новою роллю науки та техніки – відбувається *докорінна зміна структури виробництва* (панування третинного та четвертинного за межами третинного секторів) *та структури зайнятості* (значна частка зайнятих, що має тенденцію до зростання, припадає на третинний та четвертинний сектори сервісно-інформаційної економіки).

На формування концепції постіндустріального суспільства суттєвий теоретичний вплив справили *теорії індустріального суспільства* (особливо концепції Р. Арона та В. Ростоу). *Теорію постіндустріального суспільства* було розроблено американським соціологом Д. Беллом.

Д. Белл подав концепцію *постіндустріального суспільства* як теорію *соціальних змін*, що можуть статися в суспільстві найближчими десятиліттями насамперед внаслідок розгортання вже помітних тенденцій випереджувального зростання сфери послуг та інформації, здобуття наукою нової ролі та перебудови суспільства, організованого за “економізованою” моделлю в напрямі моделі “соціологізованої”. Д. Белл розглядав *становлення постіндустріального суспільства як переважно еволюційний процес, у результаті якого індустріальний світ не руйнується, а радше збагачується додатковими рисами*. Найголовніша праця Д. Белла – “*Прийдешиє постіндустріальне суспільство*” (1973) – це завершене теоретичне дослідження, в якому проблема постіндустріалізму розглядається в усіх її виявах: від аналізу джерел концепції до вивчення політичних і культурних процесів, що супроводжують становлення нового суспільства. *Фундаментальними складовими теорії постіндустріального суспільства* є такі: домінування підходу, що ґрунтується на періодизації історії не за принципом оцінки класової структури відповідних суспільств, а на *підставі дослідження технологічних аспектів організації суспільного виробництва*; принцип домінування технологічних аспектів організації суспільного виробництва над оцінкою класової структури поширено не лише на історичну періодизацію, а й на конкретний аналіз економічного розвитку сучасних суспільств.

Головну роль у становленні постіндустріальної теорії відіграла інституціональна теорія (вебленівська традиція), яка полягала в тому, що абстрактна ідея протиставлення стадій технологічної еволюції (у межах історичної школи) за нових умов видозмінилася в структуризацію секторів суспільного виробництва і виявлення внутрішніх закономірностей господарського розвитку, котрі не залежали від соціальної та політичної системи тієї чи іншої країни.

Ще наприкінці 40-х років ХХ ст. у працях американського економіста К. Кларка “Економіка у 1960 році” та французького суспільствознавця Ж. Фурастьє “Велика надія ХХ століття” були сформульовані *найважливіші методологічні принципи теорії постіндустріального суспільства* – розподіл усього суспільного виробництва на три сектори: перший (сільське господарство та видобувна галузь), другий (промисловість та будівництво), третій (сфера послуг).

8. Трансакційний сектор економіки, теорія прав власності та трансакційних витрат. Теорема Р. Коуза

Трансакційні витрати – це витрати, що забезпечують перехід прав власності із одних рук до інших і охорону їх прав. На відміну від трансформаційних витрат трансакційні витрати не пов’язані із самим процесом створення вартості. Вони забезпечують трансакцію.

Уперше поняття “трансакційні витрати” використав Рональд Коуз. У своїй статті “Природа фірми” (1937) він визначив *трансакційні витрати як витрати функціонування ринку*. У середині ХХ-го ст. трансакційні витрати переважна більшість вчених розуміє інтегрально, як втрати функціонування системи. Трансакційні витрати – це витрати, що виникають, коли індивіди обмінюють свої права власності за умов неповної інформації або підтверджують їх за тих самих умов. У зв’язку із виявленням трансакційних витрат можна вести мову і про *трансакційний сектор економіки*. Якщо донедавна основний економічний аналіз було спрямовано на вивчення економіки в межах інституціональної структури, то у 1937 р. Р. Коузу вперше вдалося порушити і частково розв’язати питання, яке традиційна теорія навіть не ставила: чому існує фірма, якщо є ринок. Ще однією фундаментальною проблемою неінституціональної економічної теорії є система прав власності. *Під системою прав власності*, згідно з поглядами А. Алчіана та Г. Демсеця, *мають на увазі усю сукупність норм, що регулюють доступ до рідкісних ресурсів*. Ці норми можуть встановлюватися і захищатися не тільки державою, а й іншими соціальними механізмами. Заснований Коузом напрям економічної науки дістав назву “проблеми

соціальної вартості”. Праця Р. Коуза була спрямована проти панування в економічній теорії тенденції усюди, де тільки можна, шукати так звані “провали ринку” й закликати до державного втручання з метою подолання їх. У ній він також запропонував новий поворот у дискусії про значення прямої взаємодії між фірмами та домашніми господарствами. *Висновки, що підтверджують радикальний вплив витрат на діловодство, – основний результат аналізу Р. Коуза. Парадоксально, але саме висновок про наслідки передбачення витрат з діловодства дістав назву “теорема Коуза”, згідно з якою “якщо права власності чітко визначені і трансакційні витрати дорівнюють нулю, то розміщення ресурсів (структура виробництва) залишатиметься незмінним та ефективним незалежно від змін у розподілі прав власності”.* Нині теорема Коуза вважається одним із найяскравіших досягнень економічної думки повоєнного періоду. *Із теореми Коуза впливає декілька важливих теоретичних і практичних висновків. По-перше, вона висвітлює економічний зміст прав власності. По-друге, теорема Коуза знімає з ринку звинувачення в “провалах”. По-третє, вона виявляє ключове значення трансакційних витрат. По-четверте, вона доводить, що посилення на зовнішні ефекти – недостатня підстава для державного втручання. Йому вдалося досягти багато чого. Зокрема, пояснити структуру й еволюцію інститутів з урахуванням поняття трансакційних витрат. Саме у відсутності ринкових інститутів, що забезпечують мінімізацію трансакційних витрат, Коуз вбачає головне лихо постсоціалістичних країн.*

Література: 12, 13, 28, 29.

Тема 12. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЙОГО ТРАКТУВАННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ ДУМЦІ

ПЛАН

1. Становлення господарської системи радянського типу та теоретичне осмислення її засад у працях українських економістів.
2. Політика “воєнного комунізму” та її відображення в дискусіях 20-х років ХХ ст. НЕП.
3. Становлення адміністративно-командної системи та її теоретичне обґрунтування в українській економічній літературі 20-30-х рр. ХХ ст. Радянська індустріалізація та колективізація.

4. Вибір економічної стратегії розвитку в повоєнний період. Джерела відбудови та розвитку господарства.
5. Спроби лібералізації адміністративно-командної системи господарства в період “хрущовської відлиги”.
6. Обґрунтування необхідності та шляхів подальшого реформування радянської економіки у процесі теоретичних дискусій на початку 60-х рр. XX ст. “Косигінська” реформа (1965 р.), її суть та реалізація в Україні.
7. Застійні явища в радянській економіці 70-х – першій половині 80-х рр. XX ст. та проблеми вдосконалення господарського механізму в радянській економічній літературі.
8. “Горбачовська перебудова” як спроба трансформації радянської системи. Реформи 60-90-х рр. XX ст. Спроба вдосконалення радянської господарської системи.

1. Становлення господарської системи радянського типу та теоретичне осмислення її засад у працях українських економістів

Прийшовши до влади, революційний уряд здійснив низку радикальних заходів, спрямованих на посилення державного управління економікою. Практично це означало відмову від ринкових відносин і перехід до централізованої економічної системи. Економічна політика, що її проводили на цьому етапі, дістала назву політики *воєнного комунізму*. У тогочасній українській науковій думці існувало дві течії. *Перша течія* – науковці, що сподівалися втілити свої наукові ідеї на реформаторських засадах розбудови нового суспільства шляхом згоди з радянською владою. Серед цих науковців були *В. Косинський, К. Воблий, Є. Слуцький, Л. Яснопольський, Г. Кривченко, В. Левитський, М. Соболев, П. Фомін, Ф. Дунаєвський, Я. Діманштейн, С. Фесенко* та багато інших. Що ж до *другої течії* суспільно-економічної думки в Україні, котра склалася в роки радянської влади як офіційна, то вона була представлена переважно державними, партійними та господарськими діячами, які вийшли з лав професіональних революціонерів і тією чи іншою мірою пропагували ідеї та програми Леніна, розробляли відповідні заходи економічної політики тощо, а також нечисленними професійними економістами-марксистами, лави яких у 1920-ті роки інтенсивно поповнювалися науковцями нової формації.

Серед перших найвідоміші фігури – *В. Чубар, С. Косіор, В. Затонський, Г. Гринько, В. Мещеряков, Х. Раковський, Д. Мануїльський, М. Скрипник, Г. Петровський, Е. Квірінг, П. Любченко* та інші, а також – *В. Введенський, А. Віткуп, С. Кузнецов, П. Жигалко, Я. Дудник, В. Мишкіс, М. Кривицький, П. Штерн, В. Дубровін, О. Александров, О. Шліхтер, В. Целларіус, Є. Терлецький, О. Лозовий, Т. Білані* та ін.

У виступах, статтях, брошурах *С. Косіора, О. Шліхтера, Д. Мануїльського* та ін. методи продрозкладки розглядалися не лише як зумовлені поточними завданнями (забезпечення армії, виробничих центрів тощо), а й як пов'язані із програмними настановами радянської влади у сфері соціалістичного будівництва. Однак ще напередодні жовтневих подій у серпні 1917 р. *М. Туган-Барановський* пропонує у завершній ним у листопаді того ж року праці “Социализм как положительное учение” свій варіант глибокого аналізу нейтралістської системи соціалізму і попереджає про небезпечність її негайного запровадження. *М. Туган-Барановський* доходить висновку, що у невідготовленому соціальному середовищі соціалізм, замість того, щоб стати царством свободи і загального багатства, має стати царством рабства і загальних злиднів. Українці негативно ставилися до економічної програми більшовиків *В. Косинський, В. Левитський, К. Воблий* та інші провідні українські вчені-економісти.

2. Політика “воєнного комунізму” та її відображення в дискусіях 20-х років ХХ ст. НЕП

З початком громадянської війни влітку **1918 р.** та іноземної інтервенції 2 вересня ЦВК оголосив Республіку єдиним військовим табором. Встановлювався командно-адміністративний режим з метою зосередження в руках держави всіх наявних ресурсів і врятування решти господарських зв'язків. Почали здійснюватись надзвичайні заходи, що отримали пізніше назву політики “воєнного комунізму”. Вона набула завершених обрисів до весни **1919 р.**

Складові політики “воєнного комунізму” такі: введення (травень **1918 р.**) продовольчої диктатури (хлібна монополія держави і тверді ціни, продзагони тощо); націоналізація всіх підприємств; централізація розподілу сировини і готової продукції; заборона свободи торгівлі (листопад **1918 р.**), згорання грошового обігу, запровадження карткової системи розподілу продуктів; мілітаризація народного господарства, встановлення державного контролю за виробництвом, запровадження загальної трудової повинності; введення (січень **1919 р.**) продовольчої розкладки на хліб, а потім і на інші продукти сільського господарства.

“Воєнний комунізм” – це модель державного регулювання економіки, яка мала подвійну природу. З одного боку, він був реакцією на критичні обставини, а тому являв собою набір вимушених тимчасових заходів, з іншого – його реалізація на практиці стала спробою безпосереднього переходу до нового суспільного ладу.

Своєрідним *стрижнем політики “воєнного комунізму”* стала *продрозкладка*, згідно з якою кожна губернія мусила здати державі лишки зерна та інших продуктів. Спочатку розміри лишків визначалися реальними потребами сім’ї та фактичною наявністю у неї зерна, але незабаром головним критерієм стала потреба держави у хлібі.

Ідея побудови безтоварного соціалізму шляхом заміни торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів закріплювалась низкою декретів Раднаркому, прийнятих у 1920 р.: “Про безкоштовний відпуск населенню продовольчих продуктів” (4 грудня); “Про безкоштовний відпуск населенню предметів широкого вжитку” (17 грудня); “Про скасування плати за всякого роду паливо” (23 грудня). Пропонувались різні проекти ліквідації грошей і заміни їх обліковими трудовими або енергетичними одиницями.

Різко посилилась *централізація управління*. З метою виявлення і максимального використання наявних ресурсів підприємства позбавлялися самостійності. Вищим органом стала утворена ВЦВК 30 листопада **1918 р. рада робітничої і селянської оборони**, завданням якої було встановлення жорсткого режиму у всіх галузях народного господарства і тісна координація роботи відомств. Загальним центральним органом управління промисловістю залишалась *Вища рада народного господарства* (ВРНГ), структура якої набула яскраво вираженого військового характеру. Центральний апарат ВРНГ складався із загальних (функціональних) і виробничих відділів (металу, гірничого, текстильного та ін.). Питання розподілу сировини, обліку і розподілу готової продукції, фінансування окремих галузей покладалось на виробничі відділи. Координація дій споріднених галузей промисловості покладалась на виробничі відділи ВРНГ. Головні комітети або центри (всього 42 – Главнафта, Главсіль, Центромідь та ін.) зосередили оперативне керівництво підприємствами. Між главком і підприємством у деяких галузях стояла ще одна ланка – трест, що керував декількома невеликими підприємствами, які не підлягали безпосередньо ВРНГ. Така система централізованого управління отримала назву *главкізм*.

Протягом 1921-1922 рр. формувалася *непівська модель організації суспільства*, яка фактично реалізувалась на практиці. В основу її покладена концепція шляху до соціалізму через державний капіталізм. Складовою моделі в економіці була адміністративно-ринкова система господарювання. Основні її характеристики такі: державна монополія (мінімальний зв’язок зі світовою економікою) у зовнішній торгівлі, державна власність на велику та значну частину середньої промисловості, торгівлі, транспорту; госпрозрахунок у промисловості, що діяв

у обмеженому вигляді лише на рівні трестів (об'єднань підприємств), які перебували у власності держави; нееквівалентний обмін із селом на основі продподатку; гальмування розвитку великого індивідуального господарства на селі.

Відповідно до рішень X з'їзду РКП(б) *продподаток* визначався як відсоткове або часткове відрахування продуктів з урахуванням кількості їдоків, наявності худоби і обсягу отриманого врожаю. Розмір податку встановлювався до сівби і мав суворо диференційований характер: для бідних селян він знижувався. Надлишки продукції дозволялось реалізовувати в рамках прямого обміну на промислові товари. З переходом до непу повсюди почала відроджуватися кооперація. Протягом короткого часу *сільськогосподарська кооперація* зосередила у своїх руках значну частину товарної продукції: в Україні, наприклад, до 37 % планової заготівлі зерна і майже 50 % технічних культур. У 1924 р. кооперативні організації забезпечували до 96 % потреб промисловості у сировині.

Неп зумовив суттєві *зміни в промисловості*. Залишаючи у своїх руках “командні висоти”, землю і вирішальні галузі господарства (велика промисловість, банки, транспорт, зовнішня торгівля), держава перейшла до нових форм господарських відносин – оренди. В оренду організаціям (кооперативам, артілям га ін.), а також приватним особам здавались дрібні та середні підприємства, які виробляли в основному споживчі товари. Орендодавцями виступали ВРНГ та її місцеві органи (районні та губернські). Розпочатий процес роздержавлення та запровадження госпрозрахунку вимагав більш гнучкої форми управління. Тому замість надцентралізованих главків, що гальмували неп, запроваджено трести, які стали основними ланками управління державною промисловістю. Пізніше виникла нова форма організації виробництва – *синдикати*, які виконували функції торговельно-розподільчого апарату трестів з реалізації продукції і постачання підприємств сировиною. Поступово синдикати з торгових трансформувались у регулювальні, а почасти в управлінські організації, замінивши главкізм.

Для забезпечення взаємодії планових і ринкових начал у квітні 1921 р. створено *Держплан СРСР* (через 8 місяців – Держплан України), на місцях – відомчі й територіальні планові комісії. Виходили з того, що ринок необхідно організувати і науково передбачати, тобто шляхом планування впливати на нього.

Важливою формою залучення іноземного капіталу для відбудови народного господарства країни у першій половині 20-х років ХХ ст. стали *концесії*. Держава надавала підприємства або територію для розробки її природних ресурсів і здійснювала контроль за їх використанням,

не втручаючись у господарські й адміністративні справи. Концесії обкладались тими ж податками, що й державні підприємства. Сплата здійснювалась частиною отриманого прибутку (у вигляді виробленої продукції), іншу її частину могли реалізувати за кордоном.

Відповідно до податкової реформи з кінця 1923 р. промислові підприємства відраховували до державного бюджету 70 % усіх прибутків, що забезпечило у 1923-1924 рр. збалансованість державного бюджету. Було скасовано трудову повинність, вводилась відрядна оплата праці (1922 р.). Прибутковий податок складався з основного і прогресивного. Основний сплачували всі громадяни, крім чорноробів, поденників, державних пенсіонерів, а також робітників і службовців із щомісячною заробітною платою менше 75 руб. Прогресивний сплачували ті, хто отримував додатковий прибуток.

Відбулися значні *зміни в аграрній політиці*. Натуральний податок замінено грошовим (у 1923 р. введено єдиний податок, який вилучався у змішаній формі на вибір селянина, з 1924 р. – тільки грошовий: бідняки сплачували 1,2 % своїх доходів, середняки – 3,5 і куркулі – 5,6 %).

Таким чином, основні заходи нової економічної політики – побудова відносин між містом і селом на економічній основі, розвиток промисловості на нових організаційних принципах і на базі електрифікації, кооперування населення, часткове запровадження госпрозрахункових відносин, допуск приватного капіталу в економіку, налагодження державного регулювання, планування й управління економікою – у сукупності дали змогу до 1925 р. досягти основних довоєнних показників економічного розвитку. Взаємодія плановості та розвитку ринкових відносин забезпечували динамічну рівновагу в господарській системі. З одного боку, план виходив із потреб ринку і враховував процеси, які відбувалися на ньому, з іншого – план організовував ринкові процеси, справляв на них активний вплив.

3. Становлення адміністративно-командної системи та її теоретичне обґрунтування в українській економічній літературі 20-30-х рр. XX ст. Радянська індустріалізація і колективізація

В українській економічній літературі з'являлися праці, в яких критикувалися економісти, що відстоювали необхідність розроблення плану на основі врахування ринкових закономірностей. Так, на сторінках часопису "Господарство України" критикували погляди Л.Н. Юровського на проблему плану в радянському господарстві, концепції В.П. Акуленка стосовно темпів і типів індустріалізації в СРСР, перспективного планування тощо. Із запровадженням адміністративно-командних методів

управління економікою критика концепцій ринкової економіки дедалі більше втрачала характер наукової полеміки, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років вона була зведена до викриття “антимарксистських” і “антинаукових” теорій. У грудні 1929 р. *Й.В. Сталін* виступив із промовою на конференції аграріїв-марксистів. Ця промова Сталіна була сигналом до розправи із багатьма економістами, які мали власну принципову позицію, чим було завдано відчутного удару по економічній науці. Наука почала існувати в умовах *ідеологічної автаркії* та повного відокремлення від здобутків світової економічної думки. У країні були проведені *господарські реформи*, які завершили процес обмеження ринкових відносин і сприяли формуванню економічної системи, основаної на *командно-адміністративних* методах управління економікою. На початку 1930-х років зросла кількість промислових *наркоматів* і *главків*, які були центрами оперативного керівництва підприємствами. Посилювалася єдиноначальність, що призвело до затвердження *командного стилю* в управлінні промисловістю і *директивних методів керівництва*. Усе це зумовило виникнення *адміністративно-командної системи управління економікою*, формування якої розпочалося у процесі індустріалізації.

Було поставлено завдання перетворення Росії з країни, що ввозить устаткування, на країну, що його вивозить. Під таким гаслом пройшов XIV з'їзд партії. Було визнано, що розв'язати *проблему індустріалізації* можна лише за ретельного її *планування*, і що *найсприятливіші умови для вирішення проблеми можуть бути створені розробленням п'ятирічних планів розвитку народного господарства*. У дискусії щодо підготовки плану індустріалізації ключовим було питання про *джерела* засобів для його здійснення.

Одним із головних джерел нагромадження засобів для індустріалізації став перерозподіл доходів населення на користь держави. Перекачування засобів йшло різними каналами: 1) податки з населення; 2) внутрішні державні позики, що розміщувалися і серед міського, і серед сільського населення; 3) грошова емісія; 4) податкова реформа 1930 р., що сприяла перерозподілу коштів із легкої промисловості у важку. Оскільки бюджетних коштів бракувало, були залучені *додаткові джерела*. Такими джерелами були: 1) продаж на зарубіжних ринках (часто за безцінь) унікальних художніх цінностей, що зберігалися в музеях країни; 2) створені в усіх великих містах магазини Торгсину (формально для торгівлі з іноземцями, а фактично для викачування у громадян залишків золота і коштовностей); 3) подальший зерновий експорт, що забезпечував валюту. З метою економії коштів держава стримувала зростання заробітної платні робітників і службовців.

Характеризуючи *відмінні риси індустріалізації*, слід зазначити, що у першій п'ятирічці змінювалася *галузева структура промислового виробництва* – форсованими темпами розвивалися галузі важкої індустрії, створювалися нові центри її розвитку. У другій і третій п'ятирічках продовжувалася політика “соціалістичної” індустріалізації. Народне господарство усі ці роки відрізняла значна диспропорційність галузевого розвитку. Від середніх темпів народногосподарського розвитку істотно відставали галузі групи “Б”, будівництво електростанцій та залізниць. На цьому тлі швидким зростанням темпів розвитку вирізнялося лише військове виробництво. Взагалі, незбалансоване зростання за роки радянської влади було свого роду законом розвитку економіки.

Поряд з індустріалізацією другим головним напрямом сталінської економічної політики 1930-х років була *колективізація сільського господарства*. На початку вона розглядалася як засіб прискорення індустріалізації, розв'язання хлібної проблеми, нарешті – ліквідації заможного селянства, природного ворога радянської влади. Аграрний сектор стає *фактичним донором промисловості*, особливо на початку 1930-х років, оскільки колективне, контрольоване і кероване державою господарство могло швидко забезпечити зростання виробництва і фінансових надходжень. Поштовхом до переходу до *суцільної колективізації* послугувала хлібозаготівельна криза 1927-1928 рр. Першим кроком до *суцільної колективізації* мав стати перший п'ятирічний план, за яким колективізації в Україні на добровільних засадах підлягало 30 % селянських господарств. Дуже суперечливі, навіть трагічні наслідки мала колективізація сільського господарства. У 1920-х роках існувало *три форми колективних господарств*, що різнилися за ступенем усупільнення: 1) комуні із повним усупільненням матеріальних умов виробництва і побуту; 2) сільськогосподарські артїлі із усупільненням основних матеріальних ресурсів і збереженням особистого підсобного господарства; 3) товариства зі спільною обробітку землі (ТОЗ). У процесі суцільної колективізації основною формою стали *артїлі*, які і стали називати колгоспами. Завершення колективізації припадає на 1937 р., коли в колгоспи України об'єдналося 96,1 % селянських господарств та 99,7 % посівних площ. До початку Другої світової війни в республіці існувало близько 30 тис. колгоспів і майже 1 000 радгоспів. Одночасно із колективізацією тривав *процес розкуркулення*, в результаті якого у селян вилучали майно, землю, а їх самих висилали в далекі необжиті місця, на лісозаготівлі та в табори, позбавляючи всіх політичних і громадянських прав.

4. Вибір економічної стратегії розвитку в повоєнний період. Джерела відбудови та розвитку господарства

Друга світова війна завдала колосальних збитків народному господарству СРСР. У 1945 р. промисловість визволених від фашистської окупації районів виробляла лише 30 % довоєнної продукції (в Україні 26 % довоєнного рівня), сільське господарство – 60 %. На окупованих територіях було втрачено 2/3 національного майна СРСР (в Україні залишились неушкодженими лише 19 % довоєнної кількості промислових підприємств). Якщо вартість всього зруйнованого в європейських країнах становила 260 млрд. дол., то майже половина (128 млрд. дол.) із них припадала на СРСР (на Німеччину – 48 млрд. дол.). Витрати СРСР на війну становили 357 млрд. дол., тоді як витрати США – 275 млрд. дол. До величезних воєнних витрат слід додати людські втрати – більше 27 млн. осіб, майже половина з яких були українці (людські втрати України, за різними даними, – 7-15 млн. осіб). Водночас загальний рівень промислового виробництва у 1945 р. за офіційною радянською статистикою знизився лише на 8 % порівняно з 1940 р. Цьому сприяла небачена за своїми масштабами **евакуація**. До східних районів РРФСР, Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Туркменістану і Киргизії було евакуйовано до 2,6 тис. підприємств (з України вивезено 1 тис. підприємств, понад 4 млн. осіб для забезпечення їхньої роботи), перегнано близько 10 млн. голів худоби, з них 1,5 млн. голів великої. При загальному падінні промислового потенціалу **важка промисловість** країни на 12 % перевищила довоєнний рівень, її частка у загальному обсязі промислового виробництва зросла у 1945 р. до 74,9 %. Таким чином, війна завдала не тільки колосальних збитків промисловості, а й змінила її географію, і особливо галузеву структуру.

Прийнятий у травні 1946 р. Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946-1950 рр. містив напружені завдання, основним з яких було забезпечити першочергову відбудову і розвиток важкої промисловості та залізничного транспорту. Це стало першим кроком на шляху **повернення до довоєнної моделі розвитку народного господарства**. Розпад антигітлерівської коаліції, боротьба із західними державами за поділ Європи і початок холодної війни сприяли кінцевій перемозі прихильників централізації і розвитку ВПК, за спиною яких стояв Й. Сталін. Цьому ж сприяли і деякі внутрішні фактори: голод 1946 р., який сприяв різкому посиленню контролю держави над селом; загострення соціально-економічної ситуації у містах (у тому числі зі скасуванням карткової системи та грошовою реформою 1947 р.).

Особливості відбудовного періоду в СРСР. Не лише *опора на внутрішні ресурси* і сили, а й різноманітна допомога іншим країнам “соціалістичного табору”. В СРСР *ставка робилась насамперед на відновлення роботи важкої індустрії*, на економію та накопичення фінансів і ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери. У 1946-1950 рр. на потреби важкої промисловості як основи ВПК було спрямовано 80 % капіталовкладень. Форсування розвитку важкої промисловості й ВПК, як і перед війною, *супроводжувалося могутніми мобілізаційно-пропагандистськими заходами* – рухами передовиків і новаторів, соціалістичним змаганням тощо. Рухом за дострокове виконання п’ятирічного плану та за підвищення продуктивності праці було охоплено у 1946 р. 80 % робітників і службовців, наприкінці 1948 р. – вже 90 %. **Використання позаекономічного примусу.** Репресії не припинялись у період війни, а після її закінчення стали наростати. Міністерство внутрішніх справ стало величезним господарським відомством. **Одержання економіки.** Це, зокрема, давало можливість за короткий час мобілізувати значні матеріальні та людські ресурси, швидко перекидати їх з одного місця на інше та концентрувати на відбудові чи побудові необхідного об’єкта.

Згідно з офіційними даними уже в 1948 р. обсяг промислового виробництва в СРСР досяг довоєнного рівня. Село залишалось основним “донором” сталінської економіки і одночасно “пасинком” щодо виділення державних ресурсів. Таким чином, політичне і господарське керівництво СРСР у післявоєнні роки обрало складний і ресурсомісткий варіант відбудови та розвитку радянської економіки. Він передбачав не тільки розвиток з опорою на власні сили, а й був обмежений курсом на максимальне форсування важкої промисловості і ВПК за рахунок використання села як донора, стримання життєвого рівня населення, гальмування розвитку соціальної сфери, легкої і харчової промисловості. У цей період у СРСР завершилось формування повоєнної командно-адміністративної системи.

5. Спроби лібералізації адміністративно-командної системи господарства в період “хрущовської відлиги”

М.С. Хрущов бажав ліквідувати вади економіки й надавав цьому першочергового значення. Перші кроки в цьому напрямі спрямовувалися на вдосконалення *аграрної політики*, на розв’язання *продовольчої проблеми* та виведення сільського господарства з глибокої кризи. Переломним у цьому плані був *вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС*. Одним із перших заходів нового керівництва країни стало суттєве

зниження сільськогосподарського податку, списання заборгованості за податками за попередні роки, збільшення розмірів присадибних ділянок. *У середині 1950-х років сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним, доходи колгоспників значно зросли й надалі зростали до 1957-1958 років.* Середньорічні темпи сільськогосподарського виробництва у 1954-1959 роках перевищували 7 %. М.С. Хрущов та керівництво низкою заходів намагаються поліпшити ситуацію в аграрному секторі, але це практично не дало позитивних наслідків. До цих заходів можна віднести рішення наздогнати США по виробництву м'яса, масла, молока впродовж трьох-чотирьох років; примусове запровадження посівів кукурудзи по всій країні; хімізацію землеробства, яка не була забезпечена відповідними потужностями в хімічній промисловості. В останні роки правління М.С. Хрущова, в роки семирічки (1959-1965), темпи розвитку радянського сільського господарства помітно знизилися, плани зростання виробництва продукції рослинництва й тваринництва не були виконані, ефективність сільськогосподарського виробництва була низькою. Промислове виробництво впродовж *“хрущовського” десятиліття* розвивалося досить динамічно. За офіційними даними, в Україні у 1951-1958 рр. промислова продукція щорічно зростала на 12,3 %, а в 1959-1965 рр. – на 8,8 %. В Україні, як і в усій країні, *змінюється структура паливного балансу* за рахунок збільшення видобутку нафти і газу (нафти – у 4,6 раза, газу – вчетверо). *Зростає й видобуток електроенергії* як за рахунок теплових електростанцій, так і гідроелектростанцій Дніпровського каскаду. Економічна політика, що її провадило партійно-державне керівництво на чолі з М.С. Хрущовим, загалом сприяла *промислому зростанню*, особливо таким її елементам, як активне використання кредитно-фінансових методів стимулювання виконання та перевиконання планових завдань (зокрема запровадження у серпні 1954 р. диференційованого режиму кредитування добре та погано працюючих підприємств), орієнтація на зміцнення госпрозрахункових відносин. Але *прорахунки в економічній політиці* в роки семирічки стали однією з причин того, що в останні її роки спадають темпи зростання продуктивності праці та капіталовкладень, на серйозну проблему перетворюється довгобуд. Відставання сільського господарства стримувало розвиток легкої та харчової промисловості. *Проте реформа, народжена у надрах апарату й реалізована ним же, не зачепила основ господарського механізму, що існував, а лише частково вирішила завдання, що стояли перед нею, породивши при цьому масу нових проблем.* Економічні важелі просто не могли стати визначальними

за умов абсолютного панування командно-адміністративної системи. Нові завдання вирішувалися за допомогою *старого економічного механізму*. У 1950-х роках у процесі здійснення економічних перетворень не було належної послідовності й цілеспрямованості, а головне – не ставилося завдання радикального реформування існуючого господарського механізму. У 1961 р. було проведено *грошову реформу*: масштаби цін було підвищено у 10 разів, у зв'язку з чим було випущено нові гроші. Не було виконано й одне з найважливіших завдань, що стояли перед економікою, – відмова від застосування мобілізаційних заходів при розв'язанні господарських проблем.

А втім, історія *“хрущовських” реформ* не буде повною, якщо залишити поза увагою *соціальні зміни в житті радянських людей*, зумовлені цілою низкою заходів, спрямованих на поліпшення умов життя населення, переважно міського. Було скорочено тривалість робочого тижня (із 48 до 46 годин). Високими темпами розвивалось житлове будівництво.

**6. Обґрунтування необхідності та шляхів
подальшого реформування радянської економіки
у процесі теоретичних дискусій початку 60-х рр.
“Косигінська” реформа (1965 р.), її суть та реалізація в Україні**

Початок реформуванню радянської економіки поклали рішення березневого та вересневого (1965 р.) пленумів ЦК КПРС. Реформа названа *“косигінською”* за ім'ям одного з її ініціаторів, голови Ради міністрів СРСР О. М. Косигіна, мала на меті вдосконалити *планування й економічне стимулювання* і була спрямована на пошук *оптимального поєднання централізованого керівництва економікою й оперативно-господарської самостійності підприємств*, зміцнення й подальший розвиток *господарського розрахунку*. Реформа охоплювала всі елементи господарського механізму: планування, організаційну структуру управління, економічні стимули та господарський розрахунок. Було вирішено ліквідувати раднаргоспи та повернутися до *галузевого принципу управління*. Наступним важливим напрямом реформи була зміна всієї системи планування й економічного стимулювання. У державному плануванні передбачалося передусім підвищити його науковий рівень шляхом запровадження прогресивних нормативів і балансових розрахунків, забезпечити тісний зв'язок його із науково-технічним прогресом. Крім того, передбачалося розглядати *п'ятирічний план* як основну форму державного планування розвитку народного господарства.

З метою розширення *господарської самостійності* підприємств передбачалося скорочення кількості обов'язкових директивних планових завдань, зокрема: обсяг реалізованої продукції (замість валової); основна

номенклатура продукції; фонд зарплати; сума прибутку та рентабельності; платежі до бюджету та асигнування з бюджету; обсяг централізованих капіталовкладень та впровадження виробничих потужностей; найважливіші завдання з упровадження нової техніки; показники матеріально-технічного постачання. Передовсім було визнано за необхідне посилення ролі прибутку в підвищенні матеріальної зацікавленості підприємств працювати рентабельно, на принципах самоокупності. Із цією метою до суми показників, які доводили згори, включили загальну суму прибутку та рентабельність, що обчислювалася як відношення чистого доходу до вартості основних та оборотних фондів. Як основне фінансове джерело утворення фондів заохочення, зокрема на розвиток виробництва, також стає прибуток. При цьому частку прибутку, що залишається в розпорядженні підприємства, ставили в залежність від ефективності використання основних та оборотних фондів, збільшення обсягу реалізованої продукції, підвищення рентабельності виробництва та якості продукції. Нарешті, обмежувалося централізоване (“безкоштовне”) фінансування капітальних вкладень, передбачалося впровадження довготермінового кредитування. У процесі економічної дискусії висловлювалися пропозиції щодо відмови від планування фонду заробітної плати, бо в ньому вбачали одне із джерел підвищення ефективності господарської діяльності підприємств. *Господарська реформа зачепила й сільське господарство*. Згідно із рішенням березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС було вжито низку заходів, спрямованих на виправлення ситуації в аграрному секторі. Передусім, було підвищено закупівельні ціни із таким розрахунком, щоб довести їх до рівня, за якого колгоспи та радгоспи не зазнавали б збитків від продажу продукції державі. Роздрібні ціни мали зберігатися на попередньому рівні, а різниця – покриватися за рахунок державного бюджету. *Важливою причиною відставання сільського господарства був його низький технічний рівень*. Тому було різко збільшено державні асигнування на підвищення технічного рівня сільського господарства, на виробництво сільськогосподарських машин та добрив. В Україні впродовж 1966-1970 років тракторів збільшилося на 22 %, комбайнів – на 42 %, а застосування мінеральних добрив – майже вдвічі. Не менш важливою вадою була недостатня спеціалізація сільського господарства, тому було прийнято рішення про її посилення. Положення реформи втілювалися в життя з великими труднощами, а деякі з них так і не були реалізовані. Передбачені спочатку *прямі зв'язки між підприємствами* не були запроваджені зовсім через несумісність із системою фондування та розподілу. У результаті *госпрозрахунок* підприємств виявився незабезпеченим матеріально, а *підвищення самостійності підприємств* – несумісним із повноваженнями

міністерств та відомств, директивним плануванням та наявною системою ціноутворення. Численні суперечності реформи можна було б усунути, поетапно просуваючись до ринку. Однак це було неможливо через політико-ідеологічні причини.

**7. Застійні явища в радянській економіці
70-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст.
та проблеми вдосконалення господарського механізму
в радянській економічній літературі**

Починаючи з 1970-х років темпи економічного зростання почали знижуватися. Однією з найголовніших причин цього була амбітна політика керівництва СРСР, яка потребувала надпотужного військового потенціалу. До середини 1970-х років далися взнаки помилки радянського керівництва в соціально-економічній політиці. У легкій, харчовій промисловості було зосереджено лише 10 % основних виробничих фондів, економіка не орієнтувалася на задоволення першочергових потреб людини. *Основна частина промислового потенціалу припадала на важку індустрію, що призвело до вичерпання природних ресурсів.* Темпи зростання промисловості почали спадати зі скороченням екстенсивних факторів – виснаженням природних ресурсів і зменшенням народжуваності. Ці питання розглядали передусім як необхідність розв'язання теоретичних проблем політичної економії соціалізму та практичне застосування їх у господарській практиці, наголошуючи нагальність посилення прикладного характеру політичної економії соціалізму (І. Ястремський, О. Рубан, В. Ємченко, В. Черняк та ін.). У працях цього періоду стверджувалося, що роль економічної теорії не обмежується лише дослідженнями сутності економічних законів, вона має обґрунтовувати й “виробляти форми і методи їх використання” У межах дискусії щодо вдосконалення господарського механізму сформувалися певні точки зору, які базувалися на теоретичних узагальненнях місця та ролі товарно-грошових відносин за соціалізму. Але такий підхід мав чимало обмежень, певне подолання яких у теоретичному плані відбулося лише наприкінці 1980-х років. Вважалося, що економічні перетворення ринкового типу можливі за умов повного (або майже повного) одержавлення економіки. Адаже всі теоретичні дискусії 1960-х – першої половини 1980-х років щодо проблем соціалістичної власності залишалися на позиціях визнання державної (загальнонародної) власності на засоби виробництва як основи соціалістичної економіки, розглядаючи її як “фундаментальну економічну сутність соціалізму”. Тому основним напрямом удосконалення господарського механізму в цей період став пошук шляхів створення такої господарської системи, яка б забезпечувала зростання ефективності планової економіки

за збереження її основи – загальнонародної (державної) власності. У 1970-ті роки з'явилися й інші моделі вдосконалення господарського механізму, засновані на принципах збереження і навіть посилення директивних методів господарювання. Прихильники такого підходу орієнтувалися на активне використання економіко-математичних методів оптимізації економічних процесів та ЕВМ, запровадження у практику різноманітних автоматизованих систем управління (АСУ), зокрема автоматизованої системи планових розрахунків (АСПР), галузевих автоматизованих систем (ГАСУ), територіальних систем управління тощо. В Україні в цьому напрямі працювали В. Голіков, М. Міхно, О. Оніщенко та ін.

8. “Горбачовська перебудова” як спроба трансформації радянської системи. Реформи 60-90-х років ХХ ст. як спроба вдосконалення радянської господарської системи

Першим кроком до кардинальних змін у радянській економіці можна вважати *квітневий (1985) пленум ЦК КПРС*, на якому нове керівництво країни, очолюване *М. Горбачовим*, проголосило курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, що мав базуватися на прискоренні науково-технічного прогресу, технічній реконструкції народного господарства на основі новітніх досягнень науки та техніки, модернізації машинобудування, а на цій основі – й усього народного господарства, а також активізації “людського фактора”. Проголошений курс не означав руйнування *командно-адміністративної системи*, а лише її “вдосконалення”, виправлення певних “деформацій”; розвиток економіки, як і раніше, орієнтувався на витратний шлях, тож принести кардинальних позитивних змін був неспроможний. Проте вжиті на цьому етапі заходи (наведення елементарного порядку, зміцнення трудової й технологічної дисципліни, широка заміна керівників тощо) дали певний позитивний ефект: дещо зросла продуктивність праці, збільшилися капіталовкладення в соціальну сферу. На цьому тлі було розв'язано *антиалкогольну кампанію*, яка завдала колосального удару по державних фінансах (за деякими даними збитки сягали 10 млрд. крб. щорічно).

Поступово у керівництва країни формувалося розуміння щодо необхідності серйозних перетворень, власне, зміни наявної в СРСР економічної моделі, які були підготовлені багаторічними економічними дискусіями, зокрема малопомітним у 1970-х роках напрямом удосконалення господарського механізму, що орієнтувався на перехід до ринкової економіки, із конкуренцією та вільним ціноутворенням за відсутності централізованого управління економікою та мінімальним втручанням держави в економічні процеси. Власне, у другій половині

1980-х років цей підхід ще не став підґрунтям реформування радянської економіки, але перші кроки на цьому шляху – прийняття законів “Про індивідуальну трудову діяльність” (1986 р.) та “Про кооперацію” (1988 р.), які з численними застереженнями легалізували дрібне приватне підприємництво, означали відхід від традиційного тлумачення соціалістичної економіки. Певні перетворення відбуваються й в аграрному секторі, але вони зводилися до перебудови системи управління в сільському господарстві (створено Держагропром). Створення Держагропрому, який об’єднав практично всі міністерства та відомства галузі, не дало істотного ефекту в розв’язанні сільськогосподарських проблем: послабити гостроту продовольчої проблеми й забезпечити реальну самостійність колгоспів та радгоспів. Кризові явища в економіці поглиблювалися, а реформи не давали жодних позитивних зрушень.

У 1990 р. уряд СРСР розробив *програму переходу до ринкових відносин* під жорстким державним контролем, але вона не дістала підтримки Верховної Ради СРСР. Не була підтримана й більш *радикальна програма групи Шаталіна* (“500 днів”). Зрештою, Верховна Рада СРСР затвердила “Основні напрямки стабілізації народного господарства та переходу до ринкової економіки”, втім ця програма не мала під собою твердого ґрунту й не могла дати позитивних результатів. Унаслідок цього всього криза радянської економіки поглиблюється. Непослідовна, безсистемна перебудова призвела до невідворотного розвалу радянської економіки та розпаду СРСР.

Економічна “перебудова” розпочалася у червні 1987 р., коли було ухвалено закон “Про державне підприємство”, згідно з яким підприємства набували права самостійно планувати свою діяльність, базуючись на рекомендованих, а не директивних завданнях, на контрактах із постачальниками та споживачами та державних замовленнях. Відтепер діяльність підприємств мала регулюватися не міністерствами та відомствами, а довготривалими *економічними нормативами*. Взагалі механізм цієї реформи не відповідав задекларованим цілям. Фактично він не допускав плюралізму власності (в середній та великій промисловості), не зачіпав основ адміністративно-командної системи управління (зберігалася система міністерств з їхньою бюрократичною опікою над підприємствами, певною мірою зберігалася й директивне планування) та не змінював мотивацію до праці. Оскільки реформа не змінила відносин власності, розширення прав підприємств не супроводжувалося відповідним підвищенням їхньої відповідальності за результати господарської та фінансової діяльності. Істотне підвищення частки прибутку, що залишалася в розпорядженні підприємств, зумовило зростання не капітальних вкладень, а лише заробітної плати, що поклало початок активним інфляційним процесам. Стосовно українських

підприємств закон навіть не створив відповідних умов для отримання ними достатньої самостійності, адже вони залишалися залежними від союзних органів, котрі й надалі розподіляли матеріальні ресурси, зокрема сировину, матеріали, устаткування, обладнання та державні замовлення, які майже на 100 % охоплювали виробництво продукції державних підприємств. *Таким чином, директивно-планові регулятори були порушені, а ринкові так і не запроваджені.* Половинчасте, не продумане реформування внеможливило розв'язання найгостріших економічних проблем, натомість поглиблювало народногосподарські диспропорції, розбалансованість економіки як країни загалом, так і України зокрема.

Література: 12, 13, 17, 28.

Тема 13. ФОРМУВАННЯ ОСНОВ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ (90-ті роки ХХ ст.)

ПЛАН

1. Стан економіки України на момент проголошення незалежності. Перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки та його обґрунтування в економічній літературі.
2. Основні напрями ринкових перетворень в економіці незалежної України на першому етапі розвитку (1991-1994 рр). Становлення засад ринкової економіки (друга половина 90-х рр. ХХ ст.).
3. Основні напрями теоретичних досліджень в українській економічній літературі 90-х рр. ХХ ст.

1. Стан економіки України на момент проголошення незалежності. Перехід від командно-адміністративної системи до ринкової економіки та його обґрунтування в економічній літературі

Розпад СРСР був зафіксований 1 грудня 1991 р. Але першим кроком до незалежної (і політично, і економічно) держави України було проголошення Декларації “Про державний суверенітет України” (16 липня 1990 р.) та прийняття “Акта проголошення незалежності України” (24 серпня 1991 р.). Проголошення незалежності України означало створення цілком іншої політичної й соціально-економічної ситуації. Власне, за роки існування союзного народногосподарського комплексу було значно вичерпано продуктивний потенціал Донбасу, який характеризувався багаторічними проблемами (технологічна застарілість,

ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”

моральна й матеріальна зношеність, ускладненість умов видобутку вугілля, соціальні проблеми). Упродовж багатьох років продукція, що вироблялася в Україні для кінцевого споживання, не перевищувала третини загального виробництва в республіці. У 1970-1980-х роках капітальні вкладення, необхідні для ефективного функціонування економіки республіки, були досить обмеженими, відбувалося невпинне “старіння” основних фондів, знижувався коефіцієнт їх придатності, що стало дуже гострою проблемою української економіки. Значні структурні диспропорції, що сформувалися в українській економіці, призвели до катастрофічних наслідків в екології, до втрат природних ресурсів. Отже, економіка країни потребувала глибокої й докорінної перебудови, здійснення швидких, радикальних перетворень, спрямованих на заміну існуючої економічної системи іншою з метою забезпечення її ефективного функціонування.

Проблема *трансформації директивної економіки* на ринкову викликала доволі активну полеміку щодо шляхів та основних напрямів економічної політики перехідного етапу. Найважливішим аспектом наукових досліджень була спроба знайти й обґрунтувати шляхи переходу від централізованого планово-директивного господарства до ринкової економіки. Погляди вітчизняних учених формувалися під впливом альтернативних концептуальних теорій, що існували у світовій економічній науці, на підставі яких сформувалися два напрями такого переходу.

Перший напрям виник під впливом *ліберальної* (монетаристської, або ордоліберальної) концепції. Другий напрям у підґрунті має *кейнсіанську методологію* з її теорією державного регулювання економіки. Ще в 1990-1991 роках Верховною Радою було затверджено *Концепцію переходу України до ринкової економіки* (грудень 1990), в якій визначалася етапність переходу, підготовка законодавчого поля, для чого було прийнято цілу низку законів, а саме: “Про власність”, “Про бюджетну систему”, “Про підприємництво”, “Про банки і банківську діяльність” тощо, які певною мірою створювали передумови ринкової трансформації української економіки.

Наступний етап, відповідно до Концепції, безпосередньо перехідний, мав забезпечити формування *засад ринкової інфраструктури* через роздержавлення власності, створення суб’єктів ринку, формування національної грошової системи, перехід до вільного ціноутворення, свободу підприємництва тощо. На практиці цей етап реалізовано не було, і Україна вже від початку 1992 р. стала на шлях безпосередніх ринкових перетворень, не маючи для цього ані чіткої програми, ані відповідної теоретичної та практичної бази.

На практиці з початку 1992 р. був запроваджений в обіг купоно-карбованець як розрахунковий знак і попередник повноцінної національної валюти – гривні. У березні 1992 р. Верховна Рада України ухвалила “*Основи національної економічної політики України*”, що було наступним кроком на шляху розбудови національної економіки. Вони передбачали низку заходів, зокрема роздержавлення, приватизацію, структурну перебудову й модернізацію промисловості, відмову від деяких принципів положень, прийнятих під час створення СНД (Україна залишається у складі СНД, але остаточно виходить з рублевого простору, що стало можливим завдяки запровадженню купоно-карбованця), перехід до взаєморозрахунків із країнами Співдружності на основі світових цін, переорієнтацію зовнішньої торгівлі на західні рейки тощо. *Певною мірою прийняття цієї програми було умовою вступу України до Міжнародного валютного фонду (МВФ) у квітні 1992 р.*

Власне, вступ до МВФ та певні кроки, зумовлені його вимогами, більшість українських економістів розглядають як винятково негативний фактор для економіки України, стверджуючи, що “економічна політика, що її проводили в Україні, спричинила глибоку економічну кризу. Реформи хоча й проголошувалися, але насправді не проводилися. Аналізуючи цю ситуацію, академік *І. Лукінов* зауважував, що “таке бездумне трансформування, яке містить у собі елементи необґрунтованого романтизму або авантюризму, є антинародним і вступає у суперечність із прогресивним напрямом економічного зростання та розвитку. Саме через відсутність всебічно обґрунтованої комплексної програми ринкових реформ та механізму їх послідовного практичного втілення Україна потрапила в особливо складне економічне становище. У свою чергу, *А. Гальчинський* назвав ці процеси “*імітацією реформ*”. Економіка України переживала *глибоку системну кризу*, про що переконливо свідчили панівні в цей період в економічній сфері тенденції. Передусім це катастрофічне падіння основних економічних показників. Падіння виробництва й стрімке зростання собівартості продукції різко зменшили бюджетні надходження від промисловості, тоді як видатки бюджету невпинно зростали. Надзвичайно знизився життєвий рівень населення. Боротися з інфляцією уряд намагався звичними директивними методами. Було запроваджено фіксований курс купоно-карбованця стосовно долара, але цей крок лише інтенсифікував поширення “*тіньової економіки*”, збільшив втрати вітчизняних експортерів, а також посилив відтік капіталів за межі України, що знекровлювало економіку країни. До того ж посилюється бартеризація зовнішньої торгівлі, причому бартер був надзвичайно не вигідним для української економіки. Як правило, експорт відбувався за заниженими цінами, а імпорт – за завищеними. Нееквівалентні експортно-імпорتنі операції зумовили зростання зовнішньої заборгованості України.

**2. Основні напрями ринкових перетворень в економіці
незалежної України на першому етапі розвитку (1991-1994 рр.).
Становлення засад ринкової економіки
(друга половина 90-х років ХХ ст.)**

Кінець 1991 – перша половина 1994 рр. – це період поглиблення структурного розбалансування економіки України. Світовий досвід переконливо свідчить, що для ефективного господарювання необхідно, щоб у структурі промислового виробництва частка базових галузей (паливно-енергетичний та металургійний комплекси) становила від 19 до 23 %. В Україні в 1992 році вона становила 44,9 %, в 1993 – 37,6 %, а в 1994 році – 45,4 %. За цими цифрами криється збереження великої *ресурсомісткості* суспільного виробництва. Водночас випереджувальними темпами зростають ціни на продукцію базових галузей. Ціни на продукцію вугільної промисловості у першому кварталі 1992 р. зросли в 90 разів, більш як у 40 разів – на продукцію металургійної та нафтопереробної промисловості, ціни на продукцію легкої промисловості зросли у 12 разів, а сільського господарства – в 6, що свідчило про істотне погіршення галузевої структури національного виробництва. Спроба поліпшити ситуацію за рахунок емісійних кредитів лише стимулювала подальше зростання бюджетного дефіциту.

На цьому тлі суттєво посилюється *податковий тягар* на товаровиробників, давалися взнаки фіскальні ознаки податкової системи, що вкрай негативно позначалося на економічній ситуації. З метою скорочення емісії не забезпечених товарною масою грошей уряд вдається до збільшення податків, встановлює найвищу в світі *ставку прибуткового податку* з громадян – 90 %. Але в кінцевому підсумку лише збільшуються так звані бартерні операції (натуральний обмін), ще більше посилюється “*мінізація*” економіки, обороти якої у 1994 р. досягли 40 % валового внутрішнього продукту, катастрофічно зростають неплатежі за продані товари й надані послуги, відбувається подальше згортання виробничої та комерційної діяльності. Зростає заборгованість з виплати заробітної плати та інших виплат (пенсій, стипендій тощо). Усе це було результатом непродуманої *дефляційної політики* монетаристськими методами без обмежень видатків державного бюджету, які й надалі зростали. Тільки за першу половину 1993 р. *обсяги кредитування дефіциту державного бюджету* Національним банком збільшилися вдвічі.

Наступний етап реформування економіки України визначала спроба реалізації програми виведення економіки з кризи, запропонована президентом *Л. Кучмою* у 1995 р. Програма передбачала низку заходів, спрямованих на прискорення формування ринкових відносин:

розвиток підприємництва; лібералізацію торгівлі; створення нової законодавчої бази; кардинальні зміни в грошово-кредитній політиці; безкомпромісну боротьбу зі злочинністю та корупцією.

У жовтні 1995 р. в країні стартує курс на *радикальні економічні перетворення*, під час реалізації якого скасовують дотації на виробництво збиткової продукції, відпускаються ціни, скасовується фіксований курс до твердих валют, проголошується необхідність тотальної приватизації та суттєвого скорочення бюджетного дефіциту тощо. Наступні роки довели, що застосування методів *“монетаристського адміністрування”* в керівництві економікою не змогло забезпечити швидкого й ефективного виходу української економіки з кризи, хоча й дали певні позитивні результати. Так, 1995 р. характеризується певною стабілізацією грошово-кредитної сфери. Рівень інфляції в Україні становив 181,7 % на рік і був майже вдвічі нижчим, ніж у Росії. Це зміцнило *національну грошову одиницю* (купоно-карбованець), підвищило довіру до неї, створило передумови для проведення грошової реформи. У вересні 1996 р. в обіг було запроваджено гривню – національну українську валюту. Друга половина 1990-х років в економіці України характеризується проголошенням коригування курсу реформ на створення *державно-регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки*, або, інакше кажучи, проголошено *курс на розбудову соціального ринкового господарства*. Проте в цей період в Україні вже сформувалася доволі розвинена *ринкова інфраструктура* (банки, біржі, страхові компанії тощо), визначилася певна спрямованість валютної, кредитної політики. Стали також певною мірою зрозумілими переваги та вади діючої податкової, митної, регіональної політики. Але негативні тенденції в економіці України, хоча й дещо пом'якшені, зберігалися до кінця тисячоліття.

Так, лише наприкінці 1990-х років трохи прискорилися процеси приватизації промислових об'єктів, до 2000 р. змінило форму власності близько 65 000 підприємств та організацій, а недержавні підприємства почали виробляти майже 70 % продукції. Утім, ці процеси не мали системного характеру, жодна програма приватизації в ці роки не дістала підтримки Верховної Ради України, не отримали належного захисту й відносини власності. Разом із тим на макроекономічну динаміку негативний вплив справляли скрутне фінансове становище підприємств, недостатня ефективність приватизації й управління державним майном, зменшення попиту на вітчизняну продукцію через її високу собівартість та неконкурентоспроможність, брак інвестицій, повільне формування законодавчої бази, яка б відповідала економічним процесам перехідної економіки.

У другій половині 1990-х років відбуваються й певні зрушення в аграрному секторі. У межах аграрної реформи, започаткованої ще в 1990-1993 роках, були зроблені певні кроки, спрямовані на реформування відносин власності. Ці процеси мали сприяти появі на селі селянина-власника, зацікавленого в мінімізації матеріальних витрат і ресурсозаощадженні, а також у збереженні й підвищенні родючості ґрунтів.

На практиці все відбувалося таким чином, що справжні результати виявилися протилежними тим, що пропагувалися. Реформування відносин власності в сільському господарстві відбувалося надзвичайно низькими темпами, поверхово й непродумано. Дозволивши приватизацію земельних ділянок, що перебували в користуванні громадян, основну масу землі, яка перебувала в користуванні сільськогосподарських підприємств, почали роздержавлювати лише в середині 1990-х років, але не як приватну власність на землю безпосередньо селян, а як так звану колективну власність тих самих сільськогосподарських підприємств, які змінили свій статус на недержавний. Услід за *роздержавленням землі* розпочалися процеси її паювання та закріплення прав на землю державними актами, внаслідок чого відбувається реформування (або просто ліквідація) значної кількості колективних господарств. Процеси розпаювання підприємства, що виникали як орендні на приватній землі, істотно змінювали виробничі відносини, що свідчило про певні позитивні кроки в процесі реалізації аграрної реформи. Водночас у багатьох випадках процес реформування залишався непослідовним, структурні зміни впроваджувалися надто повільно. Отже, в аграрному секторі, усупереч проголошеним реформам, залишається цілий ряд проблем, які необхідно вирішувати, без чого важко очікувати кардинальних змін у бік зростання обсягів сільськогосподарського виробництва.

3. Основні напрями теоретичних досліджень в українській економічній літературі 90-х рр. ХХ ст.

На розвиток української економіки негативний вплив справляли скрутне фінансове становище підприємств, недостатня ефективність приватизації й управління державним майном, зменшення попиту на вітчизняну продукцію через її високу собівартість та неконкурентоспроможність, брак інвестицій, повільне формування законодавчої бази, яка б відповідала економічним процесам перехідної економіки. Усі ці проблеми привертали увагу науковців, з'являється низка публікацій, присвячених обґрунтуванню концепції структурної перебудови, і передусім трансформації промислового комплексу, питанням оптимізації галузевої структури національного виробництва, забезпечення

його конкурентоспроможності на світових ринках. Так, у працях науковців доволі детально досліджено мету й об'єкти *структурних перетворень* у промисловості України, стверджується, що ефективнішою вважається та структура виробництва, в якій частка проміжної продукції буде відносно меншою, а частка кінцевої продукції, відповідно, більшою. Щодо наявної структури промислового виробництва в Україні, то вона є нераціональною як з економічної, так і з соціальної точок зору, оскільки в ній переважають екологічно шкідливі виробництва. Отже, вона потребує *кардинальної трансформації* передусім у бік наукоємних виробництв.

Цим проблемам присвячено й монографію *В. Коломойцева* “Восстановление и структурная трансформация промышленного комплекса Украины”. Автор як основу структурної політики розглядає політику промислову, “що визначає стратегію і тактику розвитку промислового комплексу та його структурну трансформацію”, головними складовими якої є проблеми *енергозбереження, досягнення енергетичної безпеки держави й організації імпортозамісного виробництва*. Основою *промислової політики України*, на його думку, має стати посилення *конкурентоспроможності* національної економіки. Але, зосередившись на питаннях структурної переорієнтації промислового комплексу країни, автор залишає поза увагою конче важливі проблеми інституціонально-структурних перетворень складових цього важливого процесу.

Утім, як доводить досвід, за умов *перехідної економіки* структурна перебудова насамперед має спрямовуватися на формування та розвиток ринкового середовища. З огляду на це для України й у теорії, і на практиці на перший план виходить проблема обґрунтування та здійснення комплексу інституціональних реформ: приватизація та законодавче закріплення прав інституту приватної власності, формування конкурентного середовища, вдосконалення інституту права, становлення правового поля господарювання, розвиток фінансових інститутів, обмеження й ліквідація тіньової економіки тощо.

Наприкінці 1990-х років такий комплексний підхід до аналізу суті та спрямованості структурної політики стає основою багатьох економічних досліджень. Так, *П. Єщенко*, розглядаючи особливості формування структурної політики за умов *трансформації економіки*, зосереджується не лише на макроекономічних показниках та аналізі структури промислового виробництва, а й на особливостях формування *нової структури власності, соціальної структури суспільства*. Він стверджує, що найважливішим завданням у процесі *трансформації української економіки* є необхідність “подолати економічні, політичні,

інституційні перепони, що стримують рух економіки України до нової моделі розвитку”.

Деякі вчені, зокрема *С. Єрохін*, вважають головними складовими процесу економічного розвитку й структурної трансформації економіки *інституціональну модернізацію*. Усе це дає підстави стверджувати, що, на думку багатьох українських економістів, саме *інституціональний підхід* уможлиблює комплексне охоплення проблематики структурних реформ та суспільної трансформації, який і стає домінантним у їхніх дослідженнях на зламі тисячоліть.

Література: 13, 28.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Агапова, И. И. История экономических учений [Текст] : учеб. пособ. / И. И. Агапова. – М. : Экономистъ, 2007. – 285 с. – ISBN 5-98118-050-1.
2. Бартнев, С. А. История экономических учений [Текст] : учебник / С. А. Бартнев. – М. : Финист, 2001. – 245 с. – ISBN 5-7975-0252-6.
3. Экономическая история зарубежных стран [Текст] : курс лекций / [Н. И. Полетаева, В. И. Голубович, Л. Ф. Шашкевич и др.] ; под общ. ред. В. И. Голубовича. – Минск : Экоперспектива, 1997. – 432 с. – ISBN 985-6102-09-X.
4. Злупко, С. М. Історія економічної теорії [Текст] : підручник / С. М. Злупко. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2005. – 250 с.
5. История экономических учений (современный этап) [Текст] : учебник / под ред. А. Г. Худокормова. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 733 с. – ISBN 5-86225-756-x.
6. Історія економічних вчень [Текст] : (Сучасна економічна думка) : навч. посіб. – 3-тє вид., стереотипне / за ред. С. В. Мочерного – Львів : Новий світ – 2000, 2007. – 488 с.
7. Історія економічних учень [Текст] : підручник / [Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко, А. М. Поручник та ін.] ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К. : КНЕУ, 2001. – 275 с.
8. Історія економічних учень [Текст] : підручник : у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2006. – Ч. 1. – 582 с. – ISBN 966-346-1497.
9. Ковальчук, В. М. Історія економіки та економічної думки [Текст] : навч. посіб. / В. М. Ковальчук, М. В. Лазарович, М. І. Сарай. – К. : Знання, 2008. – С. 648. – ISBN 978-966-346-371-1.
10. Костюк, В. Н. История экономических учений [Текст] : курс лекцій / В. Н. Костюк. – М., 1997. – 223 с. – ISBN 5-88860-021-0.
11. Курс економічної історії [Текст] : навч. посіб. / за ред. С. І. Архієреєва, Н. Б. Решетняк. – Харків, 2005. – 272 с. – ISBN 966-8649-21-4.
12. Лазарович, М. В. Економічна історія [Текст] : навч. посіб. / М. В. Лазарович. – К. : Знання, 2008. – 431 с. – ISBN 978-966-346-506-7.
13. Лановик, Б. Д. Економічна історія [Текст] : курс лекцій / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – 6-те вид., стер. – К. : Вікар, 2006. – 405 с. – ISBN 966-7131-79-3.

14. Лановик, Б. Д. Економічна історія України і світу [Текст] : підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. Матейко. – К., 1999. – 737 с. – ISBN 966- 7131-20-3.
15. Левита, Р. Я. История экономических учений [Текст] : курс лекций / Р. Я. Левита. – М., 1997. – С. 191.
16. Лісовицький, В. М. Історія економічних вчень [Текст] : навч. посіб. / В. М. Лісовицький. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 220 с. – ISBN 966-8253-93-0.
17. Лортикян, Э. Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики [Текст] / Э. Л. Лортикян. – Харьков : Консум, 2004. – С. 360.
18. Мазурок, П. П. Історія економічних учень у запитаннях і відповідях [Текст] : навч. посіб. / П. П. Мазурок. – 2-ге вид., стер. – К. : Знання, 2006. – 477 с. – ISBN 966-346-088-1.
19. Нестеренко, О. П. Історія економічних вчень [Текст] / О. П. Нестеренко. – К. : МАУП, 2000. – 128 с.
20. Платонов, С. Ф. Учебник русской истории. Курс систематический [Текст] : в 2 ч. / С. Ф. Платонов. – М. : Прогресс, 1992. – 400 с. – ISBN 5-01-003902-8.
21. Проскурін, П. В. Історія економіки та економічних вчень. Нариси економічної історії індустріальної цивілізації [Текст] : навч. посіб. / П. В. Проскурін. – К. : КНЕУ, 2005. – 372 с. – ISBN 966-574-800-9.
22. Сурин, А. И. История экономики и экономических учений [Текст] / А. И. Сурин. – М., 1998. – С. 196.
23. Тимошина, Т. М. Экономическая история зарубежных стран [Текст] : учеб. пособ. / под ред. проф. М. Н. Чепурина. – 2-е изд., испр. – М. : Юстицинформ, 2001. – 496 с. – ISBN 5-7205-0427-3.
24. Титова, Е. Н. История экономических учений [Текст] : курс лекций / Е. Н. Титова. – М. : ВЛАДОС, 1997. – 287 с. – ISBN 5-691-00008.
25. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства [Текст] : навч. посіб. / за ред. Б. Д. Лановика. – К. : Генеза, 1994. – С. 368.
26. Ходзінський, К. Г. Економічна історія України та провідних країн світу [Текст] : навч. посіб. для економічних спеціальностей ВНЗ / К. Г. Ходзінський, П. П. Мазурок. – Львів : Магнолія Плюс, 2005. – 148 с.
27. Царенко, О. М. Економіка України і світу [Текст] : курс лекцій : навч. посіб. / О. М. Царенко. – Суми : Університетська книга, 2000. – С. 292.

28. Юхименко, П. І. Економічна історія [Текст] : навч. посіб. / П. І. Юхименко. – 2-ге вид., стер. – К. : Вікар, 2006. – 341 с. – ISBN 966-7131-77-7.
29. Юхименко, П. І. Історія економічних учень [Текст] : навч. посіб. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання-Прес, 2000. – 514 с. – ISBN 966-7767-01-9.
30. Ядгаров, Я. С. История экономических учений [Текст] : учебник для вузов / Я. С. Ядгаров. – 2-е изд. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 288 с. – ISBN 5-86225-487-0.
31. Ядгаров, Я. С. История экономических учений [Текст] : учебник / Я. С. Ядгаров. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2008. – 480 с. – ISBN 978-5-16-002982-5.

Додаткова література

32. Басовский, Л. Е. История экономики [Текст] / Л. Е. Басовский. – М. : РИОР, 2006. – 128 с. – ISBN 5-9557-0331-4.
33. Вощанова, Г. П., Годзина Г. С. Экономическая история [Текст] / Г. П. Вощанова, Г. С. Годзина. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 254 с.
34. Гончарова, Л. И. История экономики [Текст] : конспект лекций / Л. И. Гончарова, Т. Б. Иванова. – М. : Высшее образование, 2007. – 184 с. – ISBN 978-5-9692-0126-2.
35. Економічна історія [Текст] : лекції / [Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна та ін.] – К. : КНЕУ, 2000. – 268 с. – ISBN 966-574-014-8.
36. История экономики [Текст] : учебник / под общ. ред. пр. О. Д. Кузнецовой и И. Н. Шапкина. – М. : ИНФРА-М, 2002. – 384 с. – ISBN 5-16-000097-6.
37. История экономических учений [Текст] : учеб. пособ. / под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Мокашевой. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 784 с. – ISBN 5-16-000173-5.
38. Калинин, С. А. Взаимосвязь истории экономики и экономических учений. Теория как инструмент мышления [Текст] : учеб. пособ. / С. А. Калинин. – М. : ВГИК, 2003. – 90 с. – ISBN 5-87149-090-5.
39. Мовсесян, А. Г. Мировая экономика [Текст] / А. Г. Мовсесян, С. Б. Огнивцев. – М. : Финансы и статистика, 2001. – 656 с. – ISBN 5-279-02382-5.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

Курс лекцій

Лощина Лариса Вікторівна
Подлесна Василиса Георгіївна
Ткаченко Ірина Вікторівна

Редактор *Г.М. Нужненко*

Технічне редагування *І.О. Кругляк*

Комп'ютерна верстка *Н.А. Височанська*

Підписано до друку 10.12.2009. Формат 60х90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 12,56. Умов. друк. арк. 13,0. Тираж 50 пр. Зам. № 926

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК, № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57